

XVI. évfolyam

1-5. szám

MINERVA

SZERKESZTI
THIENEMANN TIVADAR

TARTALOM

ZOLNAI BÉLA: Mikes eszményei.

KEREKES SÁNDOR: Schopenhauer, Petőfi és Meltzl Hugó.

HORVÁTH MAGDA: Török veszedelem a német közvéleményben.

BUDAPEST, 1937.

A MINERVA lezárta tizenötödik évfolyamát. Visszatekintve a végzett munkára, úgy érezzük, hogy a Minerva jegyével kiadott tanulmányok sokféle módon, váltakozó sikerrel, de egy akarattal és egyenlő buzgalommal igyekeztek megközelíteni azt a célt, amit folyóiratunk kezdettől fogva maga elé tűzött és a szellem-történet szóval jelölt meg. A Minerva tanulmányai ebben a célban egymásra találtak, mert különbség nélkül arra törekedtek, hogy a történelmi gondolkodást az idealizmus és a filozófiai tudatosság magasabb fokára emeljék. Ez a törekvés fogja vezetni folyóiratunkat továbbra is. Ezután is lemondunk az extenzív gondolatterjesztés eszközeiről és tartózkodni fogunk a népszerűsítés gyakorlati eljárásaitól. Meddőnek tartunk minden polémiát és tárgytalannak érezzük a tudománypolitikai kompromisszumokat és áthidalásokat. A Minerva a maga zárt körén belül minden sorával tovább akar munkálni távoli célja megvalósításán, tudva azt, hogy a történelmi múlt a mi jelenünk egyik élő alkotó eleme: hogy a történelem tudománya semmiféle módszernél nem állapodhatik meg, mert maga is folytonos küzdés, haladás és teremtő fejlődés, mint az élet maga; folytonos újrakezdés és revízió, amely önmagunkból indul ki és önmagunkhoz tér vissza. Hisszük, hogy továbbra is lesznek, akik törekvéseinkben támogatni fognak.

A Minerva-Társaságra és folyóiraatra vonatkozó minden közlemény a Minerva-Társaság címére küldendő. Budapest, Múzeum-körút 6—8. Bölcsészeti kar. Német Intézet.

A Minerva-Társaság tagdíja: évi 8 pengő, amely részletekben is beküldhető. Előfizetés jogi személyeknek évi 12 pengő. Könyvkereskedésben 16 pengő. A póstatakarékpénztári csekkszámra száma: *38.688.

MINERVA

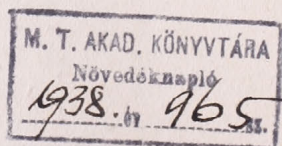
SZERKESZTI
THIENEMANN TIVADAR

XVI. ÉVFOLYAM

1937

304205

MIKES ESZMÉNYEI.

Király György emlékezetére.

RÁKÓCZI FERENC DICSŐSÉGÉRE — eszméinek győzedelme. Minden Munkáinak nemzeti kiadása helyett — emlékjelül ismét lovasszobrot állítanak. Azok a törekvések, amelyek Rákócziban a spirituális ember portróját igyekeztek megrajzolni, csak Szekfű Gyula magyar történetében találtak megértésre és visszhangra: a közvélemény továbbra is egyedül a szabadsághóst, a *Pro libertate!* legendás harcosát látja Rákócziban. Ennek a közvéleménynek akar lelki tápláléka lenni Herczeg Ferenc kétkötetes regénye, amely keveréke a lélekanalizáló, realiztikus *vie romancée* és a sujtásos-pathetikus, ifjúsági történeti regény műfajának: mire a legérdekesebb lelki problémák színteréhez, Grosbois-hoz és Rodostóhoz jut az író, már el is fogy inspirációja, meg sem kísérli a bujdosók szellemi életét rekonstruálni és néhány lapon be is fejeződik a tragédia... A nagy Fejedelem életének erről a korszakáról, a *száműzött* Rákócziról mindmáig Szekfű Gyula könyve marad a legszebb regény, a legtudósabb monografia.

Mikes szellemi élete Rákóczinak ebből a korszakából meríti energiáit. Ezért kell örömmel üdvözlönnünk minden olyan megnyilvánulást, amely a Rákóczi-emigráció spirituális értékeit hangsúlyozza: Kornis Gyula tanulmányát, amely *Rodostói filozófia* címmel a Rákóczi-Emlékkönyvben jelent meg (1935, II : 8). Kornis Gyula megállapítása termékeny szempont a továbbkutatásra: „Rodostóban önkénytelenül valóságos kis akadémia alakul ki, amelynek elnöke a fejedelem: ő olvas, elmélkedik és ír a legtöbbet.“ Ennek a rodostói akadémiának hőse Mikes Kelemen, „az érzésteli humanisztikum nagy írója“, amint Szekfű Gyula nevezi.

A spiritualizmus és humanizmus fölismerése jellemzi a Rákóczi-Mikes-irodalom egy másik jelentős újabb megnyilvánulását: Szerb Antal Magyar Irodalomtörténetét. Szerb Antal munkája az első összefoglaló irodalomtörténet, amely besorolja Rákóczi Ferencet a magyar írók közé, egyúttal szellemtörténeti helyét is kijelölve a tömegtől tudatosan el-

forduló, zárkózott léleknek: „Rákóczinak sikerült egy eseménygazdag, aktív fejedelmi életet áttenni a szentágostoni helybenjáró önvizsgálat nyelvére. Ilymódon válik a 17. század szellemének reprezentáns alkotásává. Szintézisre jut benne a század két legfőbb eszmei mozgatója: a Fejedelem ideája és a följult, barokk vallásosság központi mozzanata, az Isten akaratában való önmegsemmisítő belenyugvás“ (i. m. 1934, I : 181).

Beöthy Zsolttól, aki még nem tudott az író Rákócziról, de megdicséri a rodostói Kis István *Magyar Philo-sophiáját*, hosszú út vezetett Szerb Antalhoz. Mikes portréja is mélyebb értelmet nyer a szellemtörténeti iskola megvilágításában. „Mikesre bizonyára hatott a janzenizmus, melynek Rákóczi Ferenc a híve volt — írja Szerb Antal (I : 189). — Abból a legrokonszenvesebb emberfajtaból való volt, amely a nagy Erasmussal jelenik meg a lélek történetében... A zordonan vallásos és izzóan heroikus lelkek után ő vezeti be a *humánium* korát, mely Kazinczyban, Kölcseyben, Vörösmartyban a magyar irodalom legbüszkeségesebb korszakát fogja jelenteni. Az irodalmi irodalom inaugurálja ő.“

Mikes humanizmusa — a szónak nem klasszikus-latin, hanem örök-emberies értelmében — az alábbi tanulmánynak is vezető eszméje lesz.

I.

Rodostói filozófia.

Ignoravi et semper ignorassem fors in Hungaria, quae didici in Gallia — írja Rákóczi a Vallomásaiban (354) és hű tanítványa, Mikes, szintén elmondhatta volna, hogy amit tanult, azt Galliában, „gallikán“ szellemtől és francia könyvekből tanulta.

Mikes előtt két műveltségi ideál lebegett: az egyik imádott Fejedelme volt, a másik az a gondolatvilág, amelyet a Port-Royal szelleme és irodalma szállított a rodostói írógatónak. De volt egy harmadik komplexum is, amely ott lebegett csábításaival a jámboréletű remete körül: a filozófusok és szabadosok századának irodalma, amely a legkülönbözőbb társadalmi utakon juthatott hozzá, — nagy áradat, elnyeléssel fenyegetve a janzenista szigetét...

Mikes változó arculatának egyik pillanatképe, a „nevető

filozófus“. A derűs életbölcseiségnek ebben a természetes attitűdjében mutatkozik leggyakrabban kritikusa előtt (v. ö. Minerva 1925 : 26). Kétségtelen, hogy a túlvilági boldogság áhitása mellett ragaszkodik az élethez és az élet minden társas öröméhez. Ha találkozik Molière Emberggyűlölőjével, aki a világból kiábrándulva, a sivatagba akar vonulni, ő is mondhatta volna, amit Philinte magyaráz Alceste-nek:

Cette grande raideur des vertus des vieux âges
Heurte trop notre siècle et les communs usages.

Vallásosság és életöröm megférnek egymással. Példa rá éppen a francia tizenhetedik század, amelynek farsangi derűje maga is diszciplináltság: kifinomult kultúra, szabályos játék. A kornak kettős arca van. Az egyik a pascali végtelenség problémáin mereng és janzenista módra vezekel, a másik kacagva festett egekbe néz és színes kulisszáiban gyönyörködik.

A század racionalizmusának, a kezdődő fölvilágosodásnak jótékony érintését Mikes épűgy nem kerülhette el, mint a legmélyebb vallásos írók, a janzenisták. Ott állott előtte az új idők szelleme az egyháztörténész Fleury abbé kritizmusában is: Fleury Descartes századának gyermeke, akinek tudományos programja éppen az volt, hogy a hiedelmektől és babonáktól meg kell tisztítani a vallásról való elméledést. Fleury attitűdje mindenképen ellenkezik a jezsuiták csodakultuszával. Gallikanizmusa (v. ö. Minerva 1934 : 22) és rigorizmusa mindenütt a pápai centralizmus gyöngítésére irányul és ez az episzkopalista szellem a pápa világi hatalmát is tagadásba veszi, szigorú szavakat találva az Egyház mindenfajta elvilágiasodásának megbélyegzésére. Az *Unigenitus* ellen tiltakozó kamalduliak Fleury egyháztörténetéből idézik azokat az eseteket, amikor a zsinatok elítéltek pápai bullákat...¹ Az index nem is kímélte Fleury abbét, aki viszont — éppen az Egyház belső visszaéléseivel szemben való őszintesége miatt — Voltaire részéről kapott kétes értékű dicséretet (Les Cabeles):

Mille abus, je le sais, ont régné dans l'Eglise:
Fleury le confesseur en parle avec franchise.

¹ V. ö. Széphalom, 1927 : 266. — Fleury haláláról v. ö. még Madácsy László, Mikes forrásaihoz, Szeged, 1937. (Études Françaises, 16).

A rodostói olvasók a készülő tizennyolcadik századból kaptak ízelítőt a tudós Fleury munkáiban. De csak ízelítőt, mert Mikes is aláírhatta — a világi bölcseséggel szemben — Pascal kijelentését: eszményem Ábrahám, Izsák, Jákob Istene, nem pedig a filozófusok és tudósok istensége...

1. Emberek a könyvek közt.

A rodostói szellemi milieut nemcsak könyvek, hanem emberek is alkották. Sziget a száműzetés tengerén, amelynek kontaktusa — holt betű és eleven szellem — állandó Nyugat és Észak felé. A magyar kolónia valamennyi írástudó tagja részesült a könyvtár fényében-árnyában és a személyes érintkezések az ellentétek révén is előmozdították a közös világnézet kialakulását vagy a gondolati súrlódásokat, amik csak a meggyőződés makacsságát szolgálják... Rákóczi a centrum, Mikes a főbolygó, amely maga is tüzet áraszt. A többiek közé is bízvást elvegyülhettek Arnauld és Nicole, Quesnel, Pouget, Bona kardinális, Fleury abbé szellemei, keresve tanítványokat és hozzájuk megtérő lelkeket. Sibrik, Zay, Ilosvay János, Charrières, a francia származású kuruc ezredes és leánya, Molitard, Genevière, Radulovics udvari pap, Lang Ambrus doktor, Forgách tábornok és fia, Bercsényi Miklós gróf, Csáky grófnő és komornája, Kajdacsyné, Kőszeghy Zsuzsi, Máriássy tábornok, Eszterházy, Le Roux és Mullett abbék, a „siknyelvű“ Vigouroux, a „szeleburdi“ Saussure, Bonneval, a kalandor Ploutman és Bohn, Bonnac konstantinápolyi követ, akinek feleségéről Mikes olyan lelkesen emlékezik és Bonnac utóda, D'Andrezel: valamennyien többé-kevésbé szellemi életet élő emberek, akiket a vallási kérdések és gyakorlatok nem érintettek közömbösen. Csak ki kellene nyomozni összeköttetéseiket, levelezésüket, a rájuk vonatkozó egész irodalmat átkutatni, — és bizonyára akadna egy-egy vonás rajtuk, ami a Port-Royal arculatára vall. A távolabbi körből pedig ide lehetne vonni Cachod jezsuita atyát, Bornion galatai házfőnököt, Galland és Mauri konstantinápolyi érseket, akik meglátogatták a magára hagyott kolóniát és igéket vittek a janzenista szigetre...

Mulot abbé, akit Grosbois-ból hozatott Rodostóba a Fejedelem, közvetlen élményekről számolhatott be a rodostói kolóniának és bizonyára nem vitt magával anti-rigorista szellemet a néma barátok kolostorából. És mi lehetett nagyobb élménye az áldatlan kontroverziák idején egy papnak, akit a rebellis Grosbois² küld a távoli francia-magyar szigetre, mint az a probléma, amely a párisi udvar nyugalalmát is megzavarta és a csöndes clausurák legizgatóbb beszédtemja lett: az *Unigenitus*-bulla elfogadásának, a nemzeti és egyetemes zsinatok összehívásának ügye? Minden fázisa, eseménye ennek a küzdelemnek, amelyet a „gallikán” egyház tekintélyes része az ősinek vélt janzenista tételek és a szigorúbb morál érdekében földidézett és folytatótt, a Krisztus-tövisének mirákulumától kezdve, amely Marguerite Périer szemevilágát visszaadta egészen a figurista Pâris diakonus sírjánál (1735) történt csodálatos dolgokig: Mulot abbénak alkalom lehetett, hogy eszméit és érzelmeit árassza az emigránsokra, akik lelki épülést és mennyei táplálékot vártak tőle... Mulot-ról semmi irodalmi hír nem marad ránk. Pedig sok értékkel bírna, ha műveltségéről, spiritualizmusának irányairól valami konkréttebbet tudnánk. Talán a kamalduliak hagyatékából még előkerül néhány sora, levele vagy jelentése.

*

Annál többet tudunk Bonnac irodalmi relációiról.³ Tudjuk, hogy Bonnac marquis bizalmas baráti összeköttetésben állott Racine családjával, azzal a janzenista Racine-nal, akiről köztudomású, hogy benső kapcsolat fűzte a Port-Royalhoz. Bonnac az 1698—99. években a hágai francia követ mellett teljesített szolgálatot és ugyanoda volt beosztva Racine-nak Jean-Baptiste nevű idősebbik fia is. Fiához írt leveleiben⁴ a

² V. ö. Széphalom, 1927 : 181.

³ Bonnac levelezésének magyar von. része: Tört. Tár. 1905 : 116. Memoárjai: Rev. d'hist. dipl. 1889 : 609. Írásai az Arch. Nat. és a Biblioth. Nat. gyűjteményeiben. Pályájáról és összeköttetéseiről (Ursins hercegnő, Tessé marsall) v. ö. Saint-Simon memoárjai, Gr. Écr.-kiadás 23 : 383. Már Szekfű Gyula fölhívta a figyelmet Tessé leveleire (Paris, 1888), amiket át kellene nézni Rákóczi szempontjából.

⁴ Racine leveleit először fia adta ki 1747-ben. Az idézett helyek a köv. kiadványokból valók: Lettres choisies des auteurs françois, Paris,

tragédiaíró mindenkor megemlékezik szíves üdvözetküldésről Bonnacról, „Az ő igen-nagy nemessége szép példa előtted és nem hálálkodhatok eléggé Istennek, hogy ily érdemes barátot adott neked“ — írja Racine a fiának és ugyanakkor beszámol arról is, hogy a Port-Royalban buzgón imádkoztak Jean-Baptiste szerencsés utazásáért. Racine saját magát is Bonnac barátságába ajánlja egy másik levelében (1698 febr. 13), amelyben jelenti, hogy Jean-Baptiste nénje mindenáron a Port-Royal-des-Champs kolostorban óhajt maradni. Bonnac maga is melegen viszonzta a fiatal Racine ragaszkodását. „A nagyvilági ifjú — írja Racine a fiának — akinek legjobban le vagy kötelezve, Bonnac ur: minden levelében beszél rólad, mintha szerencsés volnál fivére lenni.“ Bonnac-ot szellemessége és társadalmi műveltsége miatt is mintául ajánlja fiának, mert mindenki, aki látta őt, el van bájolva udvariasága és esprit-je miatt (febr. 24). Egy alkalommal Bonnac Párisban meglátogatja a tragédiaírót és fiáról igen kedvező leírást ad az örvendező apának, aki siet Jean-Baptiste-ot erről tudósítani (júl. 21.) Racine megítélése szerint Bonnac úgy szerette Jean-Baptiste-ot, mintha valósággal a fivére lett volna (júl. 27).

Bossuet levelezésében⁵ is van egy adat Bonnacról: Leibniz levelét viszi Wolfenbüttenből a meauxi püspöknek (1701).

Szinte lehetetlen elképzelni, hogy a diplomata Bonnac ne bírt volna tudomással az Európát behálózó janzenista harcokról; ne tudta volna, hogy barátjának apja és fivére (Louis Racine) mennyire janzenisták és hogy Racine legidősebb lánya a Port-Royalban nevelkedett, mint apacánövendék...

*

Bonnac mellett Bonnacné asszony irodalmi relációit szintén érdemes lenne föl kutatni. Egyelőre semmit sem tudunk róla. Mikes olyan meleg szavakkal említi, hogy föl kell tételeznünk a szellemi kapcsolatot közöttük. Bujukderében és Jenikőben közel laktak egymáshoz és Mikes „gyakran

1768 : 278 és P. Mesnard, Oeuvres de J. Racine, VII, Paris, 1925 : 207 stb. V. ö. még Sainte-Beuve, Port-Royal, IV : 154.

⁵ Gr. Écr.-kiad. 1920, 13 : 92.

járt“ hozzájuk, sokszor ebédutáni látogatásra, minden formások nélkül. Madame Bonnac bizonyára könyvekkel vette magát körül, hogy legalább ilyen módon pótolja a távoli Nyugatot. Milyen családból származott? Olvasta-e Pascal-t? Vagy talán már a fölvilágosodás, Bayle híve volt? Ha Mikesnek tényleg kezében volt a Bayle szótára,⁶ amely a rodostói jegyzékben nem szerepel, akkor talán Bonnacék révén jutott hozzá, bár az ilyen nehéz folio-kötetek nem igen tartoztak a diplomaták úti poggyászához...

Bayle-t egyébként semmi baráti kapcsolat nem fűzte a Port-Royal köréhez.⁷ Dicsérettel szól ugyan Arnauld-ról, de vitába is keveredik vele. Sainte-Beuve „janzenista Bayle“-nek nevezi Nicole-t, de ugyanakkor rámutat, hogy Bayle-nak jezsuita barátai voltak. Ezt a luxust, úgylátszik, mindkét részről megengedhették maguknak, mialatt a janzenista rigoristák minden kapcsolatot megszakítottak a tolerancia képviselőivel.

Bonnac 1724 őszéig állomásozik Konstantinápolyban és ha olyan könyveket keresünk, amelyekben párhuzamok vannak Mikes szövegéhez és amelyek hiányoznak a rodostói listából, akkor a *Lettres Persanes*-ra (1721) gondolhatunk: Bonnacné bizonyára érdekelték az ázsiai viszonyok, háremek, keleti asszonyok leírásai.⁸

*

Claude-Alexandre comte de Bonneval irodalmi relációiról sokat írhatnánk. Az európai hírű kalandor és rene-gát diplomata sógora volt Bonnacnak és állandó összeköttetésben állott a bujdosókkal. Érintkezett és levelezett Saussure-rel is. Mikes említi őt 1732-ben és öt évvel később. Bonneval levelezője volt Fénelon-nak és Voltaire-nek, maga is kiadott törökországi emlékiratokat és személyes ismeretséget ápolt Montesquieu-vel, aki Magyarországból hazautaztában találkozott is Bonneval-lal Velencében. Montesquieu érdemesnek tartotta följegyezni, amiket barátja mondott neki... Föltehetjük, hogy Bonneval rodostói jelenlétében a *Perzsa Levelek* janzenista vonatkozásai szóba-

⁶ V. ö. Király György, Egyet. Phil. Közl. 1909 : 265.

⁷ V. ö. Sainte-Beuve, i. m. — W. Bolin, Pierre Bayle, Stuttgart, 1905.

⁸ V. ö. Egyet. Phil. Közl. 1916 : 20.

kerültek, például a XXIV. levélnek az a helye, ahol Riza a pápa bullájáról tudósít, amely megtiltja a híveknek az égből kapott Biblia olvasását... Nem is képzelhető, hogy ott, ahol Mikes hozzájut Gomezné *Mulatságos Napjai*-hoz, egyéb irodalmi, vallási, filozófiai téma ne lett volna beszéd-tárgy. Annál inkább, mert Bonnevalnak határozottan kialakult világnézete volt: deista és voltaireiánus. Voltaire munkáiban három helyen is van említés róla.⁹ Egyik levelében írja De la Motte-Gefrard-nak, hogy elolvasta Bonneval pasa levelét (*la lettre de votre bacha*), amit levelezője úgylátszik megküldött Voltairenak másolatban. A *Commentaire historique sur les Oeuvres de l'auteur de la Henriade* (1776) hivatkozik a hirhedt Bonneval grófra, akivel a *Henriás* szerzője annak idején a Vendôme-i nagyprior-nál találkozott és akivel hosszabb ideig levelezett. A régi levelekből Voltaire — ezen a helyen — közread egy fragmentumot, amelyből leidézhetjük a mohamedánná lett francia grófnak egypár jellemző mondatát: „Komikus dolognak tartottam, hogy valaki a vallását változtassa: igaz, hogy mindig úgy gondoltam, Istennek igazán mindegy, ha valaki muzulmán, keresztény, zsidó vagy parszi. Ezen a ponton egy véleményen voltam az orleansi herceg-régenssel, a Vendôme hercegekkel, kedves De la Fare márkimmal, Chaulieu abbéval és mindama úriemberekkel, akik közt életem folyt. Tudom, hogy Eugène herceg is úgy gondolkozott, mint én...”

Képzeljük el ezt a meggyőződéses relativistát sűrű érintkezésben a szilárdhitű és katolikus rodostóiakkal. Sok vitatkozni való anyag lehetett közöttük, de Bonneval bizonyára beszélt irodalmi összeköttetéseiről és a janzenizmus kérdésében — minthogy előtte ez a szekta is csak egy volt a sok közül — teljes indulgenciát és toleranciát mutatott. Hogy közös témáik lehettek, arra alapul szolgál a Voltaire-hez írt levél folytatása, amely nagy dicséreteket zeng a mohamedán vallás morális és „szent” voltáról: eretnek-téma, amelynek jelenléte a rodostói könyvtárban, Rákóczi és Mikes írásaiban ismeretes.

⁹ Az 1784-i kiadásban. 22 : 3; 48 : 127 és 58 : 116.

Bonneval-nak kiterjedt rokonsága élt Franciaországban. Madame de Sévigné sűrűn emlékezik róluk.

*

César de Saussure¹⁰ szintén irodalmi és vallási érdeklődésű ember volt. Törökországi memoárjait, amiket rodostói tartózkodása után, 1742-ben állított össze, kéziratban Voltaire is elolvasta, sajátkezű levelének tanúsága szerint. Saussure jelenléte mindenestre élénkítette Rodostó szellemi életét.

1734-ben Gresset jezsuita atya is két hétre vendége lesz a kolóniának. Hogy minő konverzációk folytak le ez alkalommal, arra jellemző lehet az a pár mondat, amit Saussure följegyzése méltónak tartott. Egy tengeri kirándulás alkalmával halálos veszedelembé jutnak és a veszély elmúltával Saussure tréfásan szemére veti a jezsuitának, hogy megfeledkezve a kötelező latin imáról, franciául fohászkodott és ezt a vulgáris segélykérést nem Loyolai Szent Ignáchoz, sem pedig Xavéri Szent Ferenchez intézte, hanem közvetlenül a Kegyelem forrásához.

Ahol Loyoláról beszélnek, ott könnyen szóbakerülhet Pascal. Gresset atyáról egyébként rögtönöz Saussure egy kis jellemrajzot is: „Jezsuita létére is sokkal okosabb, fölvilágosultabb és józanabb, semhogy jó pápista lehessen, de őrizkedik attól, hogy gondolatait mindenki előtt föltárja. Azért mondtam jó pápistát, mert nagy különbséget teszek fölvilágosult római katolikus és bigott pápista között.“

Saussurenek ezt a maga módja szerint való portróját bizonyára nem köszönte meg Gresset atya, ha tud vala róla... A filozófus-racionalizmus is, ha nyílt konverzációban szembekerült Rákóczi öntudatos katolicizmusával vagy Mikes megértőbb jámbor hitével: okozhatott némi surlódást. A nagy problémát ebben a korban még mindig a vallási differenciák teszik: árnyalatbeli eltérések miatt bebörtönözést vállalnak a janzenisták... Saussure további szavai rávilágítanak arra is, hogy a pápai csalhatatlanság kérdése — janzenizmusnak, gallikanizmusnak egyik próbaköve — mennyire közelről érdekelte a kedélyeket: „A római katolikus nem hisz, nem bízik, nem buzgólkodik annyira a bú-

¹⁰ V. ö. Thaly Saussure.-kiad., 1909 : 35, 163 és ugyanott a Perábófi keltezett 1734 dec. 17.-i levél.

csúkbán, processziókban, zarándoklásban, szentek és szentnők tiszteletében, képekben és szobrokban és az Egyház egyéb nevetséges holmijában, mint a bigott pápista, aki ezt a hitét minden alkalommal kimutogatja. A római katolikus nem helyezi olyan magasra a pápát és nem bizakodik annyira a pápa állítólagos csalhatatlanságában, égi-földi abszolút hatalmában... De a szemek már kezdenek kinyilni.“

Bármilyen nagy lehetett is a szakadék Rodostó és a gallikán-aufklärista Saussure vallási fölfogása között, Rákóczi és Mikes olvasmányai — ha enyhébb modorban is — szintén szembehelyezkedtek a pápai csalhatatlanság népszerű definíciójával, az „Egyház“ állandóságának tételére támaszkodva.

Saussure följegyzései világot vetnek arra is, hogy Rodostóban milyen állandó volt a nyugati szellemi világgal való összeköttetés. „Nous voyons ici assez régulièrement les *Gazettes* et les *Mercures* de France, de Hollande et de Cologne“ — olvassuk a fönt idézett levélben. Említi még Saussure Rákóczi francia titkárait — például Des Roches-t — és utazgató ügynökeit: valamennyi egy-egy alkalom lehetett a politika hírei mellett a társadalmi és egyházi eseményekről való informálódásnak. A Párisban, Grosboisban, Hollandiában, Rómában történt európai jelentőségű dolgokon kívül sok olyan hírhez hozzájutottak a rodostóiak, amiket nem jegyzett föl írás, de amik megerősítették a bujdosókat az olvasmányaikból kapott inspirációkban.

*

A személyes érintkezések értékét sem túlbecsülni, sem lekicsinyelni nem szükséges. A „rodostói irodalom“-nak legfőbb szellemi forrása mindenképen a könyvtár marad, de azért az is tény, hogy az irodalommal többé-kevésbé összeköttetésben álló emberek, akik az emigráció helyén megfordultak, nem távozhattak nyomtalanul a vallásos remeteségnek ebből az elszigetelt köréből.

2. Rákóczi tanítványa.

Mindenkinek, de különösen az írónak, van egy eszményképe, amelynek hasonlatosságára alakítja magát. Ki lehetett az író Mikesnek ideálja? A diplomata világfi Saussure, aki-

nél tízszerte különb író volt és akinek vallástalan racionalizmusa annyira távol állott az ő meleg kedélyétől? Kis István, az étellel semmi kapcsolatban nem élő rodostói filozófus? A csécsap-sehonnai Bonneval, aki még a legügyesebb volt a Rodostóban megforduló tollforgatók között? Vagy talán Szatmári Király Ádám, a szubaltern diárium-szerkesztő?

Nem lehetett más példaképe, mint maga a janzenista Fejedelem, aki életét vallásos munkák írásának és memoárjai elkészítésének szentelte: a rodostói kolónia vallási vezére, spirituális főpapja, aki még „por és hamu” állapotában is irányt szab az emigránsok lelki bujdosásának.¹¹

Mikes nem maradt Rákóczi szellemi előszobájában, hanem beljebb került, oda, ahonnan az ige-források közvetlenül buzogtak. Érdemes lenne kikutatni, munkáik pontos egybevetésével, az érintkezési pontokat. Saussure előadásából tudjuk, hogy Rákóczi halála után főbb tisztjei bölcseken úgy határoztak, hogy a Vallomások ne jelenjenek meg soha nyomtatásban, sőt még a kéziratot is meg akarták semmisíteni, — ez bizonyára Saussure túlzó hozzátétele — nehogy valamikor rossz kezekbe kerüljön... Másra nem gondolhattak a tanácskozők, mint Rákóczi erős szubjektivizmusára és azokra a teológiai elmékedésekre, amiket egyházi részről kifogásoltak. Mindenképen részt kellett vennie a határozatban Mikesnek, akit a Fejedelem testamentuma „szeretett első nemes-kamarásom”-nak nevez és a legelsők között említi.

Ha valaki, szellemileg és gazdag kedélyével Mikes állott legközelebb Rákóczihoz, Nemcsak íródeákja, hanem irodalmi ügyekben bizalmasa is lehetett lelki direktorának. Kinek is szóltak volna azok a fejedelmi-lelkipásztori prédikációk, amikről Rákóczi emlékezik, ha nem a legműveltebb és egyháziakban legjáratosabb, literátus udvaroncnak?

Mikes napi programjában főhelyét foglalja el a Fejedelemmel való együttlét (v. ö. 37. lev.). Félhatkor már fölkel, hogy „kedvit találja” Rákóczinak és „mindenkor jelen legyen”, mikor öltözik. Reggeli mise után az ebédlőházba mennek, „ott kávéit iszunk és dohányozunk”. Rákóczi ilyen alkalmakkor nem maradhatott szótlán, amint Mikes egyik

¹¹ V. ö. Rákóczi, az író c. tanulmányomat, Rákóczi-Emlékkönyv, 1935.

levelében (31) jelenti is: „A minap a fejedelem arról beszélgetett, hogy micsoda nagy buzgósággal kell bévenni a comuniót, és hogy csak arról kell akkoron gondolkodni.“ (Ez is janzenista téma.)

A *Confessio peccatoris* szövegét ismernie kellett Mikesnek. Talán másolta is. A *Testament* szövegéből — nyilván kézirat alapján, mert nyomtatásban csak 1751-ben jelent meg — magyarra fordítja Rákóczi végbúcsúját a Nagyvezérhez és beleszövi a leveles-könyvébe (1735 okt. 8). Ha szóbeli egyezéseket keresünk, ilyenek is vannak a *Confessio* és a leveleskönyv között. Ilyen a *ludít in humanis* pesszimista jelszava, amely Rákóczinál 1719 után, Mikesnél 1725-ről keltezve jelenik meg: bizonyára hosszasabb és gyakoribb megbeszélésük tárgya volt az isteni mindenhatóság félelmetes misztériuma... Az irodalmi műfaj tudatosságát mindakét író ugyanazzal a formulával árulja el. Rákóczi a Vallomásokba szőtt történelmi kitéréseket olyanformán ellensúlyozza, hogy — miután már amúgyis minden szükségeset elmondott — hozzát teszi az elbeszéléshez: „sed siquidem non historiam scribo, praeteream . . .“ Ezt az ügyes fogást Mikes gyakran alkalmazza, históriái után visszakanyarodva a levélformához: „levelet írok és nem históriát.“¹²

A szóegyezések mögött mélyebb lelki egység áll. A *Törökországi Levelek* egészében van valami vallomásszerű, ami Rákóczinak szentágostoni memoárjaira emlékeztet. Mikes nem annaleseket ír a Fejedelem bujdosásáról, nem események diáriumát adja, hanem önmagát állítja az irodalmi mű központjába. Nemcsak élete külső folyását beszéli el, hanem föltárja előttünk a lelkét és ha ez a lélek nem mutat is tragikus mélységeket és végtelen távlatokat, a belső embert őszintén kibontakoztatja előttünk az írónak negyven éven át meg nem szűnő monológja. Mikes is ad, a maga módján, bizonyos introspekciót, ami párhuzamos jelenség Rákóczi önanalízisével és beleilleszhető abba a szentágostoni korszellem-

¹² Rákóczi Vallomásai, 150. l. (1717). A fordulatot Mikes már 15 évvel a Saussure-rel való megismerkedése előtt használja, úgyhogy ebben nem láthatjuk őt S. követőjének. Mikes helyei: 13. lev. (1718), 57. lev. (1724), 80. lev. (1727), és 172. lev. (1748). V. ö. még Király György, Irodalomtörténet, 1913 : 266.

be, melyet a janzenizmus képviselt a belső ember megreformálásának és tudatosításának programjával.

Kőszegi Zsuzsi iránt való szerelmét néhány halk szóval árulja el Mikes: ez a szemérmesség is önvallomás. De itt a világi embert látjuk. A 121. levélben azonban keresztényi magábaszállást gyakorol: meggyónja nénye és az olvasó előtt egy „gorombaságát“, amit Rákóczival szemben elkövetett. Töredelmesen elmondja, hogy fölindult állapotában ostoba válasza vetemedett. (Ez is arra mutat, hogy érintkezésük bizalmasabb volt, mint az uralkodó és alattvaló viszonya.) Harmadnapra aztán könnyes szemmel, térdre borulva kért bocsánatot a ritka és nagy embertől. Mikes elhallgathatta volna ezt az epizódot. De a nagy vallomások irodalmi légkörében ezt az irodalmi formát találta meg lelkének megkönynyítésére.

Meglepő lélektani ismeretet és belátást árul el Mikes másokkal szemben is. Irodalmunkban ő az első lélekelemző, aki fölénytel boncolgatja alakjait és a lelki motívumok elevenjére tapint. Ezt a lélektani érdeklődést is tanulhatta Rákóczitól, aki azonban idealista volt az emberek megítélésében, míg Mikes józanul belelát a síknyelvű sehonnaik és katholizáló zsidók lelkébe. A pszichológia tudománya a tizenhetedik században, Rákóczi és Mikes közvetlen eszményeinek korában, ébred öntudatra és a klasszikus század irodalma bámulatosan gazdag kaleidoszkópját mutogatta már az emberi léleknek. A janzenisták, Pascal¹³, tovább tökéletesítették a lelki belátásnak módszerét, különösen az intuíció irányában. A tizenhetedik században teljesedik be ez a nagy irodalom, amely az ember bensőjével, jellemével, szenvedélyeivel és erkölcsiségével foglalkozik.¹⁴ A léleknek ez a tudatosodása egyúttal az egyéniségnek örömteljes önmagára-ébredését is jelzi. Az emberekkel és Istennel való beszélgetés irodalmi formává lesz és a lélek méltónak tartja, hogy az utókor számára emléket állítson önmagának...

*

¹³ V. ö. Prohászka Lajos. Pascal emlékezete. Magyar Paedagogia, 1923 : 35.

¹⁴ V. ö. W. Dilthey, Weltanschauung und Analyse des Menschen seit Renaissance und Reformation, Leipz. 1923 : 18.

Eszménye lehetett Mikesnek Rákóczi abban is, hogy mi-ként kell a cselekvésben csalódott világi életet napi kézimun-kával és vallásos munkák szerkesztgetésével értékessé tenni. Rákóczi — a grosboisi és janzenista remeték példáját kö-vetve — nemcsak szellemi, hanem fizikai munkával is elfog-lalta magát. A testi munka megtöri az ember szellemi gőg-jét és megalázza a büszke halandót...¹⁵ (Újító mozgalmak gyakran vesznek antiintellektualista irányt és a kézműves-ség megszentelését hirdetik.) Mikesnek az ilyen lélekedző munka iránt kevesebb érzéke volt. A janzenista atmoszféra és a vallásos líraiságokban élő, utókornak irogató Rákóczi-nak példája azonban arra inspirálta őt, hogy gondolkozzék a nemzet jövő generációjáról, terjedelmes morális-aszkéta munkákat magyarítson, a francia théológia gerjedelmeit át-élje és zágoni nyelven megszólaltassa.

Mikesnek mindenképen tudomást kellett szereznie Rá-kóczi szellemi viszontagságairól. Tudnia kellett a cenzuráról, amely Rákóczit — egynémely gyanús propozíciója miatt — egy évi silentiumra kényszerítette (v. ö. Széphalom 1927:253). Tudnia kellett, hogy a katekizmus, amit magyarra fordít, Rákóczi protekciója alatt áll és gyanúsítható szellemben ké-szült. Tudhatta, hogy Grosbois, amellyel a Fejedelem össze-köttetésben áll, rebellis kolostor, amit a kamalduliak erkölcsi rigorizmusa nem cáfol, sőt talán inkább megerősít... A tu-dat, hogy Rákóczi híveihez tartozik és Rákóczi kisedet csapa-tán keresztül a grosboisi remetékkel együtt az Egyház ősi katholicizmusát vallja: csak támogathatta őt mélyen átélt, centrális gondolatához való ragaszkodásában, amely nem más, mint fatalisztikus megnyugvás a Providentiában. Ez az érzés, a Rákóczival-azonosság, teszi őt vallásos íróvá, lelki kincsének, a maga számára megnyert Providentia-hitnek

¹⁵ V. ö. Fontaine, Mémoires pour servir à l'hist. de Port-Royal (1858), I:184. Idézi Joseph Sellmair, Die Pädagogik des Jansenismus, Donauwörth, 1932:89. — A kézművesség tanulását a rodostói akadémia egyik főolvasmánya, Fleury abbé is ajánlja Traitéjében. Rousseau ha-sonlóképen nevelteti Émile-t, Mme de Genlis pedig, Louis-Philippe ne-velője, asztalosságot tanultat védencével.

propagátorává. Irt, mert érezte, hogy vallásossága — talán még a cenzúra kockázata mellett is — érdemes arra, hogy híveket szerezzen. Fordítgatott és dolgozott, mert sejtette, hogy egy igaz minoritáshoz tartozik, amely Isten előtt kedves.

*

Találhatunk közelebbi párhuzamot is a két rodostói író munkássága között. Rákóczi az ószövegség textusa fölött elmélkedik, Mikes pedig az epistolák és evangéliumok terjedelmes magyarázatját fordítja. A Fejedelem a keresztényi élet és társaság principiumait rendszerezi,¹⁶ Mikes a keresztény ifjú Kalauzát, az időnek keresztényi eltöltés-módját írja meg magyarul, francia eredeti nyomán. Az *Ifjak Kalauza* még 1724-ből való: lehetetlen, hogy ne beszéltek volna egyirányú irodalmi tervekről, magányos úr és társaslelkű szolgál. Rákóczi ne tudott volna róla, hogy kamarása mivel tölti idejét?

Rákóczi halála után Mikes mintegy folytatja — fokozott buzgalommal — a Rodostóban kialakult irodalmi hagyományt. Rákóczi szelleme a könyvtárban is tovább él. Innen jut hozzá Mikes Calmet munkájához, amit 1754-ben lefordít. A *Catéchisme de Montpellier*, Le Tourneux Jézus-regénye és Fleury zsidó-tanulmánya: valamennyien a Rákóczi-könyvtárból kerültek Mikes fordítói tolla elé. A Fejedelem szelleme még évtizedekig irányította irodalmi titkárának működését, aki Rákóczi kedvenc könyveit teljesen a magáévá fogadta.

Témakörökben, sőt apróbb részletekben is van megegyezés a két író között. A mohamedán vallás leírása és ismertetése: közös és az egyház által tiltott témája a *Confessio*-nak és a *Leveles-könyvnek*. Mikes fordításainak egynémely eredetije Rákóczinál is visszhangzott. Rákóczinak az a jansenista módon hangsúlyozott gondolata, hogy még a malasztal való élni-tudás is külön adománya Istennek.¹⁷ — a *gratia*

¹⁶ *Reflexions sur les principes de la vie civile et de la politesse d'un Chrétien*. V. ö. Széphalom, 1927: 279.

¹⁷ „O quam admirabili ordine procedunt opera gratiae tuae, quarum una trahit alteram, dum quis bene utitur, illis; sed hoc quoque donum tuum est.“ Rákóczi Önéletr. 361. l., 1719 után. — Csak a dolgok

sufficiens-nek ez a megkerülése — Mikes 54. levelében bukkan föl (1724), csaknem szóról szóra: „...ha jól élünk vele, — de ehez is segítség kell.”¹⁸ Az első keresztények idealizált képét (57. lev.) közös olvasmányaik — Fleury és a janzenisták — alapján rajzolgatják. A keleti schizma és a római püspök elsőségének kérdése: ismét közös elmélkedési tárgy.¹⁹

Rákóczi büszke lehetett tanítványára. Igaz, hogy nem a theológia irányában, hanem a világi irodalom terén szárnyalta túl a mestert, de eredeti műve is a theológia jegyében fogant és munkásságának nagyobbik része a vallásos gondolatot gyarapította és propagálta.

*

Hogy milyennek képzelte Rákóczi a fejedelem és az udvari íróember szellemi viszonyát, arra magát Rákóczit idézhetjük. Vannak fejedelmek — fejtegeti a *Testament politique et moral du Prince Rakoczi* (La Haye 1751, 384) — akik bezárkóznak szobájukba .... Pedig inkább baráti címmel tisztelhetnék meg udvaruknak azon személyeit, akik erre méltóak. Beszélgessenek ezekkel épületes és tanulságos dolgokról („sur des matières édifiantes et instructives“). A beszélgetés anyagát valami jó spirituális vagy keresztényien politikus („chrétiennement politique“) könyv tegye: ilyen alkalmakkor testvéri instrukciókat adhat azoknak, akiket megtisztel társaságával. Külön szobát is lehet kijelölni erre a célra, — talán a rodostói könyvtárszobára is gondol itt a nagy udvarokról álmódó Fejedelem — ahol fesztelenül és a tiszteletadás formáságaitól mentesen lehetne társalogni. A beszéd természetesen nem lenne olyasfajta, mint az államtanácsokon szokás. Egy-egy könyv a téma. Jámbor és tudós férfiak („les personnes de piété et savantes“) kapnának meghívást ezekre az összejövetelekre.

főlszines nemismerője mondhatja ma már, hogy Rákóczi öntudatlanul volt janzenista. V. ö. erre von. Rákóczi az író c. tanulmányomat (i. h.) és Osztójics Eugénia közlését (Széphalom, 1931 : 93).

¹⁸ Mikes még arra is képes, hogy szinte humorral emlegesse az ember akarathétküliségét: „Isten nem akarja“, hogy Kőszeghy Zsuzsi Rodostóban „akarjon“ maradni (76. lev.).

¹⁹ Mikes 79. lev. (1727). — Rákóczi munkája: Musztafa és Pelerin dialogusa, v. ö. Szekfű Gyula. A száműzött Rákóczi. 1913 : 268.

Ez az elmélet. De ilyen lehetett Rákóczi gyakorlata is a rodostói jámbor és tudós férfiak oktatásában.

II.

A Port-Royal kultúrájában.

Ha Mikes műveltségének forrásait elfogulatlanul kutatjuk, lehetetlen őt hozzá nem kapcsolnunk ahhoz a nagy kisugárzási fókushoz, amelyet a Port-Royal szelleme képvisel. Erről a szellemről azt lehet mondani, hogy időnként az egész embert átalakította a nevető-filozófus Mikesben: nem is volt más célja a janzenizmusnak, mint a belső ember megreformálása. A jezsuita nevelés egymagában sohasem tette volna theologiai íróvá a laikus Mikest, akinek tekintete a valóság felé irányult, vallásossága pedig minden formalizmustól mentesen benső és naiv volt. Isten a szív imádságát nézi, nem a szavakat vizsgálja — mondja a remetéről szóló példázat végén. Nem hirdetett aszkézist és nem akarta elnyomni az ember természetes ösztöneit, életörömét. De szellemisége mégis több ponton megtermékenyült attól a kultúrától, amit a janzenizmus jelentett a tizenhetedik és tizennyolcadik század fordulóján.

Három csoportba lehetne összefoglalni Mikesben a Port-Royal emberének vonásait. 1. Olvasmányait és fordításra kiválasztott szövegeit illetőleg igen nagy részben a Port-Royal könyveire van utalva. 2. A Port-Royal vallási gondolatai és világnézete utat találnak Mikes magyarságába. 3. Morális irodalomfölfogása és kultúrideálja megfelel annak az új filozófiának, amit a tizenhetedik század jezsuita eszményeivel szemben a Port-Royal képvisel.

1. Olvasmányok és fordítások.

Mikes könyvei — Rákóczi könyvtára — nem szorulnak újabb jellemzésre a janzenizmus szempontjából.²⁰ Tizenhá-

²⁰ V. ö. Zolnai B., II. Rákóczi F. könyvtára, Bp. 1926. — Minerva 1924: 76—97. — Rákóczi janzenista könyveinek számát megtoldhatjuk egy újabb adattal. A rodostói listán (9) szereplő „Entretiens de Theophile“ nem lehet más, mint a Patouillet-idézte (II: 44): Entretiens du Prêtre Eusebe et de l'Avocat Théophile, sur la part que les Laïcs doivent prendre à l'affaire de la Constitution Unigenitus et de

rom fordítása és átdolgozása közül, amelyek egész életét betöltik, a *Mulatságos Napokat* leszámítva valamennyi a vallásosság köréből való. Abban az időben, amikor modernebb jezsuiták (Faludi Ferenc) már drámaírással és lírával foglalkoznak, Mikes a komorabb theológia kérdéseinek elmélkedik és az épületesség stílusát műveli.

A janzenizmussal közvetlenebb vagy egészen benső kapcsolatban állanak a következő fordításai:

1. *Epistolák és evangéliumok*, négy kötet, 1741-ből. Eredetije ugyan nem ismeretes,²¹ de a cím gyanús és tartalmából is kitetszik, hogy tilalmas útra indul. Szerzője talán Quesnel vagy Le Tourneux, ami egymaga is elég bizonyíték. Patouillet két ilyen című munkát is kipellengérez a janzenista-eretnek könyvek között, rámutatva mindakét könyvben Quesnel propozícióira.

2. *Catechizmus formájára való oktatások*, két kötet, 1744-ből. A leghírhedtebb janzenista vademecum, Pouget oratorianus szerzetes műve után készült fordítás. François-Aimé Pouget a janzenista Ch. J. Colbert de Croissy püspök székhelyén adta ki munkáját (1702). XI. Kelemen pápa 1712-ben indexre helyezte a katekizmust. Pouget még 1768-ban is inspirál egy gallikán szerzőt arra, hogy a katolikus fejedelmeket Rómával szemben ellenállásra biztassa.²²

3. *Krisztus Jézus életének históriája*. 1748-ban készült a janzenista Le Tourneux műve után. Eltekintve az álta-

---

l'Appel qui en a été interjetté, 1924. 12°, 150. I. Patouillet megjegy-zése a kiadványról: „Ce Libelle a pour objet d'anéantir la Constitution et d'autoriser l'Appel schismatique au futur Concil.“ Egyetlen nehézsége az azonosításnak, hogy a rodostói listán folio-könyvek között szerepel a könyv, P. könyve pedig kis-alakú. A Théophile név mindenestre inspirálta Rákóczit, mert egy politikai dialogusát „Cosmophile et Théophile“ névre kereszteli. V. ö. Szeffű, A száműzött R. 1915 : 582.

²¹ Rákóczi könyvei között (103. sz.) van egy „Epitres et Evangiles.“ V. ö. Minerva 1924 : 89. és (Patouillet) Dict. des livres jans., 1752, II. 59—64. — Nem tartom kizártnak, hogy az „Epistolák“ c. fordítás Le Tourneux Année chrétienne-je után készült (rodostói könyvtár, 6. sz.). Ebben az esetben Patouillet megállapításai (i. m. I : 65.) Mikes szövegére is vonatkozathatók.

²² Pouget-ról v. ö. Reusch, Index der verb. Bücher, II. 1885 : 762. — Patouillet, Dict. des livres jans. 1752, II. : 270. — Széphalom 1924 : 93 és 1925 : 50—52. — Kun Sámuel, Magyar Könyvszemle 1898 : 125.

lános tilalomtól, mely a biblia népszerűsítését szigorú határok közé szorította, a könyvet több propozíciója miatt a jezsuiták heretikusnak deklarálták.²³

4—5. *Az izraeliták szokásáról és A keresztények szokásáról*, mindkettő 1750-ből. Fleury után készült, akinek gallikanizmusa és az indexhez való viszonya közismert. Fleury eszménye, amit a Rodostóban meglévő *Discours sur l'histoire ecclésiastique* lapjain is propagált: az első keresztények politikamentes, világi hatalom nélküli, békés Egyháza volt...

6. *A zsidók és az új testamentumnak története*, 1754-ből. Biblia-vulgarizáló munka, Calmet szövegének fordítása. Mikes a magyarítással egy tipikusan janzenista akcióhoz csatlakozik.

7. *A Keresztényi gondolatok* című fordítás pontos eredetije és szelleme még nem áll tisztán a kutatás előtt, de ha arra gondolunk, hogy Patouillet a „Pensées chrétiennes“ cím alatt (III. 224.) három janzenista munkát is indexére helyez, közeli lehetőséget láthatunk itt is a rodostói könyvtár többi könyveivel való kapcsolatokra.

Annyi kétségtelen, hogy Mikes fordításainak legalább a fele nem képzelhető el a Port-Royalnak és körének évtizedekre sőt évszázadokra kiható munkássága nélkül.²⁴

*

A Port-Royal könyveiből meríti Mikes a vallásosságának karakterét és sötétebb színét. Azokról a janzenista eszméről és érzelmekről, amik fordításaiban magyar alakot öltenek, nem lehet föltételezni, hogy Mikes lelkében öntudatlanul éltek. Könyveiben számos utalást olvasott a viták és el-

²³ V. ö. Patouillet, i. m. II. : 206. — P. megjegyzései a könyv egyes helyeire: „hérésie formelle“, „dogme impie de Jansénius et de Quesnel“, „doctrine purement hérétique.“

²⁴ Csak a dolgok nem ismerése vagy a tudományon kívül álló szempontok alapján magyarázható, hogy Mikesnek egyik elemzője (Irodalomtörténeti Közlemények 1950 : 23 és 32.), miközben csodálatosképpen elismeri, hogy a „barok-heroikus világ“ hatott Mikesre (v. ö. erről Minerva 1950 : 173—197 és Széphalom 1934 : 116), azt az ítélet mondja ki, hogy „Grosbois-nak nem volt Mikes műveltségére semmi jelentősége.“ Rákóczi grosboisi remetésege és egész további életére kiható kamalduli kapcsolatai fűzik össze a rodostói kolóniát a Port-Royal szellemiségével (v. ö. Széphalom 1927 : 181, 271 és 1951 : 95; Nouv. Revue de Hongrie 1935 : 361). V. ö. még Boda Gyula, *Utilevelek a m. irod.-ban*, 1935 : 6.

döntetlen kérdések tömegére. Mikor élete végén öccsének, Huszár Józsefnek megküldötte a *Keresztről* szóló fordítás kéziratát, „spirituális“ könyveiről tesz említést: erre a munkásságára büszke lehetett és ha „könyveiben“ szembehelyezkedett az akkor már uralomra jutó fölvilágosodás szellemével, ez is az ő tudatos spiritualizmusának egyik bizonyítéka. A tizenhetedik századból táplálkozó vallásosság atmoszférájában él és talán a rigorista szellemnek, mint mélyebb élménynek, nagy része is van abban, hogy mindvégig kitart eszményei mellett.²⁵

Az átdolgozása alá kerülő olvasmányokban sok rejtett vonzás vezette őt a janzenista vallásosság felé. Az *Ifjak kalauza* Szent Ágoston és Kempis Tamás olvasására serkentette. Spirituális elmélkedésre való buzdítást olvashatott valamennyi könyvében: a *Valóságos keresztények tükörében* maga fordítja le a buzdító igéket. A puritán irodalomfelfogást, amelynek történetére a rodostói Rákóczi-könyvtár szellemével kapcsolatban már utaltunk (v. ö. *Minerva* 1930 : 30.), Kempis Tamásnál, Szent Ágostonnál, valamennyi janzenista írónál, Nicole, Bossuet, Fleury²⁶ és mások munkáiban készen kapta Mikes: a Port-Royal esztétizmust és intellektualizmust tagadó szelleméből magyarázható az *Ifjak kalauzának* az a helye, hol a rossz könyvekről írt fejezetben a szerelemről szóló magyar verseket elítéli és innen érthető egy másik elvi

²⁵ Mikesnek említett elemzője (*Irod. Közl.* 1950 : 139—141) azt is állítja, hogy Mikesnek „szerencséje“, hogy semmi nyoma nála a fölvilágosodásnak. Miért szerencséje? Mikes mint aufklärista is kitűnő író lehetett volna, de magukra a janzenistákra is hatott a descartesi szellem, amelynek nyomai elég vitalitással mutatkoznak a libertinus-gall Mikesben (v. ö. *Minerva* 1925 : 26—29). Aki Mikes racionalizmusát tagadja, annak örülnie kellene, hogy Mikes éppen a kor legmélyebb vallásos irányát, a janzenizmus inspirációit fogadta magába. Annál furcsább — az általam fölhozott számos bizonyíték után — annak kijelentése, hogy Mikes janzenizmusa „elgondolva szép, de semmivel sem igazolható.“ Viszont az az ellenbizonyíték, miszerint Mikes boldog, hogy az anyaszentegyházban van: éppen Mikes janzenizmusa mellett bizonyít. A janzenistákról t. i. illik tudni, hogy éppen ők voltak a legharcosabb eretneküldözők és ők tartották magukat az Egyház legigazibb fiainak, akik legszívesebben még a jezsuitákat is kiközösítették volna....

²⁶ *Traité du choix et de la méthode des études*, Paris 1724 : 17. — Rodostói Könyvtár, 88. sz.

nyilatkozata az irodalomról, — a *Mulatságos Napok* előjáró beszédében — ahol a janzenisták szentjére, Szent Pálra hivatkozva, szépirodalmi munkáinak érdemét a jó erkölcsre való oktatásban jelöli meg. A szerelemről szóló könyveket fajtalanoknak bélyegzi, korának nagyszerű szépirodalmáról tudomást sem vesz a janzenista ellenző mögött és lényé általában tagadás az úgynevezett esztétikai világnézettel szemben.

a. Pouget.

Olvasmányai és fordításai között a legnyilvánvalóbban janzenista igéket Pouget adta Mikes szájába, mikor a *Catechismus* című fordításán dolgozott. Erről a hírhedt kátéről Mabillon úgy nyilatkozott, hogy a keresztény hittannak pontos összefoglalása, ami nem akadályozta meg az indexkongregációt abban, hogy Pouget könyvének francia, olasz angol és spanyol kiadásait tilalommal ne sújtsa. Az indexre-helyezés okai nyilvánvalóak voltak . . . . A katolicizmus veszedelmeire már részletesen rámutattunk²⁷ (Minerva 1925 : 30.), Itt csak néhány ponttal megtoldjuk a kifogásolható helyeket.

A kegyelem tanának szerteágazó fölépítése, amely Rákóczi fantáziáját is megtermékenyítette (Minerva 1925 : 24), megtalálja Pouget könyvében a maga párhuzamát egy másik jellemző janzenista eszmében, a bűnösség pesszimista hangsúlyozásában.

A gyónási rigorizmus teljes gyakorlatát magáévá teszi Pouget. Egyik fejezete az absolutio elhalasztásáról szól és felsorolja azokat az eseteket, amikor el kell halasztani a föloldozást. Azok pedig, akik e szabály ellen vétének, — Mikes szavaiban idézek: „lány papok, akik föloldozzák a bűnöst, midőn meg kellene kötözni . . .“ (i. h. II. : 128.). A gyóntatói praxis kérdése jellemző és csakis a janzenista korra jellemző, amikor közügy és irodalmi téma volt, hogy a föloldozást mikor kell elhalasztani és amikor a Port-Royal hívei nyilvánosan könnyű föloldozással, laza morállal vádolták a jezsuitákat.

²⁷ Minerva 1925 : 30. — Mikes katekizmusa, múzeumi kézirat, I. : 14, 35, 25, 196 verso és II. : 41—43. — Mikor szánja rá magát az Akadémia, hogy Mikes kézirateit, jegyzetekkel és forrásainak kimutatásával kiadja?

Mikes magyar gondolkozása igyekszik hozzásimulni ezekhez a kategóriákhoz. A malaszt kizárólagos hatalmának éreztetése és az isteni hatalomnak mindenütt megnyilvánuló hangsúlyozása: közvetlenül a Pouget szövegének inspirációjára vall a *Törökországi Levelekben*. Az ingyen való kegyelem, az ellenállhatatlan *gratia efficax* elemzéseit fordítja és írja Mikes, akinek el kellett hinnie, hogy van érdemszerzésüktől független, Isten kénye-kedve szerint történő üdvözülés is: „mi magunktól semmi jót és hasznosat nem tehetünk az üdvösségre, csak legkisebb jó gondolatunk sem lehet, minden az Istentől jön, Krisztus által . . . ” (II. : 211.). Ez az alaptétel maga után vonja a választottak „kevés” számának szükségszerűségét. Egyik felelete a katekizmusnak: való, hogy a választottak legkedvesebb fiai az Anyaszentegyháznak.

Pouget befolyásolta Mikes gondolkozását más irányban is. A Szenírás olvasására például határozottan kijelenti a katekizmus, hogy „igenis kell” olvasni a keresztényeknek a Bibliát, sőt „az Anyaszentegyház azt kívánja” (II. : 323.). Lehetetlen, hogy Mikes ne tudta volna, hiszen ez magából a kérdés-fölvetésből is kitűnik, hogy van olyan vélemény is, amely nem tartja kívánatosnak a Szentírás egyéni olvasását. A dolog lényege azonban, hogy Pouget itt is szembehelyezkedik a római állásponttal . . . Természetes, ezek után, hogy az Egyházzól gallikán fölfogással nyilatkozik és a pápa csalahatatlansága helyett arról beszél, hogy „az Anyaszentegyház infallibilis” (II. : 245.). Amikor hit dolgában „vetekedés támad a hívek között” — Mikes Rákóczi Valomásaiban is olvashatott ilyen vetélkedésekről — az Egyház „végzést teszen vagy a pápa a püspökök által” (II. : 330.). Ilyenkor conciliumot tartanak, amely — mint az egész Egyház képviselője — csalahatatlan: „A közönségesen való conciliumoknak végzése a hit dolgában igen is csalahatkozhatatlan, a másféle conciliumok végzései is csalahatkozhatnak, hogyha azokat béveszi az egész Anyaszentegyház.”²⁸ Ha béveszi az Anyaszentegyház . . . Másszóval: még a zsinatok határozataihoz is szükséges —

²⁸ Mikes, Catechismus, II. : 332. — V. ö. még A gallikanizmus magyarországi visszhangja c. dolgozatomat. (Bp. 1935., Minerva Könyvtár 51.).

nem a pápai jóváhagyás, hanem — a *consensus Ecclesiae*. A hangsúly az egyetemes jelzón van. Erre vonatkozólag azt tartja Pouget — és ebben megegyezik valamennyi gallikán szerzővel — hogy az egész világon meg kell kérdezni a püspökök véleményét. Mintha valami nagy alkotmányos és törvényhozó testület volna az Egyház, nem pedig szent abszoluzizmusra fölépített disziplina-szervezet...

Jellemző, amit az eretnekekre mond a szkeptikus Pouget: „nem volt oly eretnek, aki nem vette volna eretnekségit a szentírásokból, — mondja Szent Hilárius“ (II. : 318). Ez a nyilatkozat eléggé igazolja az Egyház aggodalmait a szabad Biblia-olvasással szemben. A Szentírásra hivatkozó, Biblia-olvasást propagáló janzenisták — eretnek-üldöző buzgal-mukban — nem vették észre, hogy maguk is eretnek-mód-szert követnek ....

Szól Pouget az olyan theológiai vitákról is, amikre vonatkozólag az „anyaszentegyház“ még nem tett végezést. Itt is elárulja magát. Tudvalevő, hogy az appellánsok a pápai bullával szemben egyetemes zsinat összehívását követelték, amely majd dönt a janzenizmus ügyében. Pouget elvi alapon és általánosságban szól a kontroverziákról és megengedi, hogy addig, amíg az „Egyház“ döntést nem tesz, azt az értelmezést válasszuk, „amelyik legigazabbnak látszik lenni.“ Arra a föl nem tett, de latensül jelenlevő kérdésre pedig, hogy mi történjék az Egyházon belül maradó janzenistákkal, Pouget így válaszol Mikes szavaiban: „Meg kell a békességet tartani azokkal, kik az iránt a dolog iránt más értelemben vannak .... A szükséges dolgokban egyezés legyen, a két-ségesben szabadság.“ (II : 350.).

Elég tág és meglepően liberális keretek, amikben jól elő-férhetett Pouget világnézete is. És a janzenista szerző ezút-tal szintén Szent Ágostonra hivatkozik. Egy másik helyen Bona kardinálist idézi, akinek janzenista kapcsolatai ismer-etesek (v. ö. Minerva 1924 : 83.).

*

Pouget munkájában kapott Mikes ízelítőt abból a szel-lemi mozgalomból is, amelyet *figurizmus* néven ismer az egy-

háztörténet.²⁹ A Szentírás szavaiba való misztikus belemerülés valósággal új eretnekséget hajtott ki az amúgyis bonyolult tizennyolcadik századi kontroverziákból. Jellemző a kor vallásos idegességére, ahogyan egy alapjában véve jámbor és ártalmatlan vélekedés oda fejlődik, hogy végül is a janzenizmust és a pápai egyházzal való szembehelyezkedés ügyét szolgálja. A figurizmus lényege: a Biblia szövegének többféle értelme van, amely nem csupán betűszerinti, hanem spirituális, vagy előképszerű, szimbolikus is lehet. A Biblia-magyarozatnak ezek a lehetőségei, amik a Szentatyák óta mindig megvoltak, a tizennyolcadik században külön doktrínává sűrűsödtek, sőt befolyásolták magát a praktikus vallást is. A modern figurizmus egyik őse maga Jansenius, aki szerint a két testamentum kölcsönösen megvilágítja egymást: *in veteri Testamento est occultatio novi, in novo manifestatio veteris*. A túlzó figurizmus első megalapítója Coccejus, akinek teológiájában központi helyet foglal el az Istennel kötött szövetség gondolata, a *foedus Dei*, valamint az ó- és újszövetség ellentéte. Nemcsak az újszövetségben, hanem a zsidó történetben is jelen van Krisztus és fölismerhető . . .

A figuratív jelentések túlhajtott nyomozása teljes kivirágzásra jutott egy tizennyolcadik századi janzenistánál, D'Étémare abbénál, aki a figurisme igazi megalapítója lett és akinek írásaiban sajtáságos módon egyedül az *Unigenitus* ellen appelláló rebellis szellem és az Írás fölötti misztikus spekuláció. D'Étémare a Szentírás-magyarozó abbé Duguet tanítványa volt és — ihletet érezve magában — mesterének tanítását bizar és erőltetett rendszerré építette ki. Végző konkluziója, hogy a bibliai előjelekből az Egyház dekadenciájára lehet következtetni és hogy a zsidók megtérése küszöbön áll.

²⁹ A figurizmusról v. ö. E. F. K. Müller cikke, Realenz. prot. Theol. IV., 1898 : 186. — Zoványi Jenő. Gesch. d. Coccejanismus, 1890. — E. Mangenot cikke, Dict. de Théol. cath. V., 1915 : 2299. — Pascal, Pensées, éd. Brunschvicg, 1922 : 21, 624, 282. — Sainte-Beuve, Port-Royal. — A figurista művek egykorú bibliográfiája együtt van a Bibl. Nat. régi katalógusában: Cat. de la Bibl. du Roy, 1742, Théologie, II. D 5702 stb. — Patouillet (II. : 458, III : 99) mondja a figuristákról: „Toutes leurs interprétations figuratives de l'Écriture Sainte tendent uniquement à exalter, encenser, canoniser les disciples de Jansénius et de Quesnel.“ — V. ö. még Rákóczi az író c. tanulmányomat, Rákóczi-Emlékkönyv 1935 : 319.

Különlegesebb üldözésben nem részesült ez a modern chiliizmus,³⁰ az idők teljességének illúziója. Talán azért nem, mert az Egyház csak fantazmagóriát látott benne. Egy ilyen figuráját D'Étémare abbénak idézhetjük mutatványképen: ha valahol a Szentírásban férjet és feleséget találunk, akkor ez a frigy jelképezi Jézusnak, mint jegyesnek és a szentek összességének, mint menyasszonynak egyesülését... (Ezek az utak vezettek Mikes eszményképének, Rákócziak figurizmusához.) A *Mémoire* című munka, amelyben ez a hitté avatott metafora szerepel (1714, II : 57), arról is nevezetes, hogy erősen kiélezi az ó- és újszövetség közötti ellentét, mondván, hogy Isten az ószövetségben csupán szigorú parancsolója volt az emberiségnek és csak az újszövetségben lett atyja és jegyese az embernek. Idáig vezetett a két szövetség figuratív szembeállítását, amiben természetesen az ószövetségnek kell juttatni a másodrangúság szerepét.³¹ Az Egyház legmagasabb funkcionáriusai között voltak hívei ennek a teológiai kuriózumnak. Nem csodálhatni, hogy a rodostói könyvtár sem tért ki előle: Rákóczi és Mikes olvashatták Massillon beszédeit, amik ízelítőt adnak a figurákról és a mozgalom két hívét, Pouget és Duguet művét (v. ö. rodostói könyvt. 51. sz. és Minerva, 1924 : 91).

A Szentírásnak szimbólikus magyarázata jellemző a Port-Royal egész körére. Madame de Sévigné nagy érdeklődéssel ír egy figurista könyvről (1676 aug. 28). Pascal mindeütt, ahol a Biblia betűszerinti értelme nem elégitette ki,

³⁰ Reusch, i. m. II : 987. — Étémare-ról: Michaud, Biogr. univ. XIII: 127.

³¹ A figurizmus további eltévelyedése kétféle ágazásban követhető: az egyik a janzenizmus bibliai igazolása felé, a másik pedig egy olyan miszticizmus irányában, amely már a tömegpszichózis körébe tartozik. A janzenista irány azt a következtetést, jóslást állapította meg a próféták és az Apokalipszis szövegéből, hogy a végső eretnesség nem más, mint az Unigenitus-bulla elfogadása és hogy a „gratia efficax“ tagadása, valamint az erkölcsi laxizmus már az utolsó ítélet előtt föllépő Antikrisztus műve... Minthogy ilyenformán a figurista elnevezés egyértelmű lett a „gratia efficax“ győzelmének várásával, a vallásos rajongók egy csoportja könnyen magáévá tette a figurizmus eszméit. Ezek voltak az úgynevezett konvulzionisták, akik az Egyház végpusztulásán síránkoztak és a megmentő janzenizmus győzelmét sóvárogták (Páris diakonus, Des Essarts stb.).

rögtön valami *figure*-t sejt, amiben prófécia rejlik. Ha az ótestamentumot csak szó szerinti jelentésében interpretáljuk, — fejtegeti — akkor igazuk van a zsidóknak: Izrael még nem jutott uralomra, tehát a Messiás is csak eljövendő. Maguk a rabbinusok is szívesen adják misztikus magyarázatait az Irásnak. Brunschvicg rámutatott, hogy Pascal figurizmusa nem a középkori doktorok spekulációira vezethető vissza, hanem a janzenizmus teológiájában gyökerezik. A Bibliára is hivatkozik Pascal, Szent Pál római leveleire: *Adam forma futuri* (5, 14). És így folytatja: Ádám teremtésének hat napja jelzi azt a hat korszakot, amely formálta Jézus Krisztust és az Egyházat. Figuratív értelmű kell, hogy legyen az ószövetség, mert méltatlan volna Istenhez, hogy csak földi javakat ígért volna választott népének (Pensées, 659). Ez a kérdés, amely — ki tudja, minő filiációkon keresztül, talán Fleury könyveiből, aki egyháztörténeti elmélkedéseiben³² azt írja, hogy az ótestamentumi állapotban Isten csak földi javakat ígért az embereknek — olyan formában bukkan föl Mikes 23. levelében, mintha az ószövetség spirituális jellege nem is volna föltételezhető. Csak a kérdés nagy teológiai irodalmával magyarázható, hogy Mikes számára probléma lett a kétféle Szövetség viszonya:

...Édes néném, ezek mind nem keresztényi kívánságok. Az ótestamentumban jó volt; mert akkor az áldást egy izraelita a földjének kövérében tartotta, az Isten nekik is csak földi áldásokat ígér; de a keresztényi áldás mind lelki dolgokból áll, és egy kereszténynek nem a kövér földet kell sóhajtani; hanem a kegyelemmel való teljes szívet, hogy ne a földje, hanem a szíve teremtsen bő gyümölcsöt.

Ime, ilyen spirituális gyümölcsök teremtek Mikesnek janzenista-eszméktől áztatott földjén. A 180. levelében (1750) szintén éles határt von Mikes a két szövetség között, amelyek közül az első nem kapott teljes kegyelmet, viszont a bűnbeesés, a „megromlott természet“ (*natura lapsa*) akarategyöngítő következményei még az újszövetségben is érezhetőek:

A második törvény a Krisztusé, amely noha teljes legyen is kegyelemmel, de ennek sokkal nehezebb a megtartása, mivel igen ellenkezik a megromlott természettel.

Mintha az eretnek Quesnel-t hallanók, aki — Janse-

³² *Dicours sur l'hist. eccl.* I, 2. — Rodostói könyvtár 85. sz.

nius-szal együtt — hirdette, hogy az ószövetségi ember nem kapott elégséges malasztot: *Quelle différence, ô mon Dieu, entre l'alliance Chrétienne et l'alliance Judaïque!*³³ Ez a meggyőződés vezette Quesnel-t ahhoz az *Unigenitus*-bulla által kárhoztatott, rigorista tételhez, mely szerint *extra Ecclesiam nulla conceditur gratia*.³⁴ Pascal 670. gondolata szintén az ószövetség anyagiasságáról szól: a zsidók abban a földi hitben öregedtek meg, hogy Isten nem tesz egyebet, csak mannával táplálja őket és kövér földre vezet a bujdosás; ezek a testi tévhiedelmek uralták a világot akkoriban... Pascal figurista biblia-fölfogásának valóban az a lényege, hogy minden, ami az ószövetségben nem-spirituális dolog: csupán előképe az égi valóra válásnak.

Rákóczi és Mikes elsősorban Duguet-től tanulták a Biblia mélyebb értelemét,³⁵ Rákóczi csodákat indult keresni, „amelyek a Betű sötétségén keresztül csupán felhőzve” jelentek meg előtte... Duguet kiinduló és alaptétele: az egész ótestamentum nem egyéb, mint Krisztus előképe; csupán az a rendeltetése, hogy Istent és önmagát megismertesse az emberrel. Ezért kell tanulmányoznunk a Szentírást: alkalom a janzenizmus biblia-propagandájának igazolására.³⁶ A figurák is a Biblia szabad olvasására serkentenek: az újszövetség nem egyéb, mint a próféciák beteljesülése, *omnia in ipso constant*, Szent Pál kolosszeumbeliekhez írt szavai szerint.

Duguet könyve egyúttal gyakorlati útmutatónak is készült a szentírásmagyarázók számára. Semmiesetre sem szabad megmaradni a betűszerinti értelemnél, amely elrejtí előlünk Krisztust. Pascallal egyetért Duguet abban a Mikesnél is visszhangzó tételben, hogy valahányszor az újszövetségi

³³ V. ö. Patouillet, i. m. II : 205.

³⁴ V. ö. Hóman Bálint, A m. tört.-írás új útjai. 1931 : 154. (Révész Imre tanulmánya.)

³⁵ V. ö. Széphalom, 1927 : 284 és Minerva, 1924 : 91. — Rákóczi-Emlékkönyv, 1935 : 320.

³⁶ Ismeretes, hogy Rákóczi is szembehelyezkedik a bibliaolvasástilalmával: „Credebam secundum doctrinam communem ultramontanorum examen et meditationem ejus (Scripturae) non esse necessarium; vetatur enim communiter a fidelibus...” (Őnéletr., 115).

jóslás muló javakról beszél, a spirituális javak előképeit kell ebben látnunk.

*

Pouget neve nem szerepel a kimondott figuristák között, de mint százszázalékos janzenista, ő sem vonhatta ki magát a kordivat alól. Katekizmusának egyik főgondolata, hogy az ószövetségi történeteknek szimbolikus és prófétaai jelentése van. Mikes hű interpretációjából bemutatathatunk néhány példát,³⁷ amelyek mindjárt azt is mutatják, miképen öltöttek ártatlan magyar formát olyan gondolatok, amik Párisban szinte társadalmi lázongásra és rendőri beavatkozásra vezettek:

Ismael és Isák mit jelentettek? Ismael jelentette a sido népet, Isák a keresztényeket. — Ágár és Sára mit jelentettek? Ágár a synagogát, Sára az anyaszentegyházat... — Mit jelentett a Joseph eladása? Jelenté a Judás vétiket.

Vannak aztán olyan figurák is, amik — Pascal szavával mondva — kissé a hajuknál fogva vannak előrántva. Mit jelentett a hétágú gyertyatartó? — kérdezi a katekizmus. Felelet: Krisztust és a pásztorokat. Pouget nem hajtja annyira túlsúlyba a figurizmust, hogy az Egyház jelen állapotára keresne jóslatokat, mint például D'Étémare abbé. De azért nála is találunk kritikai célzásokat:

Mit jelent az üldözés, melyet szenvedének, Josué és Cáleb? Jelenté azokat a jó pásztorokat, kik Isten szerint vivén végbe hivatalyokat és minden emberi tekintet nélkül szenvednek az olyan rossz és magok hasznát kereső pásztoroktól akik nem a hit szerint viselik magokat.. Illyen példák minden időben voltak.

Mit gondolhatott Mikes e sorok fordítása közben és kikre céloz Pouget a szigorú erkölcsű, istenes pásztorokról és üldözőikről szólva? Mindenesetre az Egyház akkori állapotára is vonatkoztatja szavait. A tizenhetedik század végén Racine bibliai darabjaiban is az üldözött janzenistákra való célzást kerestek...

b. Le Tourneux és az Epistolák.

Pesszimizmus a kísérő motivuma egy másik Mikes-fordításnak is, amelynek eredetije nem indexre tett munka ugyan, de janzenista szerzőtől való: Le Tourneux abbé

³⁷ Nemz. Múz. „Quart. hung. 1092“, I: 51—65. — V. ö. még Gazier, Hist. du mouv. jans. I: 255.

könyve, a *Krisztus Jézus históriája*.³⁸ A Megváltó népszerű életrajza kevésbé népszerű volt a jezsuitáknál. Patouillet szerint (II : 205) az egész könyv a szerző téves elveit visszhangozza.

Már a bevezető sorok előhangját adják a szerző fölfogásának: „Világ teremtése után négy ezer esztendő t számlálnak, amelyek alatt mindnyájan az emberek az ördögnek kegyetlensége alatt sóhajtoznak vala, akinek rabsága alá vettek volt, a vétek által.“ Az előljáró beszéd hosszasan foglalkozik a bűnbeesés témájával, Ádám vétkének következményeivel, a megváltás problémájával, gyakran hivatkozva Szent Ágostonra. Istenben a „rettenetes bíró“ alakját festi és Szent Pál szavait idézi: Isten haragjának fiai vagyunk.

Patouillet rámutat egyebek között, hogy a „képmutató“ Quesnel istentelen dogmáját propagálja Le Tourneux, amely szerint a zsidók nem ismerték a malasztot. (Mikes itt megint a két Szövetség ellentétének problémájára bukkant.) Patouillet a Bibliára (Deut. 30) és Szent Tamásra hivatkozik az eretnektétellel szemben, igazolva, hogy Isten elég lelki erőt adott az ószövetségi embernek is a Törvény megtartására és a megigazulásra...

Kár, hogy Mikeshez nem jutottak el a jezsuiták ellenérvei. Mit csinált volna, ha választania kell két vélemény között? Annyi bizonyos, hogy Le Tourneux olvasása és fordítása is megerősítette őt vallásos fatalizmusában.

*

Az *Epistoláknak és evangéliumoknak magyarázattya* szintén janzenista mű. Érdeemes volna pontos eredetijét föl kutatni.³⁹ Egyébként Mikes innen is ugyanazt a levegőt szívtá, mint aminőt a Pouget katekizmusá árasztott. Megkapta belőle a predestinációs hit összes tápanyagát. „Minden az Isten rendeléséből történik“ (I : 30). Azért hagyjuk magunkat a Gondviseléstől vezetni, mert hiszen „minden szorgalmatossága az embereknek igen haszontalanok, sem-

³⁸ Kézirat a Nemz. Múz.-ban, „Quart. Hung. 1096“. Eredetije Rodostói könyvtár 65. sz. — Minerva 1925 : 32. — Sainte-Beuve, Port-Royal, V : 235 (1878).

³⁹ V. ö. föntebb a 21. sz. jegyz.

miben azok nem segítik és csak az ő elméjének nyugodalmát háborgatják (Mikes ford., u. o.).

Mikes, a Biblia szellemében, már 1723-ban, a hatvanhetedik levelében, nagy cselédes gazdának nevezte a Providentiát, Máté evangéliumának huszadik fejezetére emlékezve, ahol írva van, hogy a gazda-ember nem egyformán fizeti a munkásait, mert sokan vannak a hivatalosak, de kevesen a választottak... Erre a Biblia-részletre hivatkozik az *Epistolák* 1741-ből való szövege (I : 241), ahol Mikes — megmaradva a magyaros elképzelés mellett — *cselédes embernek* nevezi a példázat szimbolikus alakját.

A fordítói készség buzgalmából és a kifejezések természetes gördüléséből nem lehet másra következtetni, mint arra, hogy Mikes magáévá tette a fordította eszméket, amelyek sokféle forrásból áradtak feléje. Mikes valóban hiszi, mikor azt fordítja, hogy az isteni akarat „végben viteti velünk azt a jót, melyre a kegyelem indít“ (I : 93). Így lesz Mikes a janzenista *gratia efficax* propagátorává. Hitt Mikes a *delectatio victrix* tételében is, abban, hogy az isteni akaratól megszentelt akarat boldogan, gyönyörűségbe szédülten rohan a Jó felé, — gondolat, amely Rákóczinak is meggyőződése volt:

...eszerént szentel meg minket az akarat, de az az akarat nem habozó akarat, nem hajol majd egy, majd másfelé, hanem az az akarat erősen és állandóképen akar az Istené lenni. (Epist. I : 93.)

Ha akarja Isten, meggyógyít bennünket a bűntől, mint ahogyan a bélpoklost meggyógyította, — írja az ismeretlen szerző nyomán Mikes (I : 196). Természetesen a büntudatnak és az emberi semmisség érzetének ez a világnézete itt is rigorizmust követel, állandó megtérést, valóságos penitenciát, teljes megigazulást, amit aztán betetőz az „ingyen való“ malaszt (I : 41), ez a janzenistáktól annyit hangoztatott és Rákóczi szövegében is kedvelt eszme.

Ennyi talán elég is annak bizonyítására, hogy Mikesnek ez a fordítása szintén janzenista szellemű⁴⁰ Mikes sokszor

⁴⁰ A dolog megítélésénél nem játszik lényeges szerepet az úgynevezett tudatosság, amint Mikes janzenizmusának egy tagadója hangsúlyozta (v. ö. Széphalom, 1931 : 94). Valaki lehet kálvinista, anélkül, hogy tudna a katolikus dogmákról és lehet kálvinista hitű az is, aki nem tudja, hogy hite kálvinizmus. Ettől függetlenül azonban számtalan adat és

került abba a helyzetbe, hogy leirt indexen levő tételeket. De természetesen a Szabadság és Elrendelés megoldhatatlan nagy problémájában — mikor ráeszmél a két véglet elfogadhatatlanságára — ő is keresi a kompromisszumot. A mohamedán fatalizmusról elmélkedve például különbséget tesz az isteni determinizmus fokai között és látja, hogy van fölfogás, amelynek következménye Isten bűnösségére utal (a janzenistákat vádolták is ilyen konklúziókkal):

A törökök ... tanítások az Isten előre való rendelkezéséről mód nélkül szoros. Sőt még az Istennek tulajdonítják a vétket; mert azt nem lehetett nekik elkerülni. (184. lev.)

Mikest józansága megóvjá a végletektől. De tisztán látja a gondolkodás és hit veszedelmeit.

2. A klasszikus kor ember-ideálja.

Mikesnek az irodalmi életen túlmenőleg voltak kultúr-filozófiai és pedagógiai eszméi is. Ezek, épúgy, mint irodalomfölfogása és fatalizmusa, szintén beleilleszthetők a Port-Royal kultúrájába és a tizenhetedik század világába, amelynek egyik pillére éppen a pedagógiai gondolat.

Ha Mikest ebből a szempontból is bele akarjuk állítani a janzenista szellemi milieube, előttünk áll a kérdés: milyen volt az a szellemi reform, amit a Port-Royal — a belső-vallásos ember átalakítása mellett és világi téren — véghez akart vinni.

Mindenekelőtt definiálnunk kell a Port-Royal állásfoglalását a tizenhatodik század óta kezdődő és a tizennyolcadik elején már nagyobb hullámokat vető fölvilágosodás ügyében. Mikesben volt valami a nevető filozófusból, ha világnézete megmaradt is a konzervatív-vallásos keretek között (v. ö. Minerva, 1925 : 26). Ez a dolgok fölé emelkedő humor nyilván nem a Port-Royal szellemét sugározza, bár az irónikus fölény a hitviták keretein belül és vallásos szellemeknél is megnyilatkozhatik, példa rá a „vidéki“ leveleket ontó Pascal... Amint Prohászka Lajos írja (i. h. 39): Jansen, Descartes és Montaigne, — a hit, a tudás és a kétely e három képviselőjének hatásaiból nőtt ki Pascal gondol-

Rákóczi „tudatossága“ is arra mutat, hogy Mikesnek kellett hallania és olvasnia a kontroverziákról.

kodó egyénisége is. Az antithetikus lelki fölépítésű, ellentétekből harmóniára törekvő és poláris végletek között hanykódó barok kor ilyen képeket mutat...

Nem érdektelen fölvetni a kérdést, hogy a janzenizmus minő attitude-öt foglalt el az olyan tipikusan racionalista gondolkodókkal szemben, mint Rabelais, Montaigne, Descartes, Bayle, Montesquieu.

Konkrét idézetek nélkül is a priori elfogadhatjuk, hogy a Port-Royal és Grosbois szigorú remetesége semmi közösséget nem tartott Rabelais elképzeléseivel, groteszk-realisztikus és cinikus írómodorával. Az a beállítás, hogy egy Kerkabon abbé nevű prior, a „Quesnel írásaiból merített“ *Ingénu* egyik hőse — Szent Ágoston olvasásába beleun és Rabelais-val szórakozik: csupán Voltaire invenciójára jellemző, nem pedig a janzenistákra. A komortekintetű rigoristákat nehéz lett volna elszállásolni a Thélème-apátságban, de talán Mikes nem érezte volna rosszul magát a *fais ce que voudras* hazájában. A furfangos hullaszállító borszerzőkről szóló fabliauszerűt história születhetett volna Rabelais fantáziájában is.⁴¹ Mikes semmiesetre sem idegenkedett volna belépni az Abbaye de Thélème-nek abba a részébe, ahol nyelvek szerint csoportosítva állottak a könyvek: *les belles grandes librairies en grec, latin, hebrieu, françois, tuscan et espagnol...*

*

Ami Montaigne-t illeti, Mikes álálírhatta volna azt a jelmondatot, ami az *Essais* bevezetésében szerepel: én magam vagyok témája a könyvemnek, — *je suis moy mesme la matiere de mon livre*. Mikesben sok individualizmus volt, de ez az egocentrizmus nem vallásban és politikában élte ki magát, mint Rákóczinál, hanem az élet derűsebb vetületeiben. De Mikest mégsem lehet semmiképen sem a naplóját és memoárjait író Montaigne-től származtatni. A Port-Royal pedig semmitől sem állott távolabb, mint a szkeptikus, pogány, pantheista, indifferens, humanista világi Bölcstől. A szkeptikus Montaigne is pesszimista volt, de pesszimista mindenfajta filozófiával szemben. A Port-Royal azonban vallásos meggyőződésből hárít el minden tudós filozófiát és pesszimizmusa az ember bűnösségére és jövőjére vonatko-

⁴¹ 146. lev. V. ö. Egy Phil. Közl. 1916 : 106:

zott, egyébként szilárd pontként és reménységgel teljesen állott elmékedői előtt a Hitnek minden objektuma.

Az introspekcióban, az ön-analízisben Montaigne mégis elődje Pascalnak, bármennyire nagy az űr, amely a két gondolkozót elválasztja. A Montaignehez való viszonyban is megnyilatkozik a Port-Royal kettőssége: szigorú vallásosság párosulva bizonyos gondolatszabadsággal és rebelligizmussal. Az a keserű irónia, amely Montaigne ajka körül lebeg, a *Lettres Provinciales* íróját is megihlette és tudjuk, hogy a görög-francia derű Mikes világában minő szelíd sugarakkal ragyogott. A kritikai szellem és a rosszmájú nevetés nem éppen orthodox-keresztény tulajdonságok. Sainte-Beuve a Port-Royal történetének legszellemesebb lapjait írta, amikor rámutatott keresztény írókban, például Szalézi Szent Ferencben, Montaigne hatására. A Port-Royal őrizkedett is Montaignetől, de éppen a janzenizmus legkiválóbbjai, Arnauld és Pascal, tanultak tőle... Montaigne harcolt a skolasztikus nevelés pedantériája és fölösleges terhei ellen, Arnauld az oktalan filozófálást száműzi. (Ezek a szálak vezetnek el Mikeshez.) Pascal főolvasmányának nevezi Montaigne-t és gyakran emlékezik a kételkedő Mesterről a Gondolatokban, bár világosan látja, hogy Montaigne a természetesség bölcséletét hirdeti és az Embert úgy tartja jónak, amilyenek megszületett.⁴² A Port-Royal komorabb szellemei, Nicole, Saci, természetesen visszariadtak a profán filozófustól, akiben joggal látták a fölvilágosodás előfutárját. Nem jelentéktelen tény, hogy Madame de Sévigné — aki Mikes kedélyéhez a legközelebb állott a francia tizenhetedik század irodalmában — lelkes örömmel nyilatkozik Montaigneról.⁴³

*

Descartes-ot már nagyobb siker várta a Port-Royal körében. Ha a világi bölcsek közül valakinek a filozófiáját, akár rövid időre is, elfogadta a janzenizmus, akkor az leginkább Descartes-tal történt. Cartesianizmus és vallásosság egyesülésének látszólag semmi akadálya nem volt. A *Lettres Provinciales* épűgy szembenállott morális téren a kazuista-skolasztikus szellemmel, mint ahogy a *Discours de la mé-*

⁴² V. ö. Sellmair, i. m. 105.

⁴³ V. ö. Sainte-Beuve, Port-Royal, II: 394—419.

thode elvetette a skolasztikus metafizikát. És ha a janzenisták elfogadták azt a tételt, hogy ismereteink egyik főforrása az értelmi belátás, ez még nem jelentette a csodák visszautasítását... Descartes végeredményben minden racionalizmus és profán módszere mellett is vallásos szellem volt és a kinyilatkoztatás megkerülésével is ugyanazokra a végső konklúziókra jutott, mint a kereszténység. Egy pillanatra úgy látszott, mintha a Kereszténység hatalmas támaszra találna az Észben, mely a Lélek halhatatlan lelkiségét bizonyítja és a szenvedélyeket leigazza. A nőiesebb kedélyű janzenisták pedig bámulattal nézhettek a corneillei és descartesi heroizmusra, ahol az emberi természet romlottságán győzedelmeskedik az Akarat. (Elképzelhetetlen, hogy egy tizenyolcadik századeleji irodalmi társaságban, mint amilyen a rodostói vallásos kör is, ne került volna szóba Descartes filozófiája, amelyet mindenki ismert, még az asszonyok is.)

Arnauld, aki a *Meditationes*-t kéziratban olvasta, hasonlóságot fedezett föl Szent Ágoston és az új filozófus érvei között...⁴⁴ Pascal szintén Szent Ágostonban látja a *cogito = sum* őseit (*De l'esprit géométrique*). Lanson (1912 : 401) utal arra is, hogy Bossuet-t szinte impregnálta a descartesi filozófia és hogy a *Meditációkat* egy buzgó janzenista fordította franciára. Ugyancsak Arnauld volt az, aki védelmébe vette Descartes filozófiáját egy támadó irattal szemben, amely azt állította, hogy minden emberi filozófia herezisre vezet. (Ez a fölfogás nem állott messze Rákóczi hívő kedélyétől.) „Mindaz, amit ez a szerző — mondja Arnauld a röpirat írójáról — annak bizonyítására fölhoz, hogy az emberi filozófia szülőanyja és testvére az eretnekségnek, csupán arra a hamis filozófiára áll, amelyet a hit igazságának támadására használnak... De észszerűen nem lehet ugyanezt elmondani az olyan szilárd alapon álló filozófiáról, amelyet az a keresztény hirdet, aki elfogadja és tiszteli a hit misztériumait és aki csak oly dolgokról beszél, amiket az ész világánál beláthatunk.”⁴⁵

Ez a nyilatkozat Arnauld részéről elfogadja tehát a filo-

⁴⁴ Sainte-Beuve, i. m. V: 350.

⁴⁵ Examen d'un Écrit qui a pour titre: Traité de l'Essence des Corps. — Id. Sainte-Beuve, i. m. V:355.

zófiát azzal a korlátozással, hogy ne forduljon a vallás ellen. A híres *Logique de Port-Royal* Descartes nélkül nem jött volna létre.⁴⁶ Arnauld kiindulópontja a descartesi első igazság: *je pense, donc je suis*. Ebből a kiindulópontból azonban nem a metafizikai spekulációkhoz, a skolasztika okoskodásaihoz vezet az út, hanem annak fölismeréséhez, hogy ismereteink nem csak a tapasztalásból származnak, hanem értelmiségünkől is, amit művelnünk kell. Erre való a matematika is, amit a Port-Royal Descartes hatására szorgalmaz és erre nevel a *Logika*: nem szillogizmusok gyártására, hanem emberré-levésre, praktikus-okos életvezetésre. Nem a tudós és a „logikus“ Gondolkodó, hanem maga a morális-cselekvő Ember az életideál, amely felé az Értelem csupán eszköz: „Az ember nem arra született — írja a *Logique*,⁴⁷ hogy idejét vonalak méricskélésére pazarolja, hogy a szögek viszonyát vizsgálgassa, hogy az anyag mozgásait szemlélje. Szelleme sokkal nagyobb, élete sokkal rövidebb, ideje sokkal értékesebb, semhogy ilyen apróságokkal foglalkozzék: de igaznak, méltányosnak, okosnak kell lennie beszédében, minden cselekedetében és minden dolgában. És erre kell nevelődnie és ebben kell magát gyakorolnia.“ A *Logique de Port-Royal* nevezetessége az is, hogy nagy helyet ad az axiómáknak, azoknak a tételeknek, amiket okoskodás nélkül, intuitíve evidenciának és érvényesnek ismerünk el.

Sainte-Beuve másrésről arra mutatott rá, hogy az „ember“ kérdésében a Port-Royal pedagógiája — Descartes feje fölött — Montaignera nyúlik vissza. Az *Essais* írója (I, 25) ugyanazt a célt tűzi ki maga elé, csak a janzenista Keresztény Ember helyébe Nemes Embert tegyünk: ne grammatikust vagy logistát, hanem nemesembert formáljunk (*former non un grammairien ou logicien, mais un gentilhomme*). Ez a „természetes“ Ember lesz a célja Rousseau-nak, szembeállítva a tanulmányok után szaladó ember (*homme courant d'étude en étude*) típusával és látni fogjuk, hogy Mikes jőzőn életbölcseiségének is ez az „egész“ ember az ideálja.

⁴⁶ V. ö. erről a kérdéstről bővebben: Sainte-Beuve, i. m. III: 543—548.

⁴⁷ IV. 6. — V. ö. Sainte-Beuve, i. m. III: 544. és Selmair, i. m. 106.

Ezt az ideált⁴⁸ pedig legközvetlenebbül Fleury abbénak életrevelő pedagógiájában, az *honnête homme* és az *habile homme* típusában kapta Mikes. Mindenesetre szembehelyezkedhetik ez a fölfogás nemcsak a pedantériával, hanem az udvaronc erkölcsiség ember-típusával is, amelyet Rákóczi, Kis István^{48a} és Mikes egyformán ostoroznak.

Visszatérve Descartes filozófiájára, meg kell még említenünk, hogy ennek a magabízó racionalizmusnak hamarosan fölismerték a veszedelmeit, nemcsak a jezsuiták, hanem a Port-Royal körében is. Arnauld még nem látta meg Descartes-ban a fölvilágosodást, amely éppen erre a „módszerre“, a tekintély, a hagyomány, a kinyilatkoztatás elvetésére fog építeni, de Pascal — pályája második felében, 1658 után — már világosan előrelátja, hová fog vezetni a *raison-ra* és a kételkedésre alapított világnézet. Érthető ez a pálfordulás a szív vallásossága részéről, amely nem szorult a „bizonytalan“ descartesi bizonyosságokra és amely szerénytelenség nélkül mondhatta, hogy az egész filozófia nem ér egy órai fáradságot: *nous n'estimons pas que toute la philosophie vaille une heure de peine* (Pensées, 78-79).

Ime, ugyanegy filozófus, szinte ugyanegy korban, a legkülönbözőbb hatásokat válthatja ki és a legellentétebb fogadtatásra talál. Amint Brunetière szellemesen megjegyzi: a hatásban, amely az akció és a reakció rezultánsa, nagy része van magának a fölvevőnek is.

A szkepszissel szemben ahány filozófus van, annyi reagálás lehetséges. Szkeptikus volt Montaigne is, de ez a szkepszis a józan ész nevében a skolasztikus filozófiálás, a tudós kultúra, a rajongás ellen irányult. Descartes theologiai kételkedése mögött nagy optimizmus áll: hit a metafizikai igazságokban, a gondolkozás világmegfejtő erejében, az emberiség önerejéből való haladásában. Pascal szkepszise antiintellektualizmus: minden profán filozófiának és világi

⁴⁸ V. ö. még F. Brunetière, *Jansénistes et Cartésiens* (Études Critiques IV), 1922 : 144. — F. Gaquère, *Le vie et les oeuvres de Claude Fleury*, Paris 1925. — A janzenizmus inspirációjának egy kései termékeiben, Marcelle Tinayre „La maison du péché“ c. regényében, a vallásos hősnő így foglalja össze pedagógiai eszméit: „Je ne vois en lui ni un futur savant, ni... : qu'il devienne un homme et un chrétien.“ (1925 : 9.)

^{48a} V. ö. Kornis Gyula. i. h. 14.

tudománynak megvetése, Szent Ágoston (*Conf.* VII, 21) élményeivel rokon, aki a hiú platonista bölcsektől a Szentírás-hoz menekül. A *rodostói filozófia* — ha szabad így nevezni azt a világnézetet, amely Rákóczi, Mikes és Kiss István⁴⁹ műveiből élénk táru — szintén a világi bölcsesség veszedelmei elől fordult szilárdabb szellemi várak oltalmához és ha Rákóczinak — Arnauld mintájára — válaszolnia kellett volna Le Moine Descartes-ellenes iratára, akkor ez alkalommal is megismételte volna azt a tételét, hogy az emberi filozófia herezisre vezet, amint a *Vallomások*-ban — generálisabb elhárítással is — számtalan helyen nyilatkozik az Értelem ellen, amelynek önálló vizsgálódásai helyett alázatos hitre van szükségünk.⁵⁰ Már ifjúkoráról azt írja, hogy terméketlennek találta a filozófusok írásait: *lectiones enim philosophicas et maximae logices apparebant mihi nimisquam steriles*. Ő sem akar tehát tiszta logikára nevelődni, úgyhogy ezen a ponton is a janzenizmus kultúráját képviselte Mikes előtt. A janzenizmussal rokonszenvező Bona kardinálisnál ugyancsak ilyenfajta mondatokat olvashattak a rodostóiak: *Philosophorum libri non excitant ad virtutem...*⁵¹

A racionalizmust mégsem lehet elválasztani a Port-Royal eszméitől. Maga Pascal is azzal a mondattal kezdi a *szereletről* írt opusculumát, hogy az ember gondolkozásra született: *l'homme est né pour penser*. A század okoskodó és okfejtő szelleme beférkőzött Mikes mintáinak lelkébe, anélkül, hogy a szentimentális-vallásos embert ez a racionalizmus lényegben befolyásolta volna. Maga Rákóczi is az észre alapítja a helyes állambölcséséget.⁵² Fináczy Ernőnek egy szép mondatát idézhetjük a Port-Royal racionalizmusára vonat-

⁴⁹ V. ö. Kornis Gyula, i. m.

⁵⁰ Vall. 24: 370. stb. — R. filozófiaellenes magatartására von. v. ö. Minerva 1924: 81. — Arnauld és Descartes viszonya: Sainte-Beuve, i. m. V: 355.

⁵¹ De discretione spirituum, 1672. — Bona összes művei megvoltak Rodostóban.

⁵² Rákóczi bizonyára Bossuet hatása alatt van, akit számtalanszor idéz. (Érdemes volna Bossuet-höz való viszonyát közelebbről megvizsgálni.) A „Testament“ politikai bölcsésége ebben a két mondatban kulminál (107. és 197. l.): „Toute forme de gouvernement est bonne, lorsqu'il est fondé sur la prudence et la raison... Les lois de tous les États qui

kozólag: „a szív rajongó áhítatának és az ész szigorú uralmának ez a békés párhuzamossága igen ritka jelenség a szellemi élet történetében.”⁵³

Ha Rodostóra gondolunk Descartes filozófiájával kapcsolatban, kereshetjük az ő hatását, de olyan formában, amint a Port-Royal vallásos világnézetén keresztülszűrődött: gondolkozási és vallási individualizmus pillanatnyilag egymásra találhattak.

*

Bayle távolabbi csillag a rodostói égen. Ha Bonnacék bírhatták példányát a nagy enciklopédiának,⁵⁴ Rákóczi könyvtárából hiányzott a fölvilágosodásnak, toleranciának és politikai reformnak úttörő munkája. Nem érdektelen mozzanat, hogy mikor Mikes Kelemen forrásait első ízben kezdték összehasonlító módszerrel kutatni,⁵⁵ a legismertebb novellák párhuzamait Bayle szótárában találták föl. Nyilvánvaló, hogy Bayle még tárgytörténeti vonatkozásban is távol áll a janzenista légkörben élő Mikestől, bár a *père de la Révolution* erudíciója és anekdotikus-moralizáló forrásanyaga körülbelül megfelel annak a novella-érdeklődésnek, amely a keresztény-humanista tizenhetedik századot — Mikest is — jellemezte: Josephus Flavius, Origenes, Tertullianus, Herodotos, Plutarchos, Diogenes Laërtius, Ammianus Marcellinus, a jezsuiták kínai jelentései, a mohamedán vallás szövegei... Ezen az alapon Bayle-nél a vallási indifferenzizmus rendszere épült föl, nemcsak a vallások különbözőségeivel szemben, hanem általában minden pozitív vallás iránt. Ha Bayle nyilatkozott a janzenizmus kérdéséről, nem mondhatott egyebet, mint egyik levelében, ahol a cartesianizmus és janzenizmus megegyezéséről kitérőleg nyilatkozik: „ha azt hallom, hogy a cartesiánusok doktrínája arra vezet, hogy Istent az akaratunk okának higyük, erre

---

ayant été faites par la droite raison même dans le paganisme, n'étoient point contraires à la Religion.“

⁵³ Az újk. nev. tört. 1927 : 53.

⁵⁴ V. ö. fentebb, I. 1. fejt.

⁵⁵ Király György, EPhK. 1909. — Bayleről v. ö. J. Delvolve, Religion, critique et philosophie positive chez P. Bayle, Paris 1906 : 235 és 278. — Sainte Beuve, i. m. IV. : 436, 460.

azt felelném, hogy nem akarok belemélyedni ebbe a misztériumba.“ Sainte-Beuve följegyezte, hogy Bayle kedélyének sehogysem felelt meg a Port-Royal komorsága, ellenben jezsuitákkal baráti viszonyt tartott, a janzenisták kontroverziáit pedig, mint aki saját malmára várja az árvizet, titkos kárörömmel szemlélte.

Rákóczi, aki élete végéig kitart Grosbois mellett és a protestánsok megtérítését tervezi, ha majd hazájába visszatérhet; Mikes, aki örvendezik, hogy katolikusnak született: Bayle-től legföljebb történelmi adatokat vagy kuriózumokat tanulhattak. Fölfogásban csak egy ponton mutathatunk rá Bayle szellemére (v. ö. *Minerva* 1925 : 28): a 80. levélben, ahol Mikes — talán át sem gondolva interpretációjának jelentőségét — a keresztes hadjáratok anyagiás motívumairól szól.

*

A libertinus Montesquieu-t a Port-Royal részéről deizmussal vádolták. Aki a pápát varázslónak nevezte a 24. *Perzsa levél*-ben, az még a janzenisták részéről sem lehetett követendő filozófus. Pedig Montesquieu lelkesedett a *Lettres Provinciales*-ért és a jezsuitáktól ösztönszerűleg óvakodott.

A Port-Royalnak — még ha volt is valami köze az említett filozófusokhoz — más ideálok után kellett néznie, vagy önmagából merítenie, ha ki akarta alakítani a maga kulturális világgképét és művelődési eszményeit.

*

A janzenista kultúra-épület igazi pillérei: a rigorizmus morálja és — a latin-humanista, skolasztikus kultúrához ragaszkodó jezsuitákkal szemben — a gyakorlati irányban való haladás, valamint a nőnevelés öregbítése.

A nőnevelés egyike a tizenhetedik század legtöbbet vitatott kérdéseinek. A túlzásba vitt tudóskodó és précieux nőnevelés ki is váltotta a kritikát, — Molière részéről. Leglelkesebben éppen a Port-Royal karolta föl a gyakorlati és vallásos irányú leánynevelést, elméleti munkákban is, amiket Agnès Arnauld és Jacqueline Pascal írtak. Madame de Maintenon leánynevelőintézetének hatását még a szépirodalom is megérezte. (Rákóczi ismeretségben volt a Napkirály udvarhölgyével; v. ö. *Minerva* 1930 : 69).

A leánynevelés terén Fenelon is segítségére volt a Port-Royalnak és az is nyilvánvaló, hogy a janzenisták miért tartották olyan fontosnak a lányok nevelését. A janzenizmus híveinek széles körét éppen a nők tették, legmakacsabb rajongóik az apácák közül kerültek ki. Angélique Arnould-tól, Jacqueline Pascal-tól Madame de Sévignéig a vezető társadami réteget ölelte föl a janzenizmus karja. A szellemi szó-lásjognak ez a nőkre való kiterjesztése a műveltség révén: csak hasznára lehetett az Eszmének. Minden új irány a köz-vélemény szélesebb rétegeire appellál...

Fénelon a janzenizmus nyílt ellenségei közé számítható, amint azt Sainte-Beuve kimutatta róla. Annyira ment a szekta iránti szigorúságában, hogy még idézni sem akarta Pascalt janzenizmusa miatt. Talán a hellenizmus is, az anti-quitás bámulata, hozzájárult Fénélonban ahhoz, hogy elforduljon a „modernektől.“ Pedig ez a klasszicizmus megfért a janzenizmussal, amint Fleury példája mutatja, akitől Fénelon — és Mikes is, fordításai és olvasmányai révén — sokat tanult a pogány és keresztény ókor megbecsülését illetőleg. Fénelon minden antagonizmusa ellenére mestere lett a Port-Royal kultúrájának⁵⁶ és ha Fénelon eszméi eljuthattak Mikeshez, — amint valóban eljutottak⁵⁷ — akkor ez a tény szintén beletartozik a janzenizmus komplexumába. A Port-Royal pedig nemcsak tanítványa, hanem bizonyos pontokon megelőzője is volt Fénelon pedagógiájának.

Gragger Róbert rámutatott már, mik a közös gondolatok Fénelon nőnevelési munkái és Mikes két levele (27. és 62.) között. (Gragger volt az első, aki — Fénelon és a janzenizmus egyidejűségére utalva — a janzenizmust Mikessel kapcsolatban említette.) A közös eszmék: a nemesi lányok nevelése el van hanyagolva, pedig őket szintén gondos nevelésben kell részesíteni, mert az ő kezükben van letéve az ország polgárainak nevelése; reáliákra, hasznos dolgokra kell tanítani őket, mert a kolostori-kollégiumi sok tanulás után tudatlanul kerülnek haza... Fénelon munkájának már

⁵⁶ Fin á c z y, i. m. 50—76.

⁵⁷ V. ö. Egy. Phil. Közl. 1911 : 709 (Gragger Róbert), 1912 : 25. (Király György) és 1916 : 95. — Fénelon idevon. munkái: De l'éducation des filles, 1687 és Avis à une dame de qualité, 1715.

az első mondata pregnánsan kifejezi az egész könyvecske tendenciáját: semmisen elhanyagoltabb, mint a leányok nevelése.

Fénelon nem állott egyedül ezekkel a gondolatokkal. A szálakat Erasmusig és Montaigne-ig lehet nyomozni, az egykorú időkben pedig párhuzamok idézhetők Molière, a Saint-Cyr-alapító Madame de Maintenon, Bossuet, La Bruyère és mások írásaiból, de különösen Claude Fleuryből, akinek *Traité du choix et de la méthode des études* című munkája (1686) megelőzi Fénelon-t. Erről a pedagógiai tanulmányról kétségtelenül tudjuk, hogy — a nemzetnevelő célú *Moeurs des Israélites* és a *Moeurs des Chrétiens* című könyvekkel együtt — megvolt a rodostói könyvtárban.

Fleury *Traité*-je röviden a felsőbbrendű oktatás történetét is adja: a rodostói olvasmányok a kor tudományának színvonalán állottak. Egyébként Fleury is rigorista az irodalmi tanulmányokkal szemben: a költőket az ördög prófétainak bélyegzi és csodálkozik rajta, hogy a pogány-klaszszikus Vergiliust jobban ismerik, mint Szent Ágostont és hogy az ékesszólást nem Szent Chrysostomosban keresik, hanem Cicero-ban... Fleury sürgeti a modern világtörténelem bevezetését az iskolákba: Magyarország, Lengyelország törtérijának tanítását. Sürgeti a reáliákat, az egészségtan, fizika, kémia, a gazdasági ismeretek tanítását: ebben Mikes tanítványául is szegődött.

Fleury jelenléte mélyebb jelentőségű a rodostói filozófiára.⁵⁸ A modern szellemű abbé, akinek kriticizmusáról fentebb már megemlékeztünk, mint pedagógus egy új műveltségi ideálnak a képviselője, amely még nem „fölvilágosodás“, mert beilleszkedik a vallásos hagyományokba, de már szakít a jezsuiták retorikus és grammatikai nevelésével, hogy a skolasztika konstrukciói és a humanizmus multbaforduló eszmeköre helyett az életre készítsen elő. Már vallási téren is tett egy lépést Fleury abbé, mikor a *Catéchisme historique* előszavában a vallási külsőségek mellett a benső vallásosságot hangsúlyozta: de ennél a hitbeli rokonságnál is erősebben a Port-Royalhoz kapcsolja őt a *Traité* nevelési

⁵⁸ V. ö. rodostói könyvtár 88, 89, 20, 85, 105, 106. — Nagy József, Fleury Kolos, Bp. 1906 (és Magyar Paedagogia, 15), 6., 11. l. stb.

rendszere, melyben egy új világ kultúrprogramját: a hasznosság és a természettudományos világnézet körvonalait sejteti a rodostói olvasók előtt. A Port-Royal és az oratoriánusrend kezdeményezte ezt a racionalista, cartesianus életreformot, amely ellen a jezsuiták épúgy harcoltak, mint a vallási „haladás”, a janzenizmus ellen.

III.

Nemes Asszony, Nemes Ember.

Miképen lehetne Mikest elhelyezni Descartes, Pascal és Fénelon századának kultúrpolitikájában? A század legnagyobb nevelési mozgalma éppen a Port-Royal köréből indult ki, abból a világnézetből, amely az isteni Elrendelés vak hitében tulajdonképpen elvileg nem is tarthatta lehetségesnek a nevelést. Lehet-e az embert jobbá, tudósabbá nevelni az abszolút és örökérvényű Határozat ellenére?

A janzenisták gyakorlata azonban itt is optimizmust érvényesít: minden eszközt meg kell ragadni, ami a jó életre vezet és nevel; úgy kell tenni, mintha a Providentia belealkulálta volna terveibe az emberi működést és mi is a kiválasztottak közé tartoznánk . . . . Amint az *Augustinus* jelenti: *Praedestinatio effectum suum non sine hominum aliorum cooperatione sortietur.*⁵⁹

Mikes racionalizmusa, a dolgok fölé emelkedő derűs és ártatlan szkepszise, nevető bölcsesége: többször megvilágítást nyert.⁶⁰ Az irodalomnak morális alapon való tagadása és individualista gyakorlása, a précieux-kor szabadossága és diszciplinája, a kritikai szellem és a büntudatos, naiv vallásosság megfértek egy lélekben és ha szabad Mikest Pascal-lal párhuzamba állítani, akkor is azt látjuk, hogy az égiekben járó pesszimizmus és a gunyoros földi ábrázat ugyanannak az embernek kettőssége lehet . . . .

Azt a mondatot, hogy *még élek, mert eszem és írok*, Mikes nem írta volna le, ha nem jut el hozzá a descartesi tétel, melyet tréfásan a testi bizonyosságok síkjába travesztál, de csak tréfából, mert mindjárt hozzá is teszi a lelki halottság magya-

⁵⁹ Id. Sellmair, i. m. 46.

⁶⁰ V. ö. 120. lev. és *Minerva* 1925. : 28; 1950 : 165, 184, 197.

rázatát. „A testünk mindennap jól lakik, de az elménk igen koplal a vigasságtól.“

Mikes elmélkedéseinek, pedagógiai⁶¹ és állambölcseleti nézeteinek forrásait és párhuzamait nem ok nélkül keresték Charles Gobinet, Nicolas de Melicque, Antoine de Courtin műveiben, Zrinyi *Áfiumában*, a reáliák oktatására nézve Apáczai Cseri Jánosban, ami aztán visszamutat Descartesra: — tehát nem szépirodalmi, hanem elmélkedő és filozófiai művekben.

Ez a belső és külső gondolatkapcsolódás csak kis töredéke annak a gazdag szellemi életnek, amely nálunk — részben latin nyelven, ami itt egyenrangúan magyar érték — a tizenhatodik század közepétől a tizenyolcadik század végéig virágzott, amikor aztán a szépirodalom vette át az irodalmi köztársaság kormányát. Mennyi filozófiai eszme, mennyi keresztényi bölcsesség és pogány kultúra, mennyi vajudása a nyugati gondolatoknak, mennyi visszhang és rosta, mennyi hitbéli és vallástól független ideálkeresés! Bod Péter valóságos kincsesládáját szedte össze e kor emlékeinek: itt vannak az igazi magyar értékek, nem a kuruc versekben, nem a Lupuj vajdáról való énekekben. Ha a francia irodalomtörténetírás Descartes-ot állítja a tizenhetedik század tengelyébe, Voltaire-rel azonosítja a tizennyolcadik századot: mért ne lehetnének Dudith, Sambucus, Dávid Ferenc, Apácai Cseri János, a Szenczi Molnár Albertek, Czombor Mártonok, Füüs Jánosok, Otrokocsi Ferencek, Medgyesi Pálok, a memoáriró Rákóczi, az elmélkedő Faludi a mi irodalmunk hősei? A magyar irodalmiság multját egyoldalúan a tizenkilencedik század második felének forma-csinossági és szépirodalmi elvei alapján szemléljük....

*

Maga az a tény, hogy Mikes gondolkozott rajta, miképen lehetne tökéletesebbé tenni a jövő nemzedéket: a Port-Royal légkörére utal. A reformokat szító, újításra törekvő, eretnek világnézet az, amely elégedetlen a lelkek állapotával. Amint a vallás mibenlétéről, céljáról és eszközeiről elsősorban a reform áhitozói — protestánsok, janzenisták, misztikusok — gondolkodnak, úgy a nevelési eszmékben is mindig van va-

⁶¹ V. ö. Fináczy, i. m. 297.

lami forradalmár szikra, valami újításra törekvés. Az gondolkodik a jövő generáció problémáin, aki elégedetlen a fönálló rendszerrel és változásokat, más Embert óhajt, „haladást” propagál. Ilyenek voltak Montaigne óta a francia filozófusok és moralisták és ilyen reform-szellem fujdogált a békés Port-Royal-des-Champs völgyében is. A belső ember megreformálása, szakítás a formális, jezsuita kultúrával...

Minden szellemi mozgalom az ifjúság nevelésében látja a saját fönmaradásának garanciáit. A világ változásainak legérzékenyebb pontja a gyermek. A janzenisták apostoloknak érezték magukat, egy új világ magvetőinek, akiknek föladata, hogy elmenvén tanítsák az új nemzedéket. Mikesnek is voltak agitatív napjai, amikor javítani akarta a világot.

Ha interpretációról van szó: a szövegből kell kiindulnunk. A 27. levelében, 1719 jún. 18-ról kelezve, megdicséri Mikes a nényét: örül, hogy már ért franciául és helyesli, hogy idegen nyelvet tanul. Bár az otthoniak — folytatja — azon volnának, hogy nyelvekre taníttassák gyermekeiket. De még ennél is kevesebbet tesznek .... Még írásra és olvasásra sem kényszerítik a lányokat, ha nincs rá maguktól kedvük. Pedig egy nemes leánynak nemcsak illik, hanem szükséges írni-olvasni.

Három mozzanat van itt: a nemes lányok oktatása; az írás-olvasás; és az idegen nyelvek tanulása. A nemességre való korlátozás természetes ebben a korban. Láttuk, hogy Montaigne emberi ideálja a *gentilhomme* és láttuk a Port-Royal, Madame de Maintenon arisztokratizmusát a nevelés terén, amire azonban hozzá kell tenni, hogy Franciaországban a nemesekkel majdnem egy életnívón mozgó gazdag polgárságot is — a *femme du monde* valamennyi típusát — ide számították, míg nálunk ez a társadalmi réteg hiányzott. A leányoktatásnak van aztán egy elvi nehézsége: egyáltalában szükséges-e? Mikes természetesen és egyszerűen nem helyesli azoknak a fölfogását, akik még az írástudatlan állapotot sem akarják megváltoztatni. Fleury és Fénelon ezen a ponton szükségesnek tartják bővebben fejtegetni, hogy nincs igazuk azoknak, akik a nőket csak háztartásbeli munkára érdemesítik. Az írás-olvasás követelménye nem magától értetődik: a janzenizmus nem szórakozás, hanem tanulság céljából köve-

teli az olvasást. Ezen az állásponton van Mikes is a *Mulatságos Napok* (1743) bevezetésében.⁶² Fleury említett *Traité*-je gyakorlati-vallásos célból hangoztatja az írás-olvasás és a levélfogalmazás szükségességét.⁶³

Fénelon is, Fleury is megegyeznek abban, hogy nem tudós nőket kell nevelni. A veszély fönnáll, hogy nevetséges tudónőket neveljünk, — írja Fénelon a leánynevelésről írt munkájának első fejezetében. Fleury pedig hozzát teszi: a leányoknak nem kell tudósoknak lenni a vallásban, de ismerőik kell a vallást. Vallásos nőnevelés: a Port-Royal iskoláinak nem is lehetett más eszménye. Janzenista apácák alapították az első nagyobb szabású nőnevelő intézményt, míg a jezsuiták érdeklődése természetesen elsősorban a férfiak nevelésére irányult.

Mikesnek első gondolja, hogy az írás-olvasást a vallással kapcsolja össze, azután következik csak a világi hasznosság. A valláshoz — írja — az szükséges, hogy jó könyveket is olvashassanak az asszonyok. És az ura távollétében tudósíthassa az asszony az urát és tudja az ura levelét elolvasni. . . . Azt a tételt enunciálja itt Mikes, hogy a vallásossághoz még a nőknek is — szükséges az olvasás. A jezsuita ideállal szemben — misére járás, szentségek vétele, prédikáció hallgatása, lelki direktorokkal való beszélgetés — Mikes a vallásos önképzés, az egyéni hitélet motívumát hangsúlyozza, ami protestáns-janzenista szellemre utal. A nőknek mélyebb lelkiéletre való nevelése a spanyol misztikából indult. A janzenisták egyik eszménye, Szalézi Szent Ferenc, írásaival valóban „jó könyveket“ adott a vallásra önmagukat nevelő asszonyok kezébe.⁶⁴ Mindezt szükséges földéznünk, ha Mikes gondolatainak megfelelő háttérrel akarunk adni.

A janzenista ájtatosság levegőjében a kegyes Mikes nem is gondol arra, hogy az olvasásból veszedelem származhatnék. Fénelon még tovább megy: a fiatalokat rá kell nevelni az

⁶² Minerva 1930 : 171.—Sellma ir, i. m. 142.

⁶³ Fleury, 264—8. — Mikes szövegét pontosan egybe kellene vetni Fleury munkáival. Azt hiszem szószerint is kimutatható lenne, hogy pedagógiai inspirációkat nem Fénelonból, hanem a rodostói janzenista könyvekből kapott. — V. ö. még Nagy József, i. m. 20. l.

⁶⁴ H. Bremond, Hist. du sent. rel., II: 537. — Sellma ir, i. m. 119.

Evangelium olvasására (VII. fej.). Mestere, Fleury óvatosabb volt a vallás adagolásában: vallás dolgában ne legyenek sem tudatlanok, sem nagyon tudósok a lányok. Ha nagyon sokat tudnak, dogmatikusokká lesznek, vagy az új vélekedésekhez csatlakoznak.⁶⁵ Ebből is látható, hogy a janzenisták leghamarabb állottak készen az „új” vélekedések üldözésére, mert hiszen az ő vallásuk maga az ősrégi keresztény hit....

Amit még hozzátesz az idézett elmélgedésekhez Mikes, az már a magyaros kedély cifrázata és tréfálkozása. A foglalat erdélyi, de a gondolat sem másolás, mert eredetivé szűrődik egy józan magyar lelken keresztül.

*

A 62. levélben (1725 jún. 11) újra visszatér Mikes a nőnevelésre és most már bővebben megokolja, miért van szükség erre a gondosságra:

Nem igaz-é édes néném, hogy egy jól nevelt, jól oktatott eszes leány asszonnyá változván, a fiát is mind jól tudja nevelni, oktatni és tanítani és azt az ország szolgálatjára alkalmassá tenni? Ergo hasznára vagyon tehát az asszonynak, ha leányokat jól nevelik és oktatják.

A leánynevelés kihat a családi gyermeknevelésre: a gondolat megvan Fénelon-nál is, megtoldva annak a veszedelmes befolyásnak az emlegetésével, amit műveletlen nők gyakorolnak felnőtt férfiakra... Az alig nagyvilági Mikes erről nem emlékezik, de ő is közügynek, nemzeti föladatnak tartja a nőnevelést és általában a műveltség ügyét, látva a különbséget hazája és a francia „iskola” között. (A párhuzam Fénelon szövegével itt a legföltűnőbb, bár átvétel nélkül is magától értetődik Mikes okoskodása.) A nők foglalkozása szintén igen fontos a köz számára, mert ők nevelik a gyermekeket, — írja Fénelon.⁶⁶ A férfiak hibái tehát visszavezethetők az anyákra... Már Pázmány Péter utalt erre a szempontra.*

*

⁶⁵ Jellemző a tizenhetedik század zavaros teológiai viszonyaira, hogy Fénelon érsek Fleury abbénak indexen levő katekizmusát ajánlja a vallástanítás céljaira, Fleury pedig hercegi tanítványával a bibliát és a saját Egyháztörténetét olvastatja (v. ö. Gaquère, i. m. 193).

⁶⁶ „Elles ont... des enfants à bien élever... les désordres des hommes viennent souvent de la mauvaise éducation qu'ils ont reçue de leurs mères“ (I. fej.).

* V. ö. Kornis Gy., A m. műv. eszm. I.

Az ifjak nevelésére vonatkozó motívumok még közelebb viszik Mikeset a Port-Royal kultúrájához.

Az eleven és figyelmező szellemű Mikes hármas célját látja a köznevelésnek: hadakozás, tudományok és mesterségek tanítása. A háromra együttesen van szüksége a nemes ifjaknak. Az országos cél tehát nem az egyoldalú könyvműveltség. A nevelés, amelytől „egy országnak a boldogsága” függ, alapjául szolgál a szellemi, gyakorlati és politikai kultúra kivirágzásának. Fleury külön fejezetet szentel a hadászok nevelésének: *Études des gens d'épée*. A katonáknak is meg kell adni az oktatást — fejtegeti Fleury — különben brutális és pusztító hódítókká lesznek, mint a török-tatár... Mikes szintén nagy fontosságot tulajdonít a hadi nevelésnek: „... a deák nyelvnek úgy vennék hasznát, ha a hadakozásról, az ország igazgatásáról és más tudományokról való könyveket olvasnának.” Ez a mondat más szóval azt is jelenti, hogy a régi klasszikusok tanulmányozása helyett a modern-praktikus latin irodalmat kell az élet szolgálatába állítani.

Mikes szövegén érzik a személyes tapasztalat és a gondolatok átélése. Nem is lehet annak a résznek forrásait keresni, ahol a falusi élet paraszti voltáról emlékezik meg és az ifjak részegeskedéséről, cselédek közötti erkölcstelen életéről.⁶⁷ Itt erdélyi emlékek vezetik a tollát. Aztán a kollégiumi nevelésről kezd beszélni és itt bizonyára a kolozsvári jezsuitákra is gondol. Az ifjú deákul tanul, Aristotelest, Vergiliust, Ovidiust, — pedig históriát, geográfiát kellene ismernie, de a sok tudományból tudatlanul kerül haza:

....nézzük meg, hogy annyi tanulás után mit tud és hogyha használhat-e valamit tudományával az országnak vagy magának?... egynehány könyvit és *philosophiáit* valamely almáriomban eltemetvén, azután faluról-falura bejárja az atyjafiait, — Aristotelesnek ott néhány terminusit kiköpi, de deákul már szégyenlencze beszélni, azért, hogy az asszonyok tanuló deáknak ne tartsák. Az atyjafiainál mit csinál? Leg-

⁶⁷ Nem érdektelen, hogy éppen ennek a részletnek található párhuzama Marquis d'Argens *Lettres Juives* c. enciklopedikus levélgyűjteményében. (V. ö. Egyet. Philol. Közl. 1916 : 18 és Fináczy, i. m. 297.) Azonos viszonyok azonos irodalmat provokálnak, de ezenkívül a koreszmék is, látszólag egymástól függetlenül, számos írónál egyidejűleg bukkanhatnak föl.

hasznosabb beszélgetése a vadászatról, a lovokról vagyon — ha asztalnál vagyon, nagy gyalázatnak tartaná, ha jól nem innék és még deáknak tartaná, ha magát mentegetné — ebéd után vagy az asszony vagy a leányok házában bontja ki, amit Vergiliusból vagy Ovidiusból olvasott. De hogy az iskoláról való emlékezetet is teljességgel elfelejtse, szükségességnek gondolja lenni, hogy a szolgálok közül kettőt vagy hármat szereítőinek fogadjon...

Mikes, utolérhetetlen természetességgel és magyaros erővel a saját élményeiből rakja össze a genre-képet. De az alapgondolat és általános magatartás beleilleszthető a Port-Royal programjába: a spirituális értékeknek (filozófia, deákság) az anyagiasság fölé helyezése, e kereten belül annak hangsúlyozása, hogy nem halott deákságra, hanem hasznos tudásra van szükség. Amint a *Logique de Port-Royal* embernevelésre, az értelem hasznos alkalmazására buzdít, úgy Mikes is az egész emberre néz és a morális-praktikus lény kialakítását sürgeti.

Mikes abban is megegyezik a Port-Royal elveivel, hogy az önmagáért való tudománynak és tudásnak csak másodrangú szerepet juttat:

Csak a deák nyelvet és egyebet nem tanulván, annak házában hasznát nem sokat veszi, — és a gazdaságban olyan tudatlan, mint mások. És a fizikájából annyit nem tud, mint a molnárja, vagy a kovácsa, nem tudván annak is okát adni, hogy miért hinti meg vízzel annyiszor az égő szenit. Annyi deáksága után csak azt is tisztartójától kell megkérdenie, ha a szőlője délre vagy északra fekszik-e.....

Mikes erős szubjektivizmussal írja ezeket a sorokat. Annyira magáévá teszi a Port-Royal új műveltségi idálját, — a retorikus-grammatikai nevelés helyébe lépő gyakorlatias-ságot, a gazdasági, jogi, természeti ismeretek fölkarolását — hogy szinte haragszik a jezsuita deákságra, amelyet némely kutató olyan fontosnak ítélt az ő műveltségének forrásai között.

Az egyoldalú latin tudás ellen már Saint-Cyran abbé,⁶⁸ a janzenizmus első prófétája tiltakozik, igaz, hogy ő még nem a gyakorlati élet, hanem a lelki pietás nevében. Pascal eszménye: mindenből tudni valamit, általános műveltséget szerezni.⁶⁹ A Port-Royal modernizmusa, a francia nyelv kul-

⁶⁸ Sainte-Beuve, i. m. III. : 496. és 504.

⁶⁹ Pensées, éd. Brunschvicg, 36—37 : „Il faut un honnête homme qui puisse s'accommoder à tous mes besoins généralement... il faut savoir (un) peu de tout.“

tusza — aminek előzményei Pierre Ramus-ra és Amos Comeniusra mennek vissza⁷⁰ — természetesen nem jelentette azt, hogy a janzenizmus elrugja maga alól a klasszikus talajt. A kiváltságos tanítványoknál éppen elmélyítette a janzenista pedagógia a görögség ismeretét és kiaknázható erkölcsi értékeit. Racine a Port-Royal iskolájában szerezte egész életét domináló görög kultúráját és a görög tragédiák nyelve Szent Pálhoz is elvezetett....

Egyébként azonban a pogány-humanista műveltség nem lehetett ideálja és végcélja a Port-Royal nevelési rendszerének. De mint „szükséges rossz“, a humanizmust mégis beolvasztották programjukba.⁷¹

A pogány írókban rejlő morális energiát ki kellett használni, ha másképp nem: a janzenista növendékek részére purifikált kiadásban.⁷² A Port-Royal tankönyvei között a geometria elemei mellett latin, görög, sőt spanyol és olasz grammatikák is szerepelnek, ami egyébként szintén modern irányzatra vall. A latin-görög nyelvkönyvek új és könnyű módszert ígérnek már a címükben: *Nouvelle méthode pour apprendre facilement et en peu de temps la langue latine.....* Szerzőjük Claude Lancelot volt, Racine tanítómestere. Sacival kollaborálva Lancelot megírta a *Görög gyökerek kertecskéjét* is, amely francia versekben adja a hellén ragozásokat... Föltűnő sok a fordítás a Port-Royal iskolakönyvei között: Phaedrus, Plautus, Cicero, Vergilius. Ez a gyakorlat ismét párhuzamba állítható Mikes követelményével:

Ha a fiúkat csak arra vennék is, hogy a deák könyveket magyarra fordítsák, úgy a tanulásukat a közönséges jóra fordítanák... És ha csak egy könyvet fordítana is meg életében, azzal mind magának, mind másoknak használna és látná valamely gyümölcsét annyi esztendeig való tanulásának.

Mikes humanizmus-ellenessége azonban kizárólag nemzeti és gyakorlati szempontból fakad, nem pedig a kereszténység és pogányság antithéziséből. De emberideálja közel áll a Port-Royal eszményeihez: erkölcsös, a közösségre

⁷⁰ Sellmair, i. m. 31.

⁷¹ Sellmair, i. m. 85.

⁷² Eckhardt Sándor kimutatta, hogy Moliére nem az eredeti Terentius-szöveget, hanem Saci purifikált fordítását használta forrásul (*Revue des Cours et des Conf.* 1929).

hasznos, gyakorlati tudású embereket kell formálni, nem pedig egyoldalú deákokat és filozófusokat, még kevésbé udvari embereket... Ehhez a fölfogáshoz párhuzamul Mikes mesterét, Rákóczit idézhetjük, aki megvetette az udvaronc-kultúrát és *Testament*-jában (381) arról elmélkedik, hogy a tökéletes fejedelem országában az egyetemi tudományok mellett a művészeteket és mesterségeket is műveljék, különösen pedig a földművelés tudományát: *sur-tout l'agriculture*.

Mikesnek ez a modernizmusa már a tizennyolcadik század-eleji nagy újítást jelenti, de szellemi reform akkor is, ha a Port-Royal pedagógiájával azonosítjuk és szembeállítjuk a tizenhetedik század végén uralkodó jezsuita oktatással, amely — hogy egy kirívó példát említsünk — még Voltaire-t is irányította kora ifjúságában. A francianyelvű irodalmi kultúrát a tudós oktatás nivójára emelni: ez volt a Port-Royal egyik nagy célja. A grammatikát nem latinul, hanem franciául kell tanítani... A janzenisták újítása abban állott, — mondja némi iróniával Sainte-Beuve (III:512) — hogy megtanítsák a gyermekeket franciául írni és fogalmazni. A homályos latin szöveg helyett elegáns francia fordításokat adtak a növendékek helyébe, mialatt a jezsuita kollégiumok latinnyelvű szintaxisa ismeretlennel akarta érthetővé tenni az ismeretlent.

Ami a skolasztika szellemétől való szabadulást illeti, a Port-Royal életnevelő logikájával és Pascal-lal kapcsolatban már rámutattunk erre a tendenciára. Láttuk a descartesi alapigazság józan visszhangját is Mikesnél, aki itt is megmaradt a középúton és még nem mondja ki a tizennyolcadik századi érzékenység jelszavát, amit Bernardin de Saint Pierre így fogalmaz meg: *je sens, donc j'existe* (Études, XII). Rousseau korszakától még az is elválasztja Mikest és az egész janzenista koncepciót, hogy az ember „természet szerint“ való állapotát nem tartja ideálnak, hanem ellenkezőleg: ingatag alapúnak, amelyről a nevelés vezet el az emberiséget. Mikes nemesi fantáziájának és realizmusának nyelvén így szól a tétel:

Valamint egy szép leány, akinek paraszt neveltetése lévén, annak... magaviselésében kellemetesség nem lehet... A szép gyenge munka teszi az aranyat is becsesebbé. Akármely szép legyen az elme... fel kell ékesíteni a jó neveltetéssel és tanulással... (82. lev.)

A „természetesség“ felé a janzenizmuson túl nem jut el Mikes. De a skolasztikus szellemmel szemben a „természet“ alapján áll: itt is Fleury abbé tanítványa, aki elfogadja a természetes észet a morál irányítójának, de megveti a definíciókat és fölosztásokat, a filozófusok hiúságait. Eből a filozófia-ellenes álláspontból érthető a Port-Royal szembefordulása az okoskodó, észben-bízó, skolasztikus szellemmel. A racionalizmust megtagadó Pascal ebben a hitben támadja a jezsuitákat. Saint-Cyran abbé odáig megy, hogy Szent Ágostonról hibáztatva emlékezik, mint olyan század gyermekéről, amely túlságosan sokat okoskodott Istenről és a maga ész-filozófiájában bízott.⁷³ Fleury nyíltan is ki mondja, hogy szakít Arisztotelesszel és a szillogizmusokkal, amik nem tették tudósabbá az emberiséget. Ugyanez a hangulat és irónia beszél Mikes leveleskönyvéből:

...mikor fogja hasznát venni a *logikájának*, ha megházasodván a gazdaságokon annak semmi hasznát nem veszi? Az országgyűlésben elmenvén, az ország dolgához nem tud, — nagy csendességben kell hallgatni a végzéseket, mivel, ha ott úgy disputálnának, mint az oskolában, azonnal ő is felugranék székéről és felkiáltaná: *Nego majorem*.

Mikes mintha a pascali fölfogást transzponálná kisnemesi magyar nyelvre: tiszta logikával nem sokra megy az ember, mert lelke ösztönökön és a szív logikáján épül... Más az iskola és más az élet: az országgyűlésen nem úgy okoskodnak, mint a jezsuita oskolában, — erre céloz Mikes — ahol a praemissák vagy a conclusio elméleti cáfolatával elég is van téve a követelményeknek: az életben tanács és emberfő kell, nem üres logika. És Mikes fölényesen el is mosolyodik a jezsuita kollégium filozófusán, aki latin tudását és logikáját nem tudja az ország hasznára fordítani. A hasznosságanevelést pedig éppen az élet rövidségével indokolja Mikes, mint Arnauld a Port-Royal Logikájának idézett helyén:

Nem akarom ezekből azt kihozni, — írja Mikes — hogy a deák nyelv haszontalan volna, hanem csak azt mondom, hogy egy *nemesembernek*

⁷³ Sellmaier, i. m. 85. — Fleuryről (Traité, XIX. fej.) v. ö. még Nagy József, i. m., 22. l.

⁷⁴ Fleury szavai (id. Gaquère, i. m. 162-165): „Je ne voudrais point donner à mon disciple la vanité de se croire philosophe parcequ'il saurait par coeur quelques distinctions et quelques divisions quoiqu'il n'en fût ni plus sage sage ni meilleur...“ (Opuscules, II, 1780 : 189.)

idővesztés annyi esztendőig azt a nyelvet tanulni; mivel amellett más hasznos tudományt is tanulhatna.

Egy ilyen hasznos tudomány a „nemesember“ számára például a földrajz, amit Mikes és mesterei — Fleury, a Port-Royal — már a tizennyolcadik század elején fontosnak tartottak, ami azonban csak a huszadik században lett külön tantárgy az iskolákban. Mikes ezen a ponton is modern és állja az időt.

Ha Voltaire nem a Gordon nevű janzenistát, hanem — valami csoda folytán — Mikest hozza össze a börtönbezárt amerikai vademberrel, az *Ingénu* hőisével, Mikes bizonyára ugyanarra oktatja fogolytársát, mint amire Gordon abbé oktatta: geometriára, fizikára, természetismeretre . . . De van mégis egy lényeges különbség közte és a francia gondolat között. Ő nem az „Embert“ látja, a maga általános érvényűségében, hanem az országot, a magyar hazát. Nemcsak Embert, hanem magyar nemeseket lát maga előtt eszményképekül. Így lesz nemzetnevelő íróvá.

Egy másik lényeges különbség, közte és Port-Royal peszsimista-supranaturalis világa között: Mikes hisz a nevelés könnyű sikerében, mert túlvilág helyett földi célokat tűz maga elé. Ő nem ellensége a kultúrának és ez a kultúra nála nem ölt olyan spirituális formát, mint az élettől elvonatkozó janzenista remeték lelkében.

*

*

*

Mikes elkísérte Rákóczit a Grosbois-i clausuráig, hű bolygója maradt a remete Fejedelemnek, követte őt a rodostói szigetre, résztvett a kis magyar akadémia szellemi életében, olvasgatta a janzenizmus iratait, többet magyarra is fordít belőlük: vallásos világnézete öntudatlanul is janzenista befolyás alá kerül és kulturális eszményeit, filozófiai állásfoglalásait is a Port-Royal determinálja.

A mondottak alapján előttünk áll most már részleteiben is, mit köszönhet világiakban is Mikes a Port-Royal kultúrájának. Köszönheti legfőképpen azt a modern világnézetet, amely Descartes inspirációjára megnyitotta az ember előtt az anyagi jelenségek nagy világát és a magára hagyott Gondolköző Lényt ennek a mechanisztikus kozmosznak útvesztőjé-

ben is el tudta vezetni Istenhez. A mult irodalmi tudákosságába merülő egyoldalú humanizmussal és az udvari életideállal szemben a Port-Royal és a janzenizmus — Arnauld, Pascal, Fleury, — egy új emberiség, egy új *uomo universale* körvonalait bontakoztatja ki: az érzelmi-praktikus és értelmi irányban egyaránt fejlett Embert, aki beleilleszkedik a nagy univerzumba és hasznos tagja a közösségnek. A fogalmak, grammatikai kategóriák és irodalmi formák absztrakt világa nem csábítja Mikeset, ő a földön, de szabadon jár és Rákóczi sem akadályozza étheri lebegésében a skolasztika tudománya...

Mikes — a racionalista korszak és az új szentimentalizmus határmesgyéjén — okoskodik, de mindig valami célszerűség irányában és természetes józansággal; Rákóczi szillogizmusa pedig sohasem szilárd ész-szerkezet, hanem érzelmek szárnyain siet a Végtelen felé.

Mindketten megvalósítják az embernek és az írónak, a morális lénynek és egyéniségnek, a diszciplinának és az élmény jogának szerencsés összetalálkozását, amely oly ritka jelenség volt a tizenhetedik század világában és csak a janzenisták autonom vallásosságában, szubjektív-érzelmi szférájában tudott kialakulni, bizonyos fokig függetlenül a kultúra racionális-hierarchikus építményétől.

Ezért „modernekként” mindketten és kettős csillagzatuk a kuruc-kor éjszakájában egy új emberiség hajnalát jelzi.

Zolnai Béla.

SCHOPENHAUER, PETOFI ÉS MELTZL HUGÓ.

— Részletek Meltzl Hugó életrajzából. —

Elemi iskoláit szülővárosában végezte el, majd Kolozsvárra vitte őt atyja az unitárius Collegiumba.¹ Itt kerültek kezébe egy idősebb tanuló révén Petőfi összes költeményei. Petőfi lelkesedést keltett a tízesztendős éleseszű gyermekben. Saját maga a „Petőfiana“-Évkönyv (1889) előszavában a következőképpen mondja el ezt az eseményt: „Legelőször éppen 33 évvel ezelőtt forgatta e rövidke levelezés írója Petőfit, midőn az igazi lelkesedésből bizonyára sokkal több volt, mint ma. Mert akkoriban latin vocabularium helyett, lopva és könyv nélkül élveztük mi azt a vaskos és legszentebb magyar deftert, a derék Sándor Mózes² íróasztalán az Unitárius Collegiumban bibliaszerű kötésben heverőt, melynek hátán arany betű hirdeti a magyar genius leghatalmasabb három szavát: „Petőfi összes költeményei“; már t. i. az editio princeps, csak 9 évvel megjelenése után“.³ A Collegiumban egyik tanára volt Marosi Gergely, kiről később egyik tanulmányában is megemlékezik,⁴ mint aki már akkor ösztönzést adott neki arra, hogy Petőfiben a filozófus költőt lássa. Meltzl négy évet töltött a kolozsvári unitárius Collegiumban — később gimnázium lett — 1856-tól 60-ig. Középkisiskolai

¹ V. ö. Borbély György: A kolozsvári unitárius gimnázium írásban és képekben. 1901.

² Sándor Mózes (szül. 1836), később a székelyudvarhelyi unitárius gimnázium tanára, majd 1876-ban tanfelügyelő, a kolozsvári Collegium tanulója volt 1856 óta, ahol 1859-ben tett érettségét. — V. ö. Szinnyei: Magyar Írók. 12. k. 144. s. köv. 1.

³ „Petőfiana“-Évkönyv 1889. (Farnos Dezső szerkesztésében.) — A Meltzl irta előszót közli a valószínűleg Barabás Ábel által kiadott „Hugo von Meltzl als Begründer der krit. Petőfi-Forschung“ (1910.) c. munka is. 9. l.

⁴ Meltzl a „Petőfi jelszava“ (Kolozsvár, 1882.) c. értekezésében emlíkezik meg róla. — Marosi Gergelyt (1832—1874) németországi tanulmányainak befejezése után (1859) a kolozsvári unitárius gimnáziumba nevezték ki tanárnak. Néhány évvel később a székelykereszturi unit. gimn. igazgatója lett. — V. ö. Szinnyei: Magyar Írók. 8. k. 682. s. köv. 1.

tanulmányait a beszercei evangélikus gimnáziumban fejezte be.

*

Magyar érzéssel itthon telt meg lelke, németországi tanulmányai során pedig megérlelődött benne valami „általánosnak“, „örök emberinek“ tisztelete. 1864-ben kezdte meg egyetemi tanulmányait Lipcsében, ahol két évet töltött. Ebben az időben volt a lipcsei egyetem hallgatója Nietzsche is, aki szintén ekkor kezdett a filozófiával behatóbban foglalkozni. Eddig a zene és a költészet érdekelték elsősorban. Ilyennek ismerhette meg őt Meltzl ha találkozott vele, de semmiesetre sem látta meg benne a későbbi nagy filozófust. Írásaiban ugyanis — bár személyes kapcsolataira mindig ki szokott térni — seholsem utal Nietzschevel való ismeretségére. Tanítványainak azonban gyakran említette diákéveivel kapcsolatban Nietzschek Petőfi iránt való őszinte rajongását és Petőfi dalaira játszott közkedvelt zongorarögtönzéseit.⁵ Mindketten hallgatták Rudolf Seydel előadásait Schopenhauer filozófiájáról és mindkettő számára Schopenhauer műve „Die Welt als Wille und Vorstellung“ a lipcsei tartózkodás legfontosabb élménye maradt.⁶

*

Benső barátság fűzte Meltzlt Heidelbergben Eötvös Lóránd báróhoz.⁷ Az ő révén ismerte meg Eötvös József „Gondolatai“-t, ezek igen megragadták. Br. Eötvös Lóránd adta neki ajándékkul azt a Petőfi-könyvet atyja aláírásával, mely lelkesedését Petőfi iránt még inkább fokozta: „A heidelbergi egyetemen juttatta Sándor⁸ tanítványának kezébe a

⁵ Bartók György: A serdülő és az ifjú Nietzsche. Budapest, 1935. 6. l. — Fölmerülhet a kérdés, vajjon Nietzsche nem Meltzl révén ismerte-e meg Petőfit? Erre határozott nemiell kell felelnünk. Nietzsche Petőfi-szeretete korábbi keletű, már 1862-ben bejegyezte naplójába: „Petőfi kennen gelernt“. Bartók György, ki maga is Meltzl tanítványa volt, bővebben tárgyalja ezt a kérdést tanulmányában.

⁶ Nietzsche már 1869-ben a baseli egyetemre hívták meg rendkívüli tanárnak.

⁷ V. ö. Farnos Dezső: Meltzl Hugó emlékezete. „Erdélyi Lapok“, Kolozsvár, 1910. febr. 1. sz.

⁸ Sándor Mózes a kolozsvári unit. gimn. tanára: v. ö. fentebb.

véletlen Petőfi újabb költeményeit is, még pedig nem annyira hazája, mint az egész művelt Európa egyik nagy bölcsének kézipéldányában, melyet azóta ereklje gyanánt őriz e sorok írója, hálával tartozván annak a kéznek, mely megajándékozta vele.⁹ Ugyancsak Heidelbergben ismerkedett meg 1867-ben az ott időző Viktor von Scheffel-lel.¹⁰ Csakhamar szoros barátság fűzte őt hozzá, ez később levelezésükből is kitűnik. Ebből az időből származott az az elismerés, mellyel Meltzl a költő és író Scheffelről későbbi tanulmányaiban és előadásaiiban beszél.

Reményei nem valósultak meg teljesen Heidelbergben. Honvágý fogta el. Petőfi dalaiban talált még vigaszt, ezt Petőfi fordításához írt ajánlásában ki is fejezi.

Du goldne Liederflut der trauten Heimat,
Die jenem grossen Genius entsprang,
Ich will in deine Tiefen niedertauchen,
Nehmt auf, ihr Lieder, mich mit süssem Klang.

Und lasst, o lasst der Fremde mich vergessen,
Erfüllt mein Herz mit Heimatwonnenglück!
Zu kalt ist hier der Westen ihm; dem Osten
Entsteigt die Sonne — tragt das Herz zurück!

Und dann, ihr Lieder, kehrt auch ihr zur Heimat,
Wo unser Aller süsse Wiege stand,
— Vorangeflogen ist euch längst mein Herze —
Vereint mit ihm grüsst mir mein Vaterland!¹¹

Már Lipcsében megkezdte Schopenhauer filozófiájának beható tanulmányozását. Ezzel a filozófus szemmel nézte Petőfit is és így érthető, hogy Petőfi nála mint „metafizikai lírikus” foglalta el méltó helyét Homérosz, Shakespeare és Goethe mellett. Teljesen átértette a Goethe által

⁹ „Petőfiana“-Évkönyv (1889) előszava.

¹⁰ A karlsruhei költő Joseph Viktor von Scheffel 1867. ápr. 21-től május 21-ig tartózkodott Heidelbergben és a ma is fennálló „Hotel Holländer Hof“-ban lakott. Ez barátjához, a festőművész Anton von Wernerhez írt leveleiből is kitűnik: 1867. ápr. 20-i levele Karlsruhe-ból, ápr. 21-től máj. 14-ig írt levelei Heidelbergből, a máj. 21-i pedig már Lausanne-ból van keltezve.

¹¹ Meltzl: Petőfi, Gedichte. München, é. n. (Widmung, Heidelberg, 1867.) XII. s köv. I.

először hirdetett „világirodalom“ fogalmát, s ez ösztönözte később arra, hogy az összehasonlító irodalomtörténetnek szószólója legyen. Egyetemi évei alatt alakult ki benne az az életfelfogás, melyet egyik tanítványa oly találóan jellemez: „Három szellem, a legtökéletesebb, különös harmóniában találkozott nála. Goethe objektív világszemlélete, Schopenhauer pesszimizmusa és Petőfi egész világot átölelő szeretete olvadt össze benne, hogy létrehozza a legsajátosabb emberkeveréket.“¹²

Meltzl egyik feladatának tartotta, hogy a legnagyobb magyar költőt külföldön ismertté tegye. Ebben az időben még kevés Petőfi-fordítás volt (Dux, Kertbeny, Opitz, stb.)¹³ és mivel a meglévőket elégtelennek találta, maga vállalkozott a fordításra.¹⁴ 73 költeményt fordított le, meglehetősen ügyesen, ezeket 1867-ből Heidelbergben keltezett „ajánlással“ ellátva, valószínűleg 1868-ban adta ki. A lipcei Theaterzeitung und Fremdenblatt is 1868—69-ben több Petőfi költeményt közölt Meltzl fordításában folytatólagosan „Petőfi's Wolken“ címmel. Petőfi a „Felhők“ cím alatt kiadott költeményeiben tárja a világ elé pesszimiztikus hangulatát s így érthető, hogy Meltzl, ki teljesen átadta magát Schopenhauer tanulmányozásának, Petőfinek miért éppen ezeket a költeményeit választotta fordítás céljára.¹⁵

1868 őszén tért haza Heidelbergből,¹⁶ de csak rövid időre: a következő évben ismét úton találjuk. Budapesten, majd Bécsben látogatta rövid időre az egyetemet. Budapesten érintkezésbe lépett Gyulai Pállal és már ekkor megbeszélte vele egy kritikai Petőfi-életrajz kiadását. Bécsben ebben az időben (1868—1871) adott elő Wilhelm Scherer, Meltzl több

¹² Barabás Ábel: Meltzl Hugó. (Budapesti Hírlap, 1908. 25. sz.)

¹³ V. ö. „Petőfi a világirodalomban“. Petőfi-könyvtár XXVII-XXVIII. füzet. Budapest, 1911.

¹⁴ Összehasonlítás képen v. ö. „Verschiedene deutsche Nachdichtungen Alexander Petőfi's. Von Kertbeny 1858, Opitz 1854, Meltzl 1868, Aigner 1876, Neugebauer 1877, Fest 1877“. Budapest é. n.

¹⁵ V. ö. Kornis Gyula: Petőfi pesszimizmusa. Budapest, 1936.

¹⁶ A heidelbergi egyetem 1868 nyári félévre kiadott Studenten-Andressbuchja Meltzl Hugót mint stud. phil.-t tünteti fel, az 1868-69. tanév téli félévében azonban már nem szerepel a neve.

előadását hallgatta, később is visszaemlékezett rájuk.¹⁷ Bécsből Berlinbe ment, s ott ismerkedett meg Wilhelm Schott nyelvészsel.¹⁸

Közben tanári hivatásáról sem feledkezett meg. Szorgalmasan dolgozott pedagógiai témát tárgyaló doktori értekezésén s 1872-ben Lipcsében a pedagógiából doktorátust is tett. Doktori értekezése *Stellung, Masz und Methode der Philosophie in der Gymnasialpädagogik* címmel 1872 júniusában jelent meg bátyjának („ami donné par la nature“) dr. Meltzl Oszkárnak ajánlva.

*

Még 1872-ben pályázott Meltzl Budapesten felsőreáliskolai tanári állásra, de sikertelenül. Ekkor hallott a Kolozsvárott alapítandó egyetemről és valószínűleg bízva Eötvös Lóránd közbenjárásában atyjánál, báró Eötvös József, akkori közoktatásügyi miniszternél, pályázatot adott be az alapítandó egyetem német irodalmi tanszékére. Majd katonai szolgálatra jelentkezett Besztercén. Mint katona írta Gyulai Pálnak a következő levelet:

Bistritz, (Erdély) 2. Sept. 1872.

Hochverehrter Herr Professor,

Seit unsrem letzten Wiedersehen hab' ich mir hier in Bistritz rote Honvédhosen angelegt u. kann nun mit jenem in Ihren Volkliedern singen:

A bakancsom el akarnám cserélni,
De már látom, el kell aztat viselni.

In der Tat, es würde mir wohl leichter werden, zwei Gedichte von Petöfi zu übersetzen bis ich einmal den bakancs zuschnüre u. erst jetzt begreife ich die stereotype Klage der ungarischen Soldatenlieder.

In längstens 5 Wochen werd' ich indessen wieder ein freier Mann sein u. hoffe, dass sich bis dahin auch mein Schicksal in Betreff der Klausenburger Professur entschieden haben wird; — vielleicht günstiger als das in Pest, (an der Oberrealschule), denn hier hab' ich nicht reussiert u. fühle mich in Folge dessen gar nicht aufgemuntert.

Wie ich in den letzten Tagen meines Pester Aufenthalts von Ministerialrat Groisz Gusztáv erfuhr, so sollten die Vorschläge zur Besetzung der Klausenburger Universität bis längstens 1. September in die

¹⁷ Meltzl „Ö. I. L.“-jában (1879. márc. 31.) egy középfelelményt költeménnyel kapcsolatban megemlékszik Scherer előadásain való jelenlétéről: „Nach einer Hypothese W. Scherer's (vorgetragen vor längerer Zeit...)“.

¹⁸ V. ö. VI. fej.

Kabinetsskanzlei kommen, damit auf diese Weise etwaigen Pressionen der Landtagsdeputierten rechtzeitig vorgebeugt wäre.

Verzeihen Sie, dass ich Ihnen von Angelegenheiten schreibe, die zunächst nur mich interessieren! Eigentlich wollt' ich Ihnen heute bloß die deutsche Version einer Ihrer Gedichte senden, das mir so sehr gefallen hat. Wenn Sie erlauben, so werd' ich 's veröffentlichen — vielleicht in der „Ungar. Illustr. Zeit.“; (wo neulich bereits eines meiner Volkslieder ohne mein Zutun, aber freilich mit einem grässlichen Druckfehler, erschienen ist.)¹⁹

Mit dem Wunsche angenehmer Ferien grüsst Sie, hochverehrter Herr

Hochachtungsvoll

u. ergebenst

Hugo v. Meltzl.

Ich glaube kaum, dass dieses Schreiben Sie noch in M. Ujvár treffen wird; richt' es aber gleichwohl dahin.²⁰

1872. szeptember 29-én megjelentek a kinevezések a kolozsvári egyetem tanszékeire. Meltzl Hugó lett a német nyelv-tudomány és irodalomtörténet rendes tanára.

*

Tanári működését nagy lelkesedéssel kezdte meg. Előadásait a német nyelvről és irodalomról német nyelven akarta megkezdeni — ezt ő természetesnek találta, — a kiegyezés utáni idők túlzó nemzeti érzése azonban fölháborodott azon, hogy Meltzl magyar egyetemen németül adjon elő²¹. Így ezzel a tervével csakhamar fel kellett hagynia s élete végéig előadásait magyar nyelven tartotta. Az egyetem megnyitása-kor a következő előadásokat hirdette: 1. A német irodalom története, Opitzon kezdve; 2. Német irodalmi conversatorium. A második félévben Schopenhauer-ről és Scheffel-ről tartott előadást, ezek az első ilyen tárgyú előadások voltak hazai egyetemen.²²

A második félévi előadások csak májusban kezdődtek meg, azonban csakhamar félbe kellett szakítani őket a városban fellépett kolera-járvány miatt. A kolera, mely akkor

¹⁹ Hugo von Meltzl Ungarisches Volkslied — Ungarische Illustrierte Zeitung. (A Pester Lloyd heti melléklete.) Pest, 1872. aug. 14. II. évf. 33. szám, 258. lap.

²⁰ Kiadatlan levél a Magyar Nemzeti Múzeum kéziratárában.

²¹ Dr. Szinnyi József, a M. Tud. Ak. főkönyvtárosa, egyet. tanár úr szóbeli közlése szerint.

²² A további előadások jegyzékét l. Előadásainál.

Magyarországon tombolt, Kolozsvárt sem kímélte meg és nagy rémületet keltett mind a városban, mind a környéken.²³ A szigorú határzár mitsem segített. 1872 őszén már hatszor árasztotta el az osztrák tartományokat, majd Magyarországra is átesapott. A következő év áprilisában érte el Erdélyt, és először Kolozsvárott lépett fel. Mindenki, aki csak tehetett, menekült a városból, mígnem belátták, hogy ez is hiábavaló. Meltzl Hugó is abbahagyta előadásait és a járvány elől Besztercére vonult vissza.²⁴

Mindenekelőtt közzétette a május 10-én megkezdett, de be nem fejezett előadását *Schopenhauer Arthur bölcselmi elődei* címmel (Kolozsvár, 1873.). Az előadás és a kis mű fontos Meltzl egyéniségének teljes megértéséhez. Egész filozófiai gondolkodása Schopenhauerre nyugodott. Schopenhauer filozófiája még nem volt általánosan ismert, legfeljebb csak a támadások révén. Meltzl azonban már egyetemi évei alatt teljes lélekkel csatlakozott hozzá és egyik legfőbb céljául tűzte ki minél szélesebb körökben való terjesztését. Ebben a tanulmányában is Schopenhauert mint az emberiség legnagyobb tanítóját magasztalja. Szerinte ő az, aki a régi Hellász vidámabb, boldogabb napjai óta először, ismét az eredetit, az érzékit, a naivat, az észszerűt, egyszóval az emberit juttatta érvényre. Schopenhauer Kant nyomán érte el azt a megkülönböztetett helyet, melyet nemcsak a német, hanem a világ minden bölcséletében elfoglal. Meltzl a filozófia birodalmában ismeretelméletet és etikát különböztet meg, meggyőződése, hogy az előbbinek Kant, az utóbbinak Schopenhauer adta a megoldását.

Tanulmánya azután végigvezet az ismeretelmélet történetén. Ez a probléma szerinte egybeesik az „ideális” és a „reális” fogalmával. A probléma megvolt már az indeknél, a

²³ V. ö. Sticker, Georg Dr.: Seuchengänge in Ungarn. Budapest, 1931. 44—54. l.

²⁴ Frauenstädt említi Meltzlhez írt levelében. (Berlin, 11 Juli, 1873.) Reméli, hogy a kolera, mely elől Meltzl elmenekült, csak rövid időre fogja félbeszakítani előadásait Kolozsvárott. — (17. Jahrbuch der Schopenhauer-Gesellschaft, 1930.) — Meltzl levele Frauenstädthez még ismeretlen.

Védákban, Platonnál csak „sensu allegorico“. Descartes volt az első, akiben az öntudat valósága a külső világ eszményiségével szemben felébredt. A probléma az idealist, vagyis azt, ami megismerésünkhöz, mint olyanhoz hozzátartozik, a realistól, vagyis attól, ami tőle függetlenül létezik, megkülönböztetni, — ez volt az a tengely, amely körül a filozófia Descartes óta forgott. Meltzl előadja, hogyan keresték az egyes filozófusok a helyes metszést az ideális és a reális között: Descartes dualizmusával, Spinoza a monizmussal, Berkeley idealizmusával, Locke a kauzalitás által, — ezt Wolf is átveszi — Hume a szkepticizmussal, míg végül Kant transzcendentális idealizmusa a „Ding an sich“ feltevésével a problémát végleg megoldotta és az ideális és reális között a helyes metszést eltalálta. Amikor azonban Kant politikai és egyházi nyomásra bővebben ki akarta magát fejezni, eltért első elveitől, innen a félreértések Fichte, Hegel, Schelling, Herbart és mások filozófiájában. A „Kritik der reinen Vernunft“ editio princeps-ét Schopenhauer mentette meg az utókor számára. Legnagyobb érdeme azonban az etikai probléma megoldása. Schopenhauer előtt az etika csupán mint eudaimonizmus vagy mint theizmus („Hellenentum“ — „Christentum“) jelent meg. Kant merev „categoricus imperativus“-a nem volt alkalmas az etika problémájának megoldására. (Meltzl szerint ez nem más, mint fából vaskariká.) Az etika alapja ugyanis nem az ész, hanem a szív, mely a képzelet világán felülemelkedő távoli látóhatárt szálaival átfonja és messze, messze a bölcsőn és síron túlra is kiterjed! Kant „Ding an sich“-je az x, mely képzeteinktől (tér, idő, okság) elvontan Schopenhauernél mint az élethez való akarat jelenik meg. Ez által az érzék és értelem nélküli akarat által, mely érzéki világunk mögött rejtőzik, ahonnan a természet nagy tragédiáját létrehozza, nyeri a szerves és szervetlen világ legmélyebb jelentését. Ekkor azonban már a „Ding an sich“ többé nem az az érzékeken felüli, földöntúli, mesébe illő, vagy varázserejű valami, amint azt Schopenhauer előtt sokáig képzeltek, hanem az, amivel mindenki legbensőbb ismeretségben áll, ami kinek-kinek legsajátosabb lényét teszi, képletesen kifejezve, a saját szívünk. Ezért választotta Scho-

penhauer is mottónak Goethe szavait,²⁵ melyeket Meltzl is magáévá tesz, ezekkel fejezvéen be tanulmányát:

„Ihr folget falscher Spur,
Denkt nicht, wir scherzen!
Ist nicht der Kern der Natur,
Menschen, im Herzen?“

A tanulmány irodalmi körökben nem nagy visszhangot keltett. Főképen önállótlanúsággal vádolták s nem alaptalanul. Inkább mint az első ilyen tárgyú egyetemi előadás hívta fel magára a figyelmet.²⁶ A gondolatmenet azonban Meltzl Hugó egész világnézetét visszatükrözi. A világot szívével fogta fel; a szív embere volt. Ez nemcsak munkáiból tűnik ki, hanem abból a magatartásából is, melyet mint tanár és mint ember tanúsított.

Előadásai rapszodikus jellegűek voltak; fegyelmetlenség és rögtönzés jellemezték. Rendszert alig találunk bennük, telve vannak gondolatokkal, új szempontokkal, éles megfigyelésekkel.²⁷ El-eltért tárgyától: ha aznap valami érdekeset olvasott akár a francia Figaróban is, már beleszótta előadásába. De minden, amiről szólt, nagy tudásának, olvasottságának, néha kedves humorának fényében ragyogott.²⁸

Minden évben tartott előadásokat a német vagy a magyar irodalom egy-egy kiváló alakjáról. Hasonló célt szolgált 1881-ben tett alapítványa is.²⁹ Eötvös-alapítványának kamatait ugyanis azok a kolozsvári egyetemi magántanárok kaphatták meg, akik előadást tartottak báró Eötvös József-ről, Lessingről, Schopenhauerről vagy Petőfi Sándorról. Maga is az 1877—78. tanév második felében tartott előadást Petőfiről. Előtte Petőfiről Magyarországon csak Gyulai Pál hirdetett előadást, a budapesti egyetemen, az 1877—78. tanév

²⁵ Schopenhauer: Die Welt als Wille und Vorstellung. „Ergänzung zum zweiten Buch“ c. fejezet élén.

²⁶ V. ö. Gy. A. (Görgy Aladár): Schopenhauer Arthur bölcselmi elődei. (Ismertetés.) Figyelő (Szana T.), 1873. 318—319. l.

²⁷ V. ö. Zuboly (Bányai Elemér): Egy polihisztor halála. (Meltzl Hugó.) Pesti Napló, 1908. 19. sz. (jan. 22.)

²⁸ Dr. Gyulai Farkas ny. kolozsvári egyet. könyvt. ig., v. egyet. m. tanár úr szíves közlései.

²⁹ „Meltzl Eötvös-alapítványai“. L. Előadásainál.

első felében.³⁰ Schopenhauerről (1872—73. II. félévtől), J. V. v. Scheffelről (1874—75. I. félév), és Anastasius Grünről (1876—77. II. félév) Meltzl tartott elsőnek előadásokat Magyarországon. „A kritikai irodalomtörténet fogalmáról“ című előadása mellett ki kell emelnünk Lessing „Nathan“-járól, Wulfila bibliafordításáról, ófelnémet és középfelnémet szövegekről tartott előadásait.³¹

Láttuk, milyen filozófiai, irodalmi, esztétikai ösztönzések hatottak Meltzre, mit hozott ezekből magával és milyen felfogással kezdte meg tanári működését; vajjon hogyan váltotta eszméit valóra, hogyan alakult ki sokoldalú tudós egyénisége?

Meltzl már gyermekkorában szerette Petőfit, egyetemi hallgató korában lelkesedett érte, érthető, hogy, mint tanár, csak még nagyobb súllyal működött közre Petőfi tiszteletének terjesztésében. Maga is mondja, hogy legjobb akaratát állította Petőfi méltó elismertetésének szolgálatába.³² Petőfiről vallott sajátos felfogásával szinte forradalmi hangokat pendített meg. Eddig Petőfit mint a legnagyobb magyar nemzeti költőt ünnepelték. Egész lénye a szabadságharccal forrott egybe. Az elnyomatás idején, a nemzetnek ezekben a leg súlyosabb napjaiban ő volt a magyar nép vigasza. Csodálatos élete tovább élt azok szívében, kik magukat magyarnak vallották. Az emberek könyv nélkül tanulták meg költeményeit, legendákat költöttek róla, nem akartak hinni halálában és mindig visszavárták. Ez a közvélemény a legnépszerűbb költőről a kiegyezés után jutott teljes érvényre. Ily körülmények között idegenszerűen hatottak Meltzl szavai, hogy Petőfi nem a nép költője, hanem filozófus költő. Meltzl, mint más kérdésekben, a Petőfi-irodalom terén is új utakat akart törni s ezzel számos támadást hívott ki maga

³⁰ A Ferenczi Zoltán és Csernátoni Gyula által Kolozsvárott szerkesztett Petőfi Múzeum egyik száma (1891. 255. l.) említi, hogy még Gyulai előtt Meltzl két előadást tartott Petőfiről (1873-74. I., 1874-75. II.). Ezek azonban nincsenek benne a kolozsvári egyetem hivatalos tanrendjeiben. — Pintér Jenő fentebb idézett tanulmányában szintén említi Meltzl-nek 1873. évi egyetemi Petőfi-előadását.

³¹ Meltzinek valamennyi előadását a kolozsvári egyetem hivatalos tanrendjei szerint közlöm „Előadásai“ alatt.

³² V. ö. Meltzl előszavát a *Petőfiana-Évkönyvben* (1888-89).

ellen. De ezek csak igazolták Eötvös szavait, melyeket Meltzl mottójának választott:

„Valamint minden pályán: úgy a tudományok körében nemcsak járatlan, de olyan úton is nehezen haladunk, melyen már nagyon sokan jártak; mert az átmenők nemcsak nyomokat, de mély vágásokat is hagynak maguk után, melyekbe jutva, néha alig haladhatunk tovább“³³

Meltzl a Petőfi-irodalommal kapcsolatos kutatásai során segítőre lett Gyulai Pálban. Közelebbit arról, hogy mikor ismerkedett meg vele személyesen, nem tudok. Az ismeretség származhatott még a 60-as évekből Kolozsvárról, ahol Gyulai 1858—1862-ig a református Collegiumban tanított és ahol Meltzl ebben az időben az Unitárius Collegium tanulója volt. Valószínű azonban, hogy ez az ismeretség nem volt még több Meltzl részéről mint őszinte tisztelet az iránt az ember iránt, kinek felesége Petőfi özvegyének nővére, Szendrey Mária volt. Németországból visszatérve kereste fel Budapesten a kiváló kritikust, hogy vele, mint földijével — Gyulai erdélyi, kolozsvári származású volt — megismerkedjék. Gyulai csakhamar megszerette az irodalmi kérdésekben járatos fiatal tanárt, ez pedig őszintén tisztelte őt, mint mesterét. Gyulai buzdítására kezdte meg Petőfi életrajzát, melyhez Gyulai már 1872-ben megígérte támogatását.³⁴

Meltzl élénk figyelemmel kísérte a Petőfi-irodalom felfedezéseit, sőt a Petőfi-irodalom kinövéseit is és azokról gyakran beszámolt Gyulainak, amint ezt a levelei is mutatják.³⁵

Különös figyelmet szentelt a Petőfi kiadásoknak. Amikor az Athenaeum díszkiadásáról hallott, cikket írt az Erdélyi Múzeumba,³⁶ melyben a tervezett „teljes“ Petőfi-kiadás megvalósíthatatlanságát bizonyította. Mindíg akadnak majd Petőfinek még ismeretlen költeményei vagy egyéb

³³ Br. Eötvös J.: Gondolatok, 178. — Meltzl rektori székfoglalójának (1894. szept. 16.) mottója.

³⁴ Meltzl Gyulaihoz írt levelében (Szászrégen, 1872. jún. 30.) tesz róla említést. Lásd „Kiadatlan levelei“-nél.

³⁵ Kiadatlan levelek a Magyar Nemzeti Múzeum kéziratárában, lásd „Kiadatlan levelei“-nél.

³⁶ h+h: Észrevételek Petőfi összes műveinek kritikájához. Erdélyi Múzeum, 1874. 1. sz. (febr. 1.) 14-21. l. (A cikket Meltzl írta, nem sokkal Berger Herminával való házassága után, innen a h+h jelzés, mely valószínűleg a Hugó és Hermina nevek kezdőbetűit jelentette.)

írásai, melyeknek gyűjtésével egy „Petőfi-Társaság“-ot kellene megbízni. Hangsúlyozta egy kritikai Petőfi-kiadás szükségességét, de nem hitte, hogy egy kritikai Petőfi-életrajz megjelenése előtt sor kerülhetne rá. Cikkében gyakorlati megjegyzéseket is ad és beosztást „Petőfi összes művei“-nek tervéhez.

Amint a kiadás közelebbi tervei Greguss Károly „Dísz-előszava“ révén ismertté váltak előtte, a nagy költő elleni újabb „merényleten“ megbotránkozva, kiadott egy röpiratot: *A Petőfi Sándoron a mi szívünk szerint való, nagy emlékezetű poetánkon megpróbált, legutolsó erőszakról való kurta, de igaz hűséggel elbeszélt história* címmel (Kolozsvár, 1874.) Tiltakozott az önkényes kihagyások ellen, melyeket Greguss a jó ízlés és törvény nevében véghezvinni szándékozott. Támadása Greguss ellen nagy megbotránkozást váltott ki a budapesti irodalmi körök egy részében és bár Greguss tervezett előszavát más körök is támadták,³⁷ Aigner Lajos, aki egyébként szintén ezekhez a körökhöz tartozott, megtámadta Meltzl. Bírálatot írt Meltzl Petőfi-fordításairól, ebben helyenként igen találó megjegyzéseket tett. Meltzl fordításai nem mindig fedték az eredeti gondolatot; némely kifejezést félre is értett. Aigner hűtlenséggel vádolta a fordító Meltzl: „Meltzl nem dolgozik elég gondosan és mivel saját költői ere elég erős, nem is igen törődik az eredetivel, hanem ha fordítása egyhamar nem sikerül, helyettesíti a magáéból.“³⁸ Meltzl nem válaszolt a támadásra, mivel a budapesti folyóiratok — mint Gyulaihoz írt levelében³⁹ mondja — mind ellenséges érzületűek voltak vele szemben.

Meg volt győződve tudományos álláspontja helyességéről és nem tudta szó nélkül hagyni az olyan kijelentéseket, hogy például Petőfinek, a „népköltő“-nek méltatása nem lehet tudományos egyetem feladata. E kijelentés miatt ke-

³⁷ V. ö. Láng Lajos: Irodalmi merénylet. Figyelő (Szana T.), Budapest, 1874. 24. sz.

³⁸ Aigner Lajos: Műköltészetünk a külföld előtt. Figyelő (Szana T.), Budapest, 1875. 2. sz. 19. l.

³⁹ Meltzl Hugó Gyulai Pálhoz. Kolozsvár, 1874. jan. 14. Kiadatlan levél a Magyar. Nemz. Múz. kéziratárában. Lásd „Kiadatlan levelei“ között.

rült összeütközésbe a kolozsvári egyetem bölcsészeti karának filozófia-tanárával, Szász Bélával. Az egész vitát Meltzl később röpiratban adta ki,⁴⁰ de már mindjárt Szász Béla nyilatkozata után is a „világirodalom“-hoz apellált, amint ez az Augsburger Allgemeine Zeitung szerkesztőségéhez írt leveléből tűnik ki.⁴¹

Az egyetem tanácsa a Petőfi halálának 25. évfordulójára tervezett ünnepség elhalasztása mellett döntött; amihez Szász Béla napilapjában, a Keletben, hozzáfűzte: „Petőfit ünnepelni nem lehet tudományos egyetem feladata.“ Meltzl, aki már az 1873—74. tanév téli szemeszterében egy teljes kollégiumot tartott Petőfiről,⁴² jogának érezte, hogy ezt a kijelentést visszautasítsa. Szász Béla adós maradt elvének igazolásával, pedig ezt még Jókai Mór is, a „Hon“-ban⁴³ követelte tőle. Választ azonban Meltzl sem kapott, sőt a helyett, hogy Szász okait kifejtette volna, kikelt nem a „Hon“ ellen, hanem „Azok“ ellen, akiknek Petőfi-tiszteletét „humbug“-nak nevezte. Meltzl gúnyos levél alakjában felelt.⁴⁴ Ezt állítólag Lelkes Miska pincér írta a kolozsvári Magyar Polgár szerkesztőségéhez: a szerző bizonyára maga Meltzl volt. A pincér előadása szerint ő volt az első, aki Petőfi szülőházának megvételeére 1872. júniusában adakozott; megemlíti, hogy külföldön a nagy költőket, pl. Schillert, az egyetemek is mind ünneplik. Szász a „Kelet“ 1874. július 18-i számában erre felfedte a pincér-cikk szerkesztőjét, kinek nevét szójátékba („...mimelsz el“) öltöztette s akit mint oroszlánbőrbe bujtatott szamarat jelölt meg, megjegyezvén, hogy Schillert valóban ünnepelhetik az egyetemek, hiszen — egyetemi tanár volt.

⁴⁰ Meltzl: Petőfi nicht werth von ungarischen Universitäten gefeiert zu werden. Wien, 1875.

⁴¹ Meltzl Hugó az Augsburger Allgemeine Zeitung szerkesztőségéhez, Bistritz, 1874. júl. 31. Kiadatlan levél a Magy. Nemz. Múz. kézirat-tárában. Lásd „Kiadatlan levelei“ között. — A levelet valószínűleg mégsem küldte el Meltzl, a német hírlapban ugyanis semmi nyomát nem találtam.

⁴² Meltzl ezt az előadást a Kolozsvári Ferenc József Egyetem Tanrendjében nem hirdette meg.

⁴³ 1874. július 14-i szám.

⁴⁴ Magyar Polgár, 1874. július 17.

Meltzl ismét a pincér álarca alatt felelt (Magyar Polgár 1874. július 27-i szám). A szerkesztőséghez írt nyílt levelében sem a szójátékért, sem Schiller felemlítéséért nem maradt adós; mégegyszer megvilágította a tényállást. Még tovább is folytatta volna ezt a terméketlen polémiát, ha Szász fel nem hagy vele s vidékre nem utazik.

Ilyen áldatlan polémiák mellett Meltzl arra törekedett, hogy a Petőfi-irodalom terén pozitívumot adjon. Álláspontját a *Petőfi mint táblabíró* című cikkének⁴⁵ elején foglalta röviden össze: „Hogy ... utóbbi időben Petőfit egyáltalában sűrűbben emlegetik, ezen tény nemcsak magában örvendentes, kétszeresen azzá válik azáltal, hogy a hazai tudomány és művészet legmélyebb érdekével találkozik. Igen, én Petőfinél nagyszerűbb jelenséget nem ismerek az egész magyar irodalomban. Petőfi-irodalmunk azonban elpusztult parkhoz hasonlít, melynek legszebb szobrai annyira eltakarja a bujálkodó gyom, hogy alig ismerni rája.“ Mintegy belső kényszer ösztönözte őt a cikk elején ennek elmondására. Csak ezután kezdi Petőfi eperjesi tartózkodását tárgyalni, (a költő Eperjes vármegye táblabírája volt). Abban az időben jelent meg a Vahot Imre szerkesztette Pesti Divatlapban egy igen szellemes írás „Nyesy táblabíró“ aláírással. Minden lehetőséget mérlegelve Meltzl a költőnek tulajdonítja ezt a cikket, de maga is tudja, hogy esetleg téved.

Sokáig kutatta Meltzl Petőfi és br. Eötvös József kapcsolatait. Fontosnak tartotta Eötvösnek a Pesti Hírlap 1847. május 14-i számában közzétett cikkét, melyben Eötvös — valószínűleg Pulszky Ferenc „Petőfi összes művei“-re írt kritikájára kívánván felelni — Petőfit, mint a „legmagyarabb költő“-t vette védelmébe a „népköltő“ elnevezéssel szemben. Meltzl e „felszólalás“ alapján kifejtette alább ismerttetendő tanulmányában, hogy legelőször Eötvös tartotta Petőfit „filozófus költő“-nek. Eötvös ugyan ezt a kifejezést nem használja, Meltzl szerint azonban ez „a felszólalásban implicite benne van“.⁴⁶

1874-ben ismerte meg Gyulai Pál híres tanulmányát Pe-

⁴⁵ Magyar Polgár, 1874. 1., 2., 6., 27. és 28. sz.

⁴⁶ Meltzl: Dr. Gyulai Pál, mint a Petőfi-irodalom megalapítója. Magyar Polgár, 1876. márc. 8. sz.

tőfiről, amely az Új Magyar Múzeumban jelent meg. Ezt egyik Gyulaihoz írt levelében jelzi is: „Ihre schöne Petőfiarbeit aus dem Jahre 1854, die als das beste, was jemals über Petőfi geschrieben worden ist, eigentlich einen neuen Abdruck als selbständiges Werk verdiente, hab' ich erst in diesem Herbst auftreiben können.“⁴⁷

Gyulai cikkében egy új, tudományos Petőfi-irodalom alapját látja és erről hosszabb tanulmányt is írt *Dr. Gyulai Pál, mint a Petőfi-irodalom megalapítója* címen. Az értekezés azonban csak 1876-ban jelent meg a Magyar Polgárban, folytatólagosan, mintegy negyven cikkben. Ekkor ünnepelték ugyanis Gyulai 50. születésnapját s ekkor választotta őt a kolozsvári egyetem díszdoktorává, a budapesti egyetem pedig tanárnak hívta meg a magyar irodalomtörténeti tan-székre.

„Ha Gyulai nem léteznék, — írta említett értekezésében Meltzl — ki eltekintve a Petőfire alkalmazott egy-két hibás teoriájától, legegészségesebb, legszigorúbb és legön-állóbb aesthetikai és kritikai erő egész Magyarországon, akkor valóban nem tudom, hogy érdemes volna-e még magyar kritikáról szólni.“ Meltzl úgy látta, hogy Eötvössel kihalt nálunk a magasabb filozófiai műveltség. Kipróbált rendszerek. Kant, Schopenhauer szerinte figyelmen kívül hagyat- tak s helyettük múló, rövidéletű irányokat (Stuart Mill és mások) követtek. Így keletkezhetek a ferde népköltési teo- riák: az, hogy a népiest a klasszikus ellentétéként fogták fel. Meltzl szerint ebben tévedett Gyulai Pál is, aki Petőfit min- denekelőtt népköltőnek tartotta.

Meltzl mondotta ki az azóta általánosan elismert meg- állapítást: Petőfi nem népdalaiban a legnagyobb, Petőfi mű- költő. Tételeinek bebizonyítására Gyulai cikkét minden ol- dalról vizsgálat tárgyává tette. Megfigyelte benne a negyve- nes évek kritikája nyomán elterjedt véleményt, mely a köl- tőnél csak hangjának durvaságát, alacsonyságát, a maga- sabb, elegáns stílus hiányát látta meg. Ennek a szemrehá- nyásnak enyhítésére terjesztette el Nádaskay azt a véleményt, hogy Petőfi éppen ezért népköltő. Gyulainál megbocsátha-

⁴⁷ Keltezése: „Klausenburg, 6. Január 1874“. Kiadatlan levél a Ma- gyar Nemzeti Múzeum kéziratárában. Lásd „Kiadatlan levelei“ között.

tónak tartotta Meltzl, hogy ilyen körülmények között Petőfit szintén mint népköltőt ünnepelte: „Petőfit akkor tekintette népköltőnek, amikor a forradalmi csendben a nemzet szellemi kincseiben keresett vigasztalást és így megbocsátható, hogy Petőfinek kiválóan csak, mint legnagyobb népköltőjének örvendett.“

Értekezésének helyes megállapításai mellett Meltzl csodálata Petőfi prózája s különösen drámai művei iránt nem volt ment minden túlzástól. A germanista is olykor előtérbe jutott benne. Petőfinek „Felhők“ című költeménygyűjteményét a schopenhaueri filozófia alapján vizsgálta. Táblázatot közölt a tanulmány végén, melyben a „kant-schopenhaueri iskola“ szakkifejezéseit Petőfi gyűjteményének egyes költeményeire alkalmazza.⁴⁸ Éppen abban látta a költő nagyságát, hogy Petőfi a líra valóságban szűk keretei között, biztos kézzel mert a legmélyebb metafizikai és pszichológiai problémákba bocsátkozni.

Bár Meltzl elismerte Gyulai érdemeit a Petőfi-irodalom terén, részletes kritikája, mellyel Gyulai egyes állításait megcáfolta, újabb ellenségeket szerzett neki. Csak jóval később ismerték el tanulmánya értékét egyik tanítványának, Ferenczi Zoltánnak nyomán.

Meltzl érdemei, melyeket Petőfinek a külföldön való megismertetése körül szerzett, tagadhatatlanok. A Petőfi-Társaság 1876. január 1-én Jókai Mór elnöklése alatt tartott első ünnepélyes ülésén tagjai közé választotta. Nem sokkal ezután a Petőfi-Társaság bizottságot küldött ki a Segesvár mellett felállítandó Petőfi-Emlékmű ügyében. A bizottság négy tagja közül az egyik Meltzl volt.⁴⁹

Az 1876. év, amikor Meltzl Gyulairól írt cikke is megjelent, különösen termékeny volt tudományos működése szempontjából. Még egy kisebb cikket írt Petőfiről: *Petőfi republikai programja és politikai optimizmusa*, cikket Scheffelről, Anastasius Grünről, lefordította Leopardi „Beszélgetései“-t. Értekezéseinek tárgyköre mind jobban-jobban bővült. Igen kiterjedt levelezése folytán sokoldalúságra, tu-

⁴⁸ V. ö. Kornis Gyula: Id. m. 7. l.

⁴⁹ V. ö. Sana Tamás: A Petőfi-Társaság. Budapest, 1902. 14. l. — A Petőfi-Emlékmű ügyéről v. ö. még az V. fejezetben mondottakat.

dományszakjának különböző területein egyre nagyobb áttekintésre tett szert. Már ekkor gondolkozott arról, hogy a legkülönbözőbb nemzetekhez tartozó tudósok, kikkel levelezett, és az általuk képviselt irodalmak között közös érintkezési pontot teremtsen. Így érlelődött meg benne egy folyóirat alapításának, valamilyen „Korrespondenzblatt“-nak gondolata.

*

A Kolozsvári Ferenc József Tudományegyetem 1876—77. évi Almanachjában, a tanárok irodalmi működését felütiintető rovatban, Meltzl neve alatt két értekezést találunk, melyek méltán felkelthetik érdeklődésünket: 1. *Kleist Henrik és Romanticizmus philosophiája*. Essay (Sajtó alatt), és 2. *A Világirodalom fogalmáról*. Értekezés (Sajtó alatt). A két értekezés címe is⁵⁰ világosan mutatja, hogy a Németországban megismert eszmék termékeny talajra találtak. Meltzl, ki sokat és alaposan foglalkozott filozófiával, a filozófia történetében nemzetközi, jobban mondva „nemzetek feletti“ jelleget látott. A filozófia nem lehet valamely nemzet sajátja, mert benne valami „általános emberi“ tartalom van. Az előbbi értekezésben a filozófia fogalmát az irodalomtörténetnek egyik irányával, a romanticizmussal hozta összefüggésbe. És akkor látta, hogy az irodalom maga is tartalmaz valami „általános emberi“ vonást. Amint nem beszélünk nemzeti filozófiáról, éppoly észszerűtlen, Meltzl véleménye szerint, „nemzeti irodalom“-ról beszélünk. Hogy mennyire harcolt a Wachler által először használt, Koberstein irodalomtörténetében definiált „nemzeti irodalom“ fogalma ellen, mutatják a következő szavai: „Bartsch maga, ki közelebb oly gyönyörű kiadásban újból átdolgozva közrebocsátá e művet, helyben hagyta a Koberstein-féle „nesze semmi, fogd meg jól“-t“ — (Einleitung 1. l.) „Die Literatur der Deutschen überhaupt umfaßt die Gesamtheit der von diesem Volke in Sprache und Schrift niedergelegten Geistesprodukte, ohne Rücksicht auf Form und Inhalt derselben (tehát semmi!)“

⁵⁰ Ez a két értekezés valószínűleg nem jelent meg. Semmi nyomukat sem találtam.

„Die deutsche Nationalliteratur ist ein Teil jener Gesamtheit, (tehát a semminek egy része!).“⁵¹

Meltzl ítéleteiben kétségtelenül sok a túlzás. A világirodalom élő szervezethez hasonlít, melynek a nemzeti irodalmak tagjai és minden egyes tagnak megvan a maga különös és szükségszerű működése. A világirodalom-tudomány feladata tehát abban áll, hogy az irodalmak között fennálló kapcsolatokat tegye kutatás tárgyává. Meltzl csak liberális eszméit követte, mikor a nemzeti gondolatot az irodalomtörténetírásból száműzni akarta. Ebben az időben jutottak túlsúlyra a „világpolgárság“ eszméi, melyek a század elején már heves küzdelemben állottak a nacionalizmussal. A világirodalom keletkezése sok tekintetben ennek a politikai felfogásnak tudható be. A világpolgárság eszméje sokban adott ösztönzést olyan fejlődésre, melyben az európai irodalmak összefüggésük öntudatára ébredtek. Ez vezetett az „összehasonlító“ irodalomtörténet gondolatára. Az összehasonlító irodalomtörténet fejlődésében három fő jelenséget különböztethetünk meg: 1. az európai irodalmak összefüggésének öntudatra ébredése, 2. a német rendszeres és módszeres anyaggyűjtő összehasonlító irodalomtörténeti kutatás (a múlt század 80-as éveitől a világháborúig) és 3. a világháború utáni francia, szélesebbkörű európai témákra alkalmazott irodalomtörténet.⁵² Ez utóbbi irányhoz sorolható értekezések azonban már a múlt században is jelentek meg. Meltzl Hugó egyik fentemlített értekezése a romanticizmusról akart átfogóbb képet adni abban az időben, amikor főként az „anyaggyűjtés“ jelentette az „összehasonlító“ irodalomtörténet feladatát. Meltzl másik említett értekezése pedig az összehasonlító irodalomtörténet előzményeire, a világirodalom fogalmának kialakulására kívánt világot vetni.

„Világirodalom“ volt az a varázsszó, mely a múlt század irodalomtörténeti felfogását nagy mértékben alakította. Ez a varázsszó csodálatos erővel mindvégig hatalmában tartotta Meltzl fantáziáját. Mivel említett értekezését *A világirodalom fogalmáról* folyóiratának megindulása évében (1876) már

⁵¹ Meltzl: A kritikai irodalomtörténeti fogalmáról. 1875. 19. l.

⁵² V. ö. Zolnai Béla: Az összehasonlító irodalomtörténet mai állásáról. Minerva, 1925. 70–84. l.

nem tudta kiadni, 1882-ben lapjában jelentetett meg egy tanulmányt *Goethes Weltliteratur* címmel. Ebben az egész „mozgalom“ szimbolumaként tekintette Goethe weimari otthonát és levelezését az összes európai szellemi központokkal. Goethe élete vége felé tett célzást a világirodalomra Eckermannal való beszélgetéseiben, anélkül azonban, hogy az eszme megvalósítására szolgáló utakat közelebbről meghatározta volna. 1827. január 31-én Eckermannal folytatott beszélgetésében ugyanis ezt mondja: „Ich sehe immer mehr, ... daß die Poesie ein Gemeingut der Menschheit ist, und daß sie überall und zu allen Zeiten in hunderten und aber hundert von Menschen hervortritt.“⁵³ Ugyanakkor írta azt a programszerű költeményt, „Weltliteratur“ címmel, mely a világirodalom követői számára a varázsszót jelentette:

„Von Pol zu Pol Gesänge sich erneun

Lasst alle Völker unter gleichem Himmel
Sich gleicher Gabe wohlgemut erfreun!“

Ezek ismertetése után Meltzl Goethenek adja a világirodalom felfedezésének dicsőségét, öregkorának tudva be, hogy azt részletesebben ki nem fejthette: „In jenen bewegten Tagen, überdies in seiner überfüllten und desultorischen letzten Lebensperiode gelangte der bereits 68-jährige nicht dazu, die Grundzüge der ‚Weltliteratur‘ systematisch zu entwerfen.“⁵⁴

Goethe eszméjének megvalósítása az utókor feladata lett. A 70-es és 80-as évek tudósait áthatotta ez az eszme, ebben a szellemben írták és cselekedtek, de az első ilyenirányú szakfolyóirat alapításának érdemét Meltzl Hugó *Összehasonlító Irodalomtörténeti Lapok* című folyóiratával Magyarország számára szerezte meg.⁵⁵

A folyóiratok a kor tükrői. A kulturális élet minden

⁵³ Johann Peter Eckermann: Gespräche mit Goethe in den letzten Jahren seines Lebens. Leipzig, 1913. 205—211. l.

⁵⁴ Meltzl: Goethes Weltliteratur. „Fontes“ VI. k., 1882. 6. l. (Különlenyomat az Acta Comp. Litt. Univ. 1882. 105. számából.)

⁵⁵ Robert F. Arnold: Allgemeine Bücherkunde, Strassburg, 1910. 33. l.

mozzanata egyidejűleg jelenik meg bennük. A szellemi élet mindenkori állapotát ők tárják elénk leghívebben. Az első folyóirat, mely az összehasonlító irodalmi célokat rendszeresen és céltudatosan követte, Kolozsvárott jött létre. Míg más folyóiratok, mint a „Magazin für die Literatur des Auslandes“ Berlinben, vagy az „Egyetemes Philologiai Közlöny“ (1877 óta), nyers anyagot soroltak egymás mellé és ezért némi fentartással az összehasonlító irodalomtörténet előfutárainak volnának nevezhetőek, addig az „Összehasonlító Irodalomtörténeti Lapok“ összefoglaló részletes programot adott. Meltzl és Brassai Sámuel 1876. decemberében alapították, első száma 1877. január 15-én jelent meg.

Brassai Sámuel közreműködése nagyban előmozdította a folyóirat megjelenését. Az ősz Brassai Sámuel a kolozsvári egyetem megnyitásakor, tehát Meltzl Hugóval egyidőben kapott meghívást a matematika-természettudományi karra. Első prorektora lett az egyetemnek, az 1872—73. tanévben. Akkor mintegy 70 éves lehetett. Maga sem tudta pontosan születése idejét, mivel szülőfalujának, Torockónak, hivatalos iratai egy tűzvész alkalmával elpusztultak. Szerfelett nagy tudású ember volt és igen sokoldalú is: foglalkozott többek között matematikával, botanikával, zenével, nyelvészettel, irodalommal, esztétikával, filozófiával. Nagy volt a népszerűsége: mindenki csak „Brassai bácsi“-nak szólította, legendák keringtek róla. Értekezései igen sok új és értékes szempontot vetettek föl, pl. a nyelvtanítás reformjáról írt cikke; külön híre miatt tanulmányai többnyire nem részesültek figyelemben. Meltzl nagyra becsülte Brassait, különösen sokoldalú nyelvtudásáért. Az ő ösztönzésére választották meg a frankfurti „Neues Deutsches Hochstift“ tiszteletbeli tagjává,⁵⁶ melynek Meltzl már régebben tiszteletbeli tagja volt. Legnagyobb érdemének azt a röpiratot tartotta, mellyel a magyar zene eredetiségét védelmezte Liszt Ferencsel szemben: „Az első idevágó érdeme a világ meghódította magyar zene s ezzel együtt a magyar páratlan népdal és népies nyelv érdekében (contra François Liszt! etc.) kifejtett ellenállása: a másik az

⁵⁶ V. ö. Meltzl: Az unitárius egyház polyglottismusa. Keresztény Magvető, Kolozsvár, 1878. 192—196. l.

esztétikai kritika megalapítása Európában.⁵⁷ A valóságban Brassai felszólalása nem volt oly jelentős, mint azt Meltzl látta és az esztétikai kritika alapítására tett nyilatkozatával is Meltzl egyedül maradt.⁵⁸

Rendkívüli éleselméjűséggel ismerte fel Brassai az összehasonlító irodalomtörténetnek, „a jövő tudományának“ fontosságát és ezért rögtön csatlakozott Meltzl javaslatához, hogy folyóiratot alapítsanak. Az első szám a következő főcímmel jelent meg: *Összehasonlító Irodalomtörténeti Lapok*. E mellett a folyóiratnak a következő alcímei voltak: *Zeitschrift für Vergleichende Litteratur*. — *Journal d'Histoire de Littératures Comparées*. — *Periodico della storia litteraria comparativa*.

— *A weekly paper for the comparison of history of literatures*. — *Papel periodico por la comparacion de las producciones de las litteraturas*. 1879 óta a főcím latin lett: *Acta Comparationis Litterarum Universarum*.⁵⁹ A régi alcímek közül többet átalakítottak és újakat fűztek hozzájuk. A folyóiratnak végül a következő 12 alcíme volt: *Összehasonlító Irodalomtörténelmi Lapok*. — *Zeitschrift für vergleichende Litteratur*. — *Journal de littérature comparée*. — *Journal of comparative Literature*. — *Folhas de litteratura comparata*. — *Giornale di letteratura comparata*. — *Periodico de Litteratura comparata* — *Zapiski po srnavnatel' noj literaturé*. — *Tidskrift för jemförande literatur*. — *Tijdschrift voor vergelijkende letterkunde*. — *Timarit fyrir bókmenta samanburdh*.

A folyóirat német címére vonatkozólag Frauenstädt, Schopenhauer egyik régi követője, a francia cím analógiájára, a „*Zeitschrift für verglichene Literatur*“ címet ajánlotta: „Durch gründung dieser Zeitschrift für vergleichende Litteratur“ — (richtiger wohl „*verglichene Literatur*“ — *comparée*) — haben Sie sich ein wirkliches verdienst erwor-

⁵⁷ Meltzl: Brassai. MDCCCLXXX június hó XXII-re. ACLU, 1880. jún. 30. 19—20. l.

⁵⁸ Fitz József: Brassai Sámuel. Budapest, 1912. 215. l.

⁵⁹ A továbbiakban a folyóiratot a szövegben „Acták“ néven fogom idézni, míg a jegyzetekben a főcímnek megfelelő Ö. I. L., ill. ACLU (1879-től) rövidítést alkalmazom.

ben⁶⁰ Meltzl azonban nem változtatott rajta. Amikor 1886 nyarán Berlinben megjelent a „Zeitschrift für vergleichende Literaturgeschichte“, nem mulasztotta el olvasói figyelmét felhívni arra, hogy a két cím és a két lap azonos.⁶¹

A folyóirat első számában Meltzl és Brassai közölték az Akták célkitűzéseit. A nehézségek megállapítása után, melyek különösen abban állottak, hogy ilyen folyóirat eddig egyik nemzetnél sem volt, az Actáknak két feladatát különböztették meg. Ezek a feladatok megfeleltek az aktív és passzív fordítási irodalomnak és egyrészt a magyar irodalomnak külföldön, másrészt a külföldi irodalomnak Magyarországon való bemutatásában állottak. A következő számokban közelebbről is meghatározta Meltzl az összehasonlító irodalom feladatait, *Vorläufige Aufgaben der vergleichenden Litteratur* címmel. Az akkori felfogás az összehasonlító irodalomtörténet céljáról, mely szerint ez nem szintetikus, hanem csupán anyaggyűjtő, itt teljes érvényre jut. Az összehasonlító irodalom nem „kész tudomány“. Feladatát ennek megfelelően inkább a már meglévő anyag összehasonlításában, mint újjal való kiegészítésében látja. Az összehasonlítást direkt vagy indirekt úton véli elérhetőnek: „Es wird ihr die Aufgabe zufallen, das vorhandene Material bereits endgültig zu vergleichen, als vielmehr dasselbe von allen zu ergänzen, zugleich intensiv zu steigern: und zwar auf direktem, wie indirektem Wege.⁶² Indirekt út alatt az eredeti szöveg összehasonlítását érti, — ehhez nagy nyelvismeret kell —, direkt úton pedig az ugyanazon nyelven való összehasonlítást — ehhez jó fordítások kellenek.

Meltzl eszméit a fordítás művészetéről *A műfordítás alapelvei Petőfire való tekintettel*⁶³ című értekezésében fektette le. Fordítások által a nemzet nemcsak gazdagítja irodalmát, hanem ezáltal nagyobb áttekintést nyerve saját hibáit is megismerheti és az idegen mű átültetésével izlését nemesítheti. „Idegen nemzetek remekműveit felemészteni,

⁶⁰ Lásd Frauenstädt levelét Meltzlhez (Harzburg, 1877. július 5.) 17. Jahrbuch der Schopenhauer-Gesellschaft. 1930. 196. l.

⁶¹ ACLU, 1886. április 15.—május 31-i szám. 172. l.

⁶² Ö. I. L. 1877. máj. 15. sz.

⁶³ ACLU, 1879. jún. 30. sz.

úgy, hogy nemzetünknek is „nedvévé és vérévé“ váljanak: ez a magasabb polgáriasodás mellőzhetetlen feltétele.“ Idegen szavak és idegen motívumok átvételét olyan eszközöknek tartja, melyek csak gyarapíthatják egy nemzet szellemi kincszeit. Az idegen szavakkal ugyanis új fogalmakat is átvevünk, azokat sajátunkká tesszük. Még inkább gazdagszik a hazai irodalom, ha idegen motívumokat dolgoz fel. Klasszikus példája ennek „Kukorica Jancsi“, az óskandináv mondák Rîgr istene, ez magyar földön annyira a magyar nép képzeletéhez idomult, hogy Petőfi tipikusan magyar „János vitéz“-énél senki sem gondol már óskandináv eredetére. A fordítás nehézségeinek leküzdésében mutatkozik meg az igazi költői tehetség. „Maga egy elsőrangú fordítás — mondja Meltzl — alaki tekintetből mindig egy önálló conceptio jelentőségére tart igényt.“ Az önálló fogalmazás a fordított darabnak mind formájában, mind tartalmában megnyilvánul. A fordítók másodrangú csoportjába azok tartoznak, akik csak tartalmilag közelítik meg az eredetit, a harmadrangú fordítók csak a formához ragaszkodnak.⁶⁴

A fordítás tehát az összehasonlításnak egyik eszköze. Sokkal tökéletesebb ez Meltzl szerint, ha az eredeti szöveget hasonlítjuk össze. Ebből következik többnyelvű folyóiratának elve is: „Wahre Vergleichung ist nur dann möglich, wenn wir die zu vergleichenden Objekte in möglichst unverfälschtem Zustande vor uns haben... Niemand wird einem

⁶⁴ A hármas felosztás alapján közli Meltzl a „Fordítások scaláját“. (ACLU, 1879. okt. 15. sz. 75. l.)

„Fordítások scalája“.

Rangra	Jellemre	Íróra	Számra s becsre
I. Nemzetközi	Reproductio vagy műfordítás (pl. magyarítás, Verdeutschung, stb.)	Költő, Genie	Legcsekélyebb számú, de legnagyobb becsű
II. Nemzeti	Hű fordítás vagy egyszerűen fordítás (Übers.)	Aesthetikus Kritikus Philosophus	Nagyobb számú, csekélyebb becsű
III. Localis	Hanyag fordítás. Majmolás (Abklatschung.)	Dilletáns Kontár	Legnagyobb számú, legcsekélyebb v. semmi becsű

Schopenhauer abstreiten können, daß selbst die vollendetste Übersetzung immer noch etwas zu wünschen übrig läßt u. niemals die echte Waare ersetzen kann. Deswegen muß, wenn auch nicht an die Stelle, so doch an die Seite des Übersetzungsprinzips noch ein weit wichtigeres vergleichendes Werkzeug treten: das Prinzip des Polyglottismus.“⁶⁵

Ugyanakkor azonban, amikor az egyes nyelveknek oly fontos szerepet biztosít, valamennyi nyelv számára egységes írást követel.⁶⁶ Fontosnak tartja, hogy a tudományos érintkezésben csak egy ábécé uralkodjék. A gót és cyrill betűket fölöslegesnek tartja. A német tudósok szerinte egyoldalúan jártak el a nagybetűk és a gót írás alkalmazásánál. Ezáltal ugyanis elzárták a szellemi fölöslegükhöz vezető utat más nemzetek elől. A német nyelvnek oly gyakran szemére vetett nehézségét („Schwerfälligkeit“) is a nagybetűk és a gót írás rovására írja. Ő maga minden írásában csakhamar áttér a kis kezdőbetűk használatára. Hogy miként volna lehetséges az angol vagy francia írás egységesítése, arra nem ad feleletet. Igaztalan az orosz és török irodalommal szemben, amikor „nemzeti“ írásmódjuk miatt a világirodalomból ki akarja kapcsolni.

Az összehasonlító irodalomtörténet Meltzl véleménye szerint fontos segédeszköze fog találni Edison fonográfjában. Olyan jelentőséget tulajdonít neki, mint akár a vasútnak, vagy a telefonnak. „Denn alle diese Erfindungen zielen darauf hin, daß der verkehr zwischen entfernten möglichst erleichtert werde. Des geistigen menschen wesentlichstes, der einzig sicher vernehmbare ausdruck seiner gedanken, ist also hinfort raschester fixierung, reproduction und sofortiger mitteilung fähig nach allen enden und ecken des raumes, aber auch der zeit.“⁶⁷ Amit a botanikus számára az első herbárium jelentett, az lett az összehasonlító nyelv- és irodalomtudomány számára a fonográf. A nyelvtanításban különösen

⁶⁵ Ö. I. L. 1877. okt. 15. sz. 308. l.

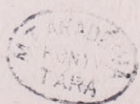
⁶⁶ Meltzl: Német nehézség, minuskel und antiqua. ACLU, 1880. szept. 15. sz., 44—48. l.

⁶⁷ Meltzl: Das Phonogramm in seiner Bedeutung für die vergleichende Litteraturkunde und Sprachforschung. ACLU, 1879. márc. 15. sz. 74—75. l.

fontos. Meltzl szerint az összehasonlító irodalomtan egyik legszebb feladata lenne minden nemzet népköltészetének egy-egy jellegzetes darabjából gyűjteményt készíteni: „mindestens je ein charakteristisches spezimen der volkspoese jedes volkes des erdballs im originaltext, nebst musikbeilage und getreuer reproduktion in einer der drei großen modernen sprachen.“

Gyakran védelmébe vette a kis nemzetek nyelvét. Amikor az orosz belügyminiszter a rutén nyelv irodalmi használatát 1876. május 16-án kelt rendeletével megtiltotta, Meltzl lapjában tiltakozott ez ellen. Népirodalmat fejlődésében rendeletekkel megakadályozni, egyértelmű az emberi szellem egyik legfontosabb megjelenési formájának kiirtásával. Meltzl a kérdést „összehasonlító-irodalmi“ szempontból tekintette, és megjegyezte, hogy egyik irodalom sem fontosabb a másikkal: mindegyik egyformán fontos.

Külön fejezetet szentelt minden számban a népirodalomnak „Symmiktika“ címmel. Itt tárgyalta az ó- és újvilág kis népeinek irodalmi kérdéseit. Ózlandi emlékek, magyar, cigány, román népdalok a rovat főtárgyai. A népirodalom 1881-től vezető szerephez jutott a folyóiratban. Ebben az évben (1881. 7—10. sz.) tette közzé ugyanis Meltzl javaslatát egy Folklore-Társaság alapítására (*Javaslat egy magyar folklore társulat alapítása ügyében*). Az ösztönzést a néphagyományok megmentésének szükségessége adta. A javaslat kilenc pontból állott, melyek közül az első a következő volt: „1. Az Összehasonlító Irodalmi Társulat célja (hasonlóan a modern angol és amerikai Folklore-Societyékhez) a néphagyományokat, még pedig jelesen népdalokat, példabeszédeket, ősi család- és egyéb neveket, helység, emberek, állatok, növények, ásványok feltűnőbb gúnyos és komoly elnevezéseit, azokra vonatkozó babonát, gyermekverseket és mindennemű népirodalmi furcsaságokat bármely csekélynek tetsző idiomában (cigány, zsidó, magyar, német, erdélyi szász, örményben stb.), összegyűjteni, megőrizni és tudományos összehasonlítás végett a külföld hasonló társulataival közölni.“ A Társulat hivatalos lapja természetesen az Akták lettek volna. A program egy évvel később (1882. dec. 15—31. sz.) némi változtatással német fogalmazásban is megjelent.

A folyóiratnak másik állandó rovata „Petőfiana“ címmel a 13. számban (1877. szept. 15.) jelent meg először, és folytatódott egészen a folyóirat megszűnéséig. A Petőfi-irodalomnak valóságos kincsesbányája ez a rovat. Újonnan fölfedezett Petőfi-költemények, életére vonatkozó eddig ismeretlen adatok, a Petőfi-kutatás követendő irányelvei, Petőfi-bibliográfia — minden ami csak Petőfivel összefügg, helyet talál benne. Különböző nyelvű Petőfi fordítások és a „Felhők“ első kiadásának hű lenyomatát is tartalmazza.

Meltzl a Petőfi-irodalom ügyét szolgáló „Petőfiana“-rovat mellett a Schopenhauer-irodalom számára is nyitott egy rovatot. A folyóirat 1878. jan. 15-i számától kezdve 1881. jún. 30-i számáig „Schopenhaueriana“ címmel 42 közleményt hozott, de szórványosan később is jelentek meg cikkek ebből a tárgykörből. A rovat közleményei éppen olyan sokfélék voltak, mint a „Petőfiana“ c. rovatban közöltek.

Az állandó rovatok mellett Meltzl gyakran szentelte folyóiratának egy-egy számát kiváló irodalmi események emlékének.⁶⁸ Így az egyik kettős számban (1879. május 15—31. sz.) Lessing „Nathan“-jának száz éves évfordulóját ünnepelte meg. Előbb azonban 1879. januárjától kezdve különböző nyelveken kérdéseket tett fel: „Fragen zu einer Geschichte des Lessing'schen Nathan.“⁶⁹ A kérdésekre csak egyetlen felelet érkezett, H. Fred. Amiel genfi egyetemi tanár és költő írása. — Egy évvel később a Lusiada-énekes haláláról emlékezett meg, és ebből az alkalomból tette közzé lapjában a Münsterben élő neves Camoëns-életrajzírónak, Wilhelm Storeknak bibliográfiai közleményét: „Camoens in Deutschland“⁷⁰ — A „Kritik der reinen Vernunft“ százéves emlékünnepekor a májusi számot Kant emlékének szentelte (1881). Értékes adatokat tartalmaz ez a szám a magyarországi Kant-iroda-

⁶⁸ V. ö. Charles I j a c: Une ancienne revue de littérature comparée. Acta comparationis litterarum universarum (1877—1888). Revue de la Littérature Comparée, 1934. 733—745. l.

⁶⁹ A kérdéssorozat Lessing Nathanjáról 1879. jan. 15-én német, febr. 15-én francia, a márc. 31-i számban pedig angol nyelven jelent meg. Amiel választát Meltzl az 1879. május 15—31-i kettős számban változatlanul közölte.

⁷⁰ Ö. I. L. 1880. 75. sz. — Különlenyomatként a „Fontes“-ben 1880.

lomra vonatkozólag, — 1880-ban, a budapesti egyetem alapításáról szintén külön számban (ápr. 15—30.) emlékezett meg.

A *Fontes Comparationis Litterarum Universarum*-nak mind a hat kis kötetecskéjét egy-egy irodalmi nagyságnak szentelte. A „Fontes“ az Acták mellékleteként jelent meg, „ein polyglottes repertorium von verschiedenartigen originalabhandlungen, verbesserte und vermehrte abdrücke aus den in früheren jahrgängen der Acta erschienenen arbeiten zum studium der sogennanten weltlitteratur.“⁷¹ A hat kis kötet ajánlásai sorrend szerint Goethenek, Stephensonnak, Rowland Hillnek, Jean-Jaques Ampèrenek, Schopenhauernek és a „Weltlitteratur“-nak szólnak.

A folyóirat kétszer jelent meg havonta, a nyári hónapok kivételével. 1877-től 1883-ig Meltzl és Brassai együtt szerkesztette a lapot. Az irodalmi munka ellátása mellett a kiadás nehézségeivel is nekik kellett megküzdeniök. Előre tudták, hogy nem sok előfizetőjük lesz. A folyóirat megindulásának évében Meltzl kiadótársának névnapjára tréfásan a következő jókívánságot írta Besztercéről: „Míg csak 1000 praenumeransunk nem lesz, ünnepelje meg vígan Sámuelet. Nem tudom, ínyére lesz-e ez a szűk terminus?“⁷² De nem is voltak anyagi céljaik: „Wir sind ein aristokratisches Blatt — írta Meltzl Frauenstädtnek (Kolozsvár 1878. II. 12.) — in jeder Beziehung (und zwar im guten Sinne des Wortes wie ich hoffe) und gedenken es auch in alle Zeit zu bleiben.“⁷³ Gwinnerhez pedig néhány nappal később: „Da wir wohl einen sehr distinguirten Leserkreis in aller Herren Ländern, aber keine Abonnenten besitzen, so ist unser übrigens in kleiner Auflage erscheinendes Blättlein nur als ein ‚als Manuscript gedrucktes‘ Correspondenzblatt anzusehen und ist als solches ein Rendezvous-ort für alle diejenigen Männer der Litteratur, welche selbst in dem riesigen Litteraturreiche einer Nation von 50 Millionen noch immer beengende Grenzen fühlen.“⁷⁴ A munkatársak tiszteletpéldányként, ingyen kap-

⁷¹ Meltzl Bulletin polyglotte (Neuigkeiten der Weltlitteratur...) ACLU, 1884. márc. 15. — ápr. 30. sz. 83. s. köv. l.

⁷² V. ö. B o r o s: Dr. Brassai Sámuel élete. 1927. 225. l.

⁷³ 17. Jahrbuch der Schopenhauer-Gesellschaft, 1930. 204. l.

⁷⁴ U. o. 214. l.

ták a lapot. Joggal írhatta Meltzl Frauenstädtnek: „Unsere Pränumerationseinnahmen decken nicht einmal die Kosten des Briefportos.“⁷⁵ Amikor azután az ősz Brassai 1883-ban nyugalomba vonult, az Acták szerkesztésében való közreműködésével is felhagyott. Brassai hátrahagyott irataiból kitűnt, hogy mindegyikük évenként 600, néha 700 forintot fizetett rá a lap kiadására.⁷⁶ 1883 óta Meltzl egyedül szerkesztette folyóiratát. Eddig is kevés előfizetője volt, de ezután még ezek is elmaradtak. Griesebachnak írt egyik levelében (1888. márc. 9.) írja, hogy az Acta Comparationis „zur Zeit zwar viele — platonische Abonnenten, aber nur einen einzigen zahlenden besitzt“, ez pedig már évek óta saját anyósa.⁷⁷

Éppen ez a körülmény, az előfizetők hiánya tette lehetővé, hogy az egyes számok gyakran csak nagy késéssel jelenjenek meg. Későn jelent meg már az első évben is a szeptemberi szám: Meltzlnek Bosznia annexiója alkalmával be kellett vonulnia, s csak torokbaja miatt engedték haza.⁷⁸ Később, hogy a késéseket behozza, bevezette a kettős számokat, sőt gyakran több számot is egygyé vont össze. „Diese gemütliche Art des Erscheinens — írja Gwinnernek — darf sie nicht Wunder nehmen bei einem Blatte, wie das unsrige, das fast keine Abonnenten besitzt und in dieser Art redigiert, noch lange keine in genügender Zahl haben wird.“⁷⁹ Olaszországi és tuniszi tartózkodása idején, az 1882—83. tanévben, egyáltalán nem jelent meg a folyóirat.

A két kolozsvári tanár különösége, sajátosan egyedülálló céljai és a mód, ahogyan ezek megvalósítására törekedtek, saját hazájukban is sok félreértésre adott okot. Különösen sok támadás érte őket a fővárosi sajtó részéről. A Fővárosi Lapokat kell itt elsősorban említenünk, itt Vadnai Károly tollából számos gúnyos és támadó cikk jelent meg ellenük. Meltzl és

⁷⁵ U. o. 202. l.

⁷⁶ Meltzl számadásai a Brassai-reliquiák között a kolozsvári unitárius Collegium könyvtárában. V. ö. Boros: Id. m. 224. l.

⁷⁷ Jahrbuch der Schopenhauer-Ges., 265. l.

⁷⁸ V. ö. U. o. Frauenstädt levele Meltzlhez (Berlin, 1877. okt. 1) 197. l.

⁷⁹ U. o., Meltzl levele Gwinnerhez (Keltezése: Bistritz, 25. VIII. 1878.) 225. l.

Brassai a „Correspondance“-rovatban gyakran szellemesen válaszolt rájuk. Egy alkalommal így vág vissza: „A journalistikai rőf és olló bizonyos lovagjainak semmi fogalmuk a tudományos polyglottismus elvéről. Fontos elv, mert mióta megszűnt a latin nyelv szerepe, mi marad egyéb hátra? Hogyha hazánkbeli ilyes negatív részvét miatt lapunkat nemsokára külföldi cég kezébe kellene bocsátanunk, akkor aztán ötven év alatt se fog annyi magyar illetőleg magyar szellemű cikket lapunkból is összeszámlálhatni a ‚Főv. L.‘ buzgó statisztikusa, mint amennyit jelenleg öt hó alatt. Hogyha nagy áldozatainknak itthon csak némileg megfelelne az a csekély részvét, melyre előre számíthatni véltünk és ha példának okáért az egész nagy fővárosban nem volna tényleg csak fél annyi előfizetőnk, mint Spanyolországban van! — akkor mi volnánk az elsők, kik szeretett magyar nyelvünknek nagyobb tért engednének. Úgyis csak a magyar irodalom legnagyobb érdekében vélünk működni, ha a tudományos im-portra fektetünk fősúlyt.“⁸⁰

A folyóirat virágzásának idejét az 1884—85. évben érte el, amikor Meltzl Itáliából visszatérve több munkatársának dolgozatát magával hozta. Később azonban a folyóirat iránt való érdeklődés külföldön megcsappant és Meltzlnak mind több és több számot kellett egyedül megírnia. Amióta pedig a „Zeitschrift für vergleichende Literaturgeschichte“ Max Koch szerkesztésében Berlinben megjelent, a munkatársak cikkei teljesen elmaradtak. Meltzl kénytelen volt belátni vállalkozásának sikertelenségét: az 1888. év elején fölhagyott vele. Az 1887. év júniusában megjelent füzet, mely a 6—12. számokat foglalja magában, az utolsó teljes évfolyam zárófüzete volt ugyan, azonban a következő év elején még egy kettős szám jelent meg a 20. kötet kezdeteként. Tíz teljes évfolyamot ért meg tehát a folyóirat. E tíz év után valóban bátran írhatta Meltzl vizatekintésében (*Rückblick auf das erste decennium der Acta Comparationis*), „daß gewisse der von ihnen zum erstenmal aufgestellten lehrsätze, ihr bürgerrecht, selbst auf dem vasten gebiete deutscher litteratur, nicht nur bereits sich erworben haben, sondern daß solche daselbst geradezu

⁸⁰ Ö. I. L., 1877. május 31. sz.

— gemeinplätze geworden sind, u. a.: die identifizierung der Goetheschen idee der weltliteratur; wovon vor dem auftreten der Acta Comp. keine spur in Europa vorhanden war.“

*

Közben új Petőfi fordításokat adott ki. Belátta, hogy a fordítások magukban még nem elegendők, kritikán alapuló fejtegetéseket is kell az idegen olvasó kezébe adni. Megírta tehát német nyelven, régen tervezett Petőfi-életrajzát.⁸¹ Ezt az életrajzot Petőfi „Felhők“ című gyűjteményének fordítása elé írta s 1882-ben adta ki. Szép, kerek, művészi Petőfi-életrajz ez, melyet a magyar irodalomtörténet nem méltányolt eléggé. Nem sokkal előbb, 1879-ben, jelentette meg egy másik magyarázatos fordítását is: *Der Wahnsinnige Petőfi's*. Heinrich Gusztáv, ki ellenséges érülettel viseltetett Meltzllel szemben, az Egyetemes Philológiai Közlönyben (1881. 83—84. l.) bírálta meg oly lesújtó véleménnyel, melyet bizonyára nem érdemelt meg.

Meltzl legjobb munkái idehaza hatástalanok maradtak, mivel önálló ítéleteit nem jó szemmel nézték. Alig vették észre *Petőfi jelszavá*-ról szóló értekezését (1885), amely hét cikkben tárgyalja Petőfi „Szabadság, szerelem...“ kezdetű jelszavát. Petőfinek ebben a mottójában a legtisztább lírának, az igazi Én-költészetnek gyöngyszemét látja, az „egészséges universalismus bélyegét hordja magán.“ Varázsát nem annyira fennkölt eszméje, mint inkább elbűvölő formája adja meg. Goethe „Über allen Gipfeln...“ kezdetű költeményével hasonlítható össze. Mindkettőnek szerinte ugyanaz a tárgya: alternatíva szabadság és szerelem között. Elragadtatással szól a kis költemény kompozíciójáról: „Minden tökéletes költői mű önként egymástól elváló különböző nagyságú két főrésze oszlik, olyformán, hogy a kisebb rész úgy viszonylik a nagyobbikhoz, mint a nagyobbik az egészhez.“ Ezt a törvényt Meltzl „arany Metszés“-nek (sectio aurea vagy divina) nevezi. Már egy régebbi tanulmányában is (*A sectio divina Petőfi költészetében*, 1882.) a képzőművészetekben használt szabály mintájára alkalmazta a „sectio divina“-t Petőfi költeményeire. „Csakugyan Petőfi főereje a tökéletes

⁸¹ V. ö. III. fej. 2. sz. jegyzet.

compositio. Átkutathatjuk valamennyi valamirevaló költeményeit és a sectio divina (melynek a képzőművészetben általánosan elfogadott formulája 3:5 = 5:8) egytől-egyig ki lesz mutatható belőlük.⁸²

Petőfit mint dramatikust is kiválónak tartotta. Számos tanulmányában rámutatott erre, sőt önálló cikket is írt róla. Petőfi „Tigris és a hiéna“ című drámája az ő ösztönzésére került előadásra a kolozsvári Nemzeti Színházban. Az első előadás alkalmával megírta a tragédiának (a költő életében is elő akarták adni) rövid történetét s válaszolta a költő kolozsvári tartózkodását.⁸³ A *Petőfi vajjon tragoeda?* (Kolozsvár, 1884.) című értekezésében védelmébe vette Petőfit azokkal az állításokkal szemben, hogy Petőfi nem jó drámaíró. A „Tigris és hiéna“ megítélésénél nehézséget látott a korabeli kritikusok számára, ez ugyanis nem könyvdráma: „Az is igaz, hogy rendkívüli módon nehéz és ugyancsak kényes feladat a ‚Tigris és hiéna‘ valódi szépségein eligazodni; még pedig azért, mivel kevés dráma van a világon hasonló, melyre t. i. oly csekély mértékben találna a könyv alakja. Ez a tragédia minden egyéb inkább, mint könyv, de a minek elnevezésére éppen a mi papirosszázadunkban fölötte nagy hajlam uralkodik, bármily nemű költeménnyel szemben. Ezért oly kényes dolog ezt a remekművet bírálgatni, mint a mely semminemű olvasmány alakjában nem is nyujthat valami élvezetet: lévén kizárólag csak az életnek szánva: szívnek, néző szemnek, fülnek.“⁸⁴

Petőfi tragikus sorsa mélyen áthatotta Meltzl. „Petőfi vajjon tragoeda?“ című értekezésében említette, hogy a segesvári csatatéren semmi sem emlékeztet a nagy költőre, de az ugyanott elesett orosz generálisnak márványemléket állítottak. 1879-ben egy „craniologiai javaslatot“ tett közzé lapjában abból a célból, hogy a segesvári tömegsírban nyugvó honvédek maradványai között Petőfi holttestét antropológiai vizsgálat útján felkutassák. Török Aurél, a budapesti egyetem

⁸² Meltzl: A sectio divina Petőfi költészetében. ACLU, 1881. nov. 15.—dec. 31. sz., 108. l.

⁸³ Meltzl: Petőfi és Kolozsvár. ACLU, 1884. febr. 15.—29. sz. 33—36. l.

⁸⁴ Meltzl: Petőfi vajjon tragoeda? Kolozsvár, 1884. 16. l.

antropológiai múzeumának igazgatója, kihez Meltzl ebben az ügyben már régebben fordult, a következőképen válaszolt 1884. május 7-én kelt levelében: „... Szabadjon ez alkalommal a már annyiszor megpendített eszmét itt újra felhozni: Valjon nem lehetne célhoz vezető lépéseket tenni a segesvári harc tér felásatása érdekében. Én ugyan felette szkeptikus vagyok, hogy a nemzetet az a rendkívüli, mondhatnám isteni szerencse érje, legnagyobb Geniejének hamvait fellelhetni, de annál nagyobb kötelességünk, legalább minden emberi munkát megtennünk érte, hogy a közömbösség és a barbárság vadjától tisztán állhassunk a világ előtt.”⁸⁵ Meltzl ez nem elégítette ki. A csatatéren felállítandó emlékműre nézve is javaslatokat tett: „Petőfi valószínű sírhelyének, vagyis jobban a segesvári-félegyházi csatatérnek továbbra jeltelenül maradnia nem szabad, legalább az 1899. július 31-én túl nem... A közel székely havasokról gördíttessék le egy óriási gránit darab... s a dísztelen kőre véssék egyedül csak Petoefi nevének 7, illetőleg hozzá még életjelszavának 15 betűje...”

Az Acták 1885. januári száma Meltzl javaslatával májusban jelent meg s csakhamar visszhangra talált. Budapesten Török Aurél fáradozása révén Petőfi hamvainak felkutatására és a segesvári Petőfi-emlék létesítésére június elején bizottság alakult, Jókai Mór és Pulszky Ferenc elfogadták az elnöki tisztségeket és a sajtó támogatásával élénk propaganda indult meg ez ügyben. Meltzl a helyszínen tevékenykedett s keresztülvitte, hogy szept. 16-án a segesvári mezőn Török Aurél vezetésével megtarthatták az ásatások helyszíni szemléljét. Ekkor azonban a közvélemény ellenük fordult s gúnyos cikkek jelentek meg a „Petőfi-keresők“-ről. A nagy ellenzés miatt a bizottság feloszlott s a fantasztikusnak látszó tervek feledésbe merültek.⁸⁶ Meltzl régi óhaja, Petőfi halálának 50. évfordulója alkalmával részben mégis beteljesült: 1899-ben a segesvári csatatéren az 1849-ben elesett honvédeknek s köztük Petőfinek emlékművet állítottak.

*

⁸⁵ ACLU, 1885. jan. 15—31. sz. 28. l.

⁸⁶ V. ö. Ferenczi Zoltán: Petőfi eltűnésének irodalma. Budapest, 1910. (Petőfi-Könyvtár, XXIV. sz.) 90. s köv. l.

Meltzl Hugó tudományos munkásságának különös érdekességet kölcsönöznek személyes kapcsolatai az európai irodalomtudomány számos képviselőjével. Csodálatos ügyességgel tudott mindenfelé kapcsolatokat teremteni, melyek az általa képviselt ügynek előnyére szolgálhattak. Milyen problémák érdekelték? Mindenekelőtt Schopenhauer, azután Goethe és a világirodalom, végül Petőfi. Ez a három nagy egyéniség betöltötte lelkét és ezek problémáival foglalkozott kiterjedt levelezésében is.

Egyetemi tanulmányai idején vált Meltzl Schopenhauer filozófiájának buzgó hívévé s tanári kinevezése óta előadásaiban és tanulmányaiban soha sem szűnt meg ezt a filozófiát követni és minél szélesebb körökben terjeszteni. Ezzel a céllal gyűjtötte össze egyik nápolyi útja alkalmával néhány gondolatát s tette közzé *Aphorismen im Geiste Schopenhauers* (1878) címmel. Utószavában kifejti, hogy feladatának tartja Schopenhauer filozófiájának terjesztését: „Als Freund der Schopenhauerischen Philosophie seit Jahren sowohl mit ihr als auch überhaupt mit der deutschen Litteratur beschäftigt, habe ich manche Einfälle zu Papier geworfen, mit welchen ich glaube, wenigstens meinen Landsleuten, einigermaßen nützlich sein zu können. Denn diese Philosophie und diese Litteratur sind noch lange nicht nach Gebühr gewürdigt u. ausgebeutet. Einige Anregung zu geben ist daher der einzige Zweck dieser winzigen Publication, die auf Wunsch auch fortgesetzt werden könnte.“⁸⁷ E mellett kiterjedt levelezése nagy részének a Schopenhauer-irodalom volt a főtárgya. Levelezései révén ismerte meg őt a külföld számos tudósa. Összeköttetéseinek köszönhette, hogy az Akademisch Philoso-

---

⁸⁷ Íme néhány gondolata a tudomány néhány vívmányáról, a regényről és a rokokóról: (X.) „Telegraphenlinien, Eisenbahnschienen und Telephondrähte sind die Herbstfäden der Cultur.“ (Id. m. 8. l.) — (XII.) „Roman und Novelle sind die Haustiere der Poesie. Der Roman ist ein gezähmtes Epos, das gute Milch giebt und einen nicht zu unterschätzenden Profit abwirft.“ (U. o.) — (XXXIV.) „Die Rococozeit legt der Natur eine Maske an: das Haar überzieht sie mit Puder, das Leder mit Gold u. über die Welt wirft sie das lügenhafte System des Optimismus“. (Id. m. 15. l.)

phischer Verein Lipcsében tiszteletbeli, az American Philosophical Society pedig levelező tagjának választotta.⁸⁸

A Schopenhauer-irodalomnak ebben az időben legnagyobb képviselője Julius Frauenstädt (1813—1879) volt. Schopenhauer maga avatta őt be filozófiai rendszerébe és Frauenstädt a nagy filozófus egyik leghívebb apostola lett. Amikor Meltzl az 1872—73. tanév II. felében az első Schopenhauer-előadást tartotta, sietett ezt a körülményt Frauenstädtnek tudtára adni. Vajjon már előbb ismerte-e Frauenstädtet, nem tudjuk. Meltzl első levele Frauenstädthez (1873. május 16-áról keltezve) ismeretlen, csupán az erre adott válasz ismert és ez felvilágosít, hogy Meltzlnek sikerült az ősz Schopenhauer-tisztelőt a maga számára megnyernie. Meltzl révén ismerte meg Petőfit is úgy, ahogyan ezt szavaiból kivehetjük: „Petőfis Pessimismus ist, wie der Schopenhauers, kein erheuchelter, sondern ein echter.⁸⁹ Meltzl meghívta őt folyóirata munkatársának: „Ich bin also so frei, Sie, hochverehrter Herr und Meister, zu diesem recht undankbaren (weil ohne das in Deutschland allgemein übliche Honorar etc.) verbundenen Geschäfte einzuladen, d. h. um die förmliche Mitarbeiterschaft, sei es moralische oder active, zu bitten.⁹⁰ Frauenstädt azonban öregkorára való hivatkozással nem fogadta el a meghívást; sőt tiltakozott Meltzl azon szokása ellen, hogy leveleiből részleteket, melyek általános érdeklődésre tarthatnak számot, leközzöljön és kérte, hogy ezzel hagyjon fel.⁹¹ Az Acták 1878. április 15-i számában Meltzl egy Schopenhauer-émlékmű ügyében lépett fel, egyúttal 100 forintos alapítványt tett Schopenhauer óriás-mellszobrára (Kolossalbüste) és kifejtette várakozását egy nemzetközi vagy német bizottság alapítására. Eszméi Frauenstädtnél hajótörést szenvedtek. Ő ugyanis még nem látta elérkezettnek az időt egy Schopenhauer-émlékmű felállítására, s inkább Schopenhauer műveinek ismertetésén fáradozott. Tanácsolta Meltzlnek, hogy

⁸⁸ Lásd Címel-nél.

⁸⁹ Frauenstädt levele Meltzlhez. (Berlin, 11. Juli. 1873. keltezéssel.) 17. Jahrbuch der Schopenhauer-Gesellschaft, 1950. 195. l.

⁹⁰ Meltzl Frauenstädthez. (Kolozsvár, 1878. II. 23.) Id. évkönyv, 202. l.

⁹¹ Frauenstädt Meltzlhez. (Berlin, 1878. Febr. 27.) U. o. 203. l.

tervével forduljon Gwinnerhez.⁹² Meltzl azonban nem szűnt meg az emlékmű érdekében tovább munkálkodni. Kifejtette, hogy Schopenhauer mellszobrával nem lehet addig várni, míg minden filiszter ismerni fogja műveit.⁹³ Frauenstädt elismerte Meltzl érvelésének helyességét, megmaradt azonban a mellett, hogy először Schopenhauer műveinek ismertetése a fontos, az emlékműre azután is jut még idő.⁹⁴ Meltzl tovább folytatta vitáját és 1878. okt. 23-án hozzá írt utolsó levelében kifejezte erős elhatározását, hogy az emlékműre vonatkozó tervét minden körülmények között keresztül fogja vinni. Frauenstädt már nem válaszolt; néhány hónappal később (1879. január 15-én) meghalt. Meltzl Gwinnerhez írt levelében megjegyezte: „Frauenstädt, mit dem ich wegen der Denkmallangelegenheit in eifrige Discussion geriet, hat mir die schuldige Antwort in die Ewigkeit hinübergenommen.“⁹⁵ Frauenstädt emlékének szentelte Meltzl folyóiratában (1879. nov. 15–30. sz.) a *Schopenhaueriana*-rovat 25. közleményét, melyben Frauenstädt hozzá intézett utolsó levelét (24. Sept. 1878. keltezéssel) azzal a megjegyzéssel közölte, hogy Schopenhauer tisztelőinek száma nemcsak, hogy nem növekszik, hanem csökken, mint ahogyan általában igaz elismerés és hála egyáltalában nem növekedhetnek, hanem csupán intenzíven gyarapodhatnak.

Több megértésre talált Meltzl egy másik Schopenhauer-tisztelőnél, Wilhelm von Gwinnernél. Első ízben 1878. febr. 2-án írt neki, ismeretlenül, Kolozsvárról. Hogy ezt a befolyásos Schopenhauer-tisztelőt csak ily későn kereste fel, annak oka az volt, hogy Gwinner már régen halottnak tudta. Csak akkor lepődött meg, amikor Gwinner könyvének 2. kiadása megjelent. Előszedte tehát — mint egyik levelében megírja⁹⁶ — lipcsei egyetemi jegyzeteit a 60-as évekből Rudolf Seydel „Geschichte der modernen Philosophie der letzten 3 Dezennien“ című előadásáról⁹⁷ és valóban ott megtalálta

⁹² Frauenstädt Meltzlhez (Berlin, 1878. April 27.) Id. évkönyv, 207. l.

⁹³ Meltzl Frauenstädthez (Kolozsvár, 1878. IX. 15.) u. o. 208 l.

⁹⁴ Frauenstädt Meltzlhez (Berlin, 1878. Sept. 24.) u. o. 209. l.

⁹⁵ Meltzl Gwinnerhez (Kolozsvár, 1879. V. 6.) u. o. 237. l.

⁹⁶ Meltzl Gwinnerhez (Bistritz, 1878. VIII. 25.) u. o. 226. l.

⁹⁷ Rudolf Seydelről van szó, az 1857-ben megkoszorúzott Schopenhauer-pályamű szerzőjéről.

a Gwinner halálhíréről szóló hamis híradást. Gwinner azonnal elfogadta Meltzl meghívását a lap munkatársai közé és benső rokonszenvvel fordult Meltzl vállalkozása felé: „zu Ihrem interresanten, Ungarn zur Ehre gereichenden und gewiß zeitgemäßen literarischen Unternehmen.“⁹⁸ Amikor Meltzl cikkét olvasta egy felállítandó Schopenhauer-émlékműről, egész tekintélyével melléje állt. Ő is Meltzl véleményén volt Frauenstädttel szemben, mint egyik leveléből (Wildbad in Württ. 30. Aug. 78. keltezéssel) kitűnik: „Frauenstädt ... ist dem Meister überall, wo er ihn nicht abgeschrieben oder anposaunt hat, ein literarisches Ärgerniß gewesen, und, daß er in dem literarischen Ruhestand getreten, kein Verlust.“

Az emlékmű ügyében nem sokkal utóbb létrejött egy bizottság, a kezdeményezés azonban nem Gwinnertől indult ki. Meltzl az elnökségre egyedül Gwinnert tartotta méltónak és ennek a gondolatának adott kifejezést hozzá írt (Kolozsvár, 1883. nov. 15.) egyik levelében.

— „Die beste Förderung der Sache sehe ich darin, daß Sie, verehrter Herr, als Testamentsvollstrecker des größten Philosophen, des größten, der auf diesem Staubkornglobus gewandelt ist, derselben sich annehmen... Mein unmaßgeblicher Vorschlag ginge dahin, ein deutsches Komité zu bilden, dessen Präsidentschaft Sie zu übernehmen die Güte hätten, ich meine ein Komité, dessen Zusammensetzung Ihren Wünschen Rechnung zu tragen hätte.“⁹⁹

Gwinnert valóban a bizottság elnökévé választották, ő pedig a magyarországi helyi bizottság vezetésére Meltzlt kérte fel. Mivel a bizottság röpirata nyomán („Aufruf zur Errichtung eines Denkmals für Arthur Schopenhauer in Frankfurt am Main“) 1884-től 1886 áprilisáig aránylag jelentéktelen összeg folyt be, Meltzl Lipcsében a következő felhívást adta ki kézirat gyanánt: *Denkmünze zum Zentenarium Schopenhauer's. Memorandum in Gestalt eines kurzgefaßten Vermittlungsvorschlags vom Beantrager einer Colossalbüste Schopenhauer's zugleich ein Appel an die Presse.* (1886.) Ebben a röpiratban azt a javaslatot terjesztette elő, hogy az

⁹⁸ Id. évkönyv, 228. l.

⁹⁹ Id. évkönyv, 250. l.

óriás-mellszobor helyett emlékérmeket veressenek. Támadta a sajtót, hogy az emlékmű ügyét nem támogatta eléggé. 6 évvel később végül mégis felállították a frankfurti Schopenhauer emlékművet.

Gwinner hívta fel Meltzl figyelmét Schopenhauer egyik Londonban élő nőtisztelőjére, Miss Helen Zimmerre, kinek tollából több tanulmány jelent meg Schopenhaueréről. Meltzl Schopenhauer valamennyi író-tisztelőjét egyesíteni szerette volna, ezért örömmel fogadta Gwinner közvetítését.¹⁰⁰ s Miss Zimmernt felkérte az Acták munkatársául. 1878. augusztus 2. óta levelezett vele. Leveleikben a Schopenhauerrel kapcsolatos irodalmi eseményeket tárgyalták meg. Egyik levelében Miss Zimmer felhatalmazta Meltzl feleségét, hogy angol nyelven Schopenhaueréről írt könyvét németre lefordítsa.¹⁰¹ A fordítás el is készült, azonban sohasem jelent meg. A levelezés Meltzl és Miss Zimmer között mindössze 1879. szept. 8-ig tartott.

Schopenhauerrel kapcsolatban Meltzl levelezett még G. W. Körnerrel, Körberrel, Hermann Rolettel, Ferdinand Labannal, Eduard Griesebachhal és David Asherrel is. Ezek a levelek Dr. Thomas Frühm beszercei gimnáziumi tanár tulajdonában vannak, ki azokat a Schopenhauer Társaság elnökének a Társaság évkönyvébe való közlésre átadta, azonban a Frauenstädttel és Gwinnerrel kapcsolatosakon kívül a többi levél még nem jelent meg.

*

Meltzl tevékenysége évről-évre szélesebb körökre terjedt ki. Ahol tehetett, szót emelt Petőfi érdekében. Petőfi mind ismertebbé lett a külföldön. Joggal mondhatta Meltzl tréfás fordulattal, hogy Petőfit éppúgy ismerik Ausztráliában, mint Ausztriában.¹⁰² Valóban Ausztráliában őszinte tisztelőre talált Petőfi Allan Gordon Cameron személyében, aki

¹⁰⁰ V. ö. 21. Jahrbuch der Schopenhauer-Gesellschaft, 1934., 234. l. Nekrolog Miss Helen Zimmerről, aki 1934. január közepén halt meg Florenzben 88 éves korában.

¹⁰¹ Meltzl Gwinnerhez írt levelében tesz erről említést. (Kolozsvár, 1879. V. 6.) Lásd id. évkönyv, 237. l.

¹⁰² Meltzl: Petőfi Ausztriában és Ausztráliában. Magyar Polgár, 1878. 151. sz.

Nyugatindióban és Ausztráliában (Victoria) folytatott kereskedelmi utazásai mellett irodalommal is foglalkozott. Tőle származott Meltzl Petőfi-poliglottájának gall nyelvű fordítása. Munkatársi szereplése azonban nem sokáig tartott; az Acták 1879-es évfolyamában Meltzl már az előző évben bekövetkezett halálát volt kénytelen jelenteni.¹⁰³ Közvetítésének köszönhette még Petőfi „Reszket a bokor. . .“ c. költeményének megzenésítését, melyet H. J. Kling készített és küldött el Meltzlnak. A kézirat „A polyglott lovesong“ címmel és „23. Júl. 1878“ keltezéssel volt ellátva. Ausztráliából levelezett Meltzllel 1878-ban még Dr. Strong, a melbourni egyetem akkori rektora is, aki 1878. október 4-én kelt levelében közölte Gordon Cameron halálhírét: „Poor Mr. Allan Gordon Cameron is dead. He was one of the few Highlanders left who could write poetry.“ Dr. Strong közvetítésével jutott Meltzl egy skót fordításhoz Petőfi-poliglottája számára. Ezt Miss Gordon küldötte neki, ki akkor Melbourneban egyetemi hallgatónő volt.

Meltzlnak ösztönzései a Petőfi-irodalom terén a legtávolabbi világrészekbe is eljutottak. Fáradozásai az első és a legnagyobb visszhangra Olaszországban találtak. A sikert olaszországi utazásai fokozták. Kiváló tudósok és költők méltatták figyelemre a legnagyobb magyar költőt és néhány év alatt Petőfi tisztelete példátlan elterjedésnek örvendett. Csaknem minden városban akadt Petőfinek fordítója vagy magyarázója. Meltzl mindegyikkel levelezett, buzdította őket, tanácsokat adott munkájukhoz és ellátta őket a szükséges könyvekkel. 1879-ben már annyi követője volt Petőfinek Olaszországban, hogy Meltzl egész cikksorozatot szentelhetett ennek a tárgynak, először a Kelet-ben (*A sziciliai Petőfi-iskola*), majd a következő évben (1880) a Koszorú-ban (*Petőfi Olaszországban*).

Első olaszországi ismeretségének egyike volt az, melyet Giuseppe Casone-val kötött. 1874 óta levelezett vele. Casone tulajdonképpen katonatiszt volt (1843-ban a sziciliai Noto-ban született), 1864 óta azonban bénulása megakadályozta,

¹⁰³ ACLU, 1879. 41. (jan. 15.) sz. — A „Petőfiana“ 33. közleménye: † Allan Gordon Cameron.

hogy szobáját elhagyhassa. Meltzl következőképen jellemezte őt: „... Petőfi legtüzetesebb tisztelője... a legszenvedélyesebb, legrajongóbb Petőfiánus, de aki mindez a szó legnemesebb értelmében, az én kedves szerencsétlen barátom: Giuseppe Cassone.“ A költészet volt szomorú életének egyetlen vigasza. Nyelvtanokból megtanult németül, hogy Heinét olvashassa és fordíthassa. Német fordításokból ismerte meg Petőfit is. Ekkor kezdett magyarul tanulni, hogy Petőfit eredetiben élvezhesse. 1875. jan. 15-én kelt levelében panaszolta Meltzlnek, hogy nehezen tanul magyarul.¹⁰⁴ 1879-ben már lelkesedéssel írja: „Rajongok Petőfiért, a zseniális költőért, aki egyike a világ legnagyobb dalmokainak s gondosan tanulom a magyar nyelvet, hogy hazámat Petőfi válogatott költeményeivel gazdagíthassam.“ 1879. júliusában adta ki az „Őrült“ olasz fordítását Petőfi 50 év előtti halálának emlékezetére, „Petőfi, Il parro (Az örült). Versione di Giuseppe Cassone. Noto“ címmel. A 12 lapból álló füzetet barátjának Amielnek ajánlotta és csupán 50 példányban nyomatta ki.¹⁰⁵ Cassone neve az első számtól kezdve szerepelt az Acták munkatársai között és Petőfin kívül Platen költeményeiből is közölt fordításokat. 1910-ben halt meg, július 31-én, Petőfi halála napján.

Valószínűleg Cassone révén jutott Meltzl összeköttetésbe a szintén szicíliai Tommaso Cannizzaro-val (szül. 1838. Messinában) és nyerte meg őt a folyóirat munkatársául (1877. febr. 15-i számtól). Cannizzaro Petőfi-fordításai és szicíliai népdalközleményei szerepet játszottak az Acták hasábjain. Egyik levelében (1877. dec. 22.) elküldte Meltzlnek Petőfi poliglottája részére a „Reszket a bokor...“ olasz nyelvű fordítását, Meltzl pedig német-magyar szótárt ajándékozott neki, hogy magyarul tanulhasson.¹⁰⁶

Cannizzaro ösztönzésére lett az Acták munkatársa Giuseppe de Spuches di Galati herceg, a Palermoi kir.

¹⁰⁴ Meltzl ezt a levelet „A szicíliai Petőfi-iskola“ című tanulmányában említi. Kelet, 1879. (Petőfi-Könyvtár 10. sz. 218. l.)

¹⁰⁵ V. ö. „Petőfi a világirodalomban“. Petőfi-Könyvtár 27—28. sz. 135—136. l.

¹⁰⁶ V. ö. Meltzl: A szicíliai Petőfi-iskola. Kelet, 1879. — Petőfi-Könyvtár. 25. sz. 216. l.

Tud. Akadémia elnöke. Meltzllel folytatott szívélyes levelezése ismeretlen, csupán néhány nyomát találjuk részint az Actákban, részint „A sziciliai Petőfi-iskola“ című értekezésben, mely a Keletben jelent meg (l. fentebb), amelynek különlenyomatát Meltzl éppen De Spuches di Galati hercegnek ajánlotta. De Spuches ösztönzésére választották Meltzlt a palermói Akadémia tiszteletbeli tagjává. A herceg 1878. jan. 3-án kelt levelében tudatta Meltzllel, hogy Petőfi néhány költeményét szándékozik olaszra fordítani. 1884-ben bekövetkezett halála után Meltzl nekrológban méltatta: „Mi részünkről, benne egyik legjobb személyes barátunkat, céljaink egyik legalaposabb ismerőjét és Petőfi leghivatottabb olasz fordítóját siratjuk.“¹⁰⁷

Nagy tisztelője volt Petőfinek Olaszországban Emilio Teza, a bolognai, pisai, majd páduai egyetem tanára. Bámulatos nyelvtudása volt; több mint 30 nyelvet tanult meg, köztük a magyart is. Nagyfokú irodalmi tevékenysége alatt ismerete meg Petőfit. Már 1865-ban közzétette 15 Petőfi-költemény fordítását.¹⁰⁸ Meltzl 1880. évi olaszországi utazása alkalmával meglátogatta őt Nápolyban. A nápolyi Cavour szállóban vele folytatott beszélgetés visszhangjaként jelent meg Meltzl visszatérése után az Acták-ban Meltzl cikke: *Die Rätsel-und Vexierfragenpoesie der Székler in Siebenbürgen. Offener Brief an Seine Magnificenz den Herrn Dr. Emilio Teza, Rector der Uiversität Pisa.*¹⁰⁹

Olaszországon kívül is számos lelkes Petőfi-tisztelőre talált Meltzl. Henri Frédéric Amiel genfi egyetemi tanárral és költővel csakhamar barátságot kötött. H. F. Amiel (szül. 1821) különböző nemzetek költeményeinek francia nyelvű fordításaiból gyűjteményt tett közzé 1876-ban, köztük néhány költeményt Aranytól és Petőfitől is. Cassonne, a fentemlített olasz költő, tette Meltzlt a fordításokra figyelmessé. Meltzl erre elismerő levelet írt Amielnek, mely előttünk ismeretlen s egyben felkérte folyóiratának munkatársául.¹¹⁰

¹⁰⁷ ACLU, 1884. dec. 15.—31. sz.

¹⁰⁸ „Traduzioni da poesie di Alles. Petőfi, Enr. Heine, Adamo Mickiewicz, A. Wakaoritos“ címen.

¹⁰⁹ ACLU, 1881. jan. 15. sz.

¹¹⁰ V. ö. Sigethy Vilma: H. F. Amiel traducteur. Szeged, 1929.

Amiel 1877. nov. 25-én adott válaszában szívesen tett eleget Meltzl kérésének, megjegyezte azonban, hogy Meltzl vállalkozását bizonyos fokig kalandosnak találja: „Votre entreprise me paraît aventureuse, mais des plus intéressantes; elle est un essai de remédier à la dispersion des peuples et du divorce datant de la tour de Babel.“ Amiel első Petőfi-fordítása, „La feuille tremble“, az Acták 1877. dec. 15-i számában jelent meg. A következő év márciusáig Amiel Petőfinek vagy 20 költeményét fordította le, Cassone által kijavíttatta őket és csak azután küldte el Meltzlnak közlésre. Az egész fordítási gyűjteményt Meltzl később egyik volt tanítványának, Ferenczi Zoltánnak adta át, ki a „Petőfi-Múzeum“ 1888. évfolyamában közölte. Amiel halálára Meltzl folyóiratának 1881. május 15-i számában írt nekrológot, többek között a következőket mondja: „Die ACLU betrauern in dem verlust dieses seltenen mannes, eines der besten kunstübersetzer nicht nur seiner nation, sondern wohl ganz Europas, zugleich einen ihrer ältesten und treuesten ratgeber und freunde.“ Négy évvel később (1885. jan. 15—31-i számban) 3 levelet tett közzé Amieltől a következő címmel: *Sur l'art de la traduction, „Weltlitteratur“ etc. Lettres du feu professeur à l'université de Genève H. F. Amiel.*¹¹¹

Több Petőfi-tisztelő ezidőben Angliában lakott. Erre való tekintettel Meltzl a „Petőfiana“-rovatot részben angol nyelven írta s ezt a következőképpen okolta meg: „...we give the List in the english language, because Petőfi at present has per has the most admires in America and England. Italy alone excepted.“ Első helyen kell itt említeniünk Ed. Dundas Butler-t (szül. 1842-ben), a British Múzeum könyvtárosát Londonban. Neve az Acták 1877. márc. 15-i számától kezdve szerepelt a munkatársak között. A magyar irodalom ismerője volt. 1877-ben jelent meg könyve: „Hungarian Poems and Fables for English Readers“, melyről Meltzl saját folyóiratában, valamint a Petőfi Társaság Lap-

---

— Függelékben közli Amiel és Meltzl teljes levelezését is. V. ö. Meltzl Kiadatlan Leveli-nél az 1. sz. jegyzetet. — Meltzl első leveléről Amielhez a válasz 1877. okt. 28-as keltezéssel emlékezik meg.

¹¹¹ Az itt közölt egyik levél (1868. jan. 7.) Szigethy előtt ismeretlen, bár a többi Meltzl által közölt levelet ő is közölte.

jában közölt bírálatot.¹¹² Meltzl Petőfi poliglottájának angol fordítása szintén Butlertől származott. Ezenkívül még néhány magyar népdalnak angol fordítását közölte Meltzl lapjában.¹¹³

A Philadelphiában élő Henry Phillips Jr. szintén munkatársa volt az Actáknak. A Petőfi-poliglotta számára angol-amerikai dialektusban készített fordítást. Petőfi-fordításain kívül indián népdalokat közölt Meltzl lapjában.¹¹⁴ Meltzl hozzájárulása nélkül kiadta az ott közölt népdalokat a következő címmel: „Volksongs. (Translated from the Acta Comparationis Litt. Univ. Philadelphia. 1855.)“ Az előszóban bevallotta, hogy a népdalok Meltzl gyűjteményéből származnak.

Petőfinek volt tisztelője túl az „ultima Thule“-n, Izlandban is. Az izlandi költő, Steingrimur Thorsteinsson (1851—1915) Petőfi költeményeit valószínűleg éppen Meltzl révén ismerte meg. Meltzlhez írt s 1877. dec. 5-én kelt levelében többek közt a következőket mondja:

— „Zwar habe ich die ... Gedichte von Petőfi nach Ihrer ... wiederholten Male gelesenen Verdeutschung, ins Isländische übersetzt; aber nun seitdem ich die von Ihnen freundlichst zugesandte magyar. Grammatik bekommen habe ... wollte ich gern, wenn auch nur im geringen Masse die Originale kennen lernen ... Meines Erachtens hat vielleicht die Welt nimmer einen größeren Lyriker, als Petőfi, gehabt, seine glutvolle Seele haucht mir Ihre ... Verdeutschung entgegen.“¹¹⁵

Thorsteinsson neve Meltzl lapjának 12. számától (1877. jún. 30.) kezdve jelent meg a munkatársak nevei között mint „magántudós Reykjavikban“. Petőfi költeményeinek izlandi nyelvű fordításain kívül izlandi népdalokat is közölt, melyek német fordításukkal együtt a Fontesben is meg-

¹¹² Meltzl: Egy triglott mű. Ö. I. L. 1877. 2. sz. és Meltzl: Petőfi a világirodalomban. A Petőfi Társaság Lapja. 1878, 15. sz. 238. s. köv. l.

¹¹³ ACLU, 1879. 46. sz. (márc. 31.)

¹¹⁴ Popular songs of the Nord American Indians. U. o. 1880, 74., 75., 76. sz.

¹¹⁵ Ö. I. L., 1878. 21. sz. (jan. 15.) Meltzl megjegyzésével: „Szeretettel méltó rossz németiséggel“. — Meltzl levelei Thornsteinsson hagyatékában nem található; Thornsteinsson fia sem tud róluk semmit. (Gudm. Firmbogason, a reykjaviki Nemzeti Könyvtár igazgatója szíves közlése.)

jelentek. („Isländische Volkslieder. Originaltexte, nebst Verdeutschung. Proben einer größeren Sammlung Inedita.“ 1879.)

Az Acták munkatársai nem csupán külföldiekből kerültek ki. Bár sokan támadták, mégis akadtak itthon is, többnyire Meltzl tanártársai és hallgatói közül, kik — ha csak névleg is — munkatársul szegődtek. Meltzllel való kapcsolataikat később fogjuk tárgyalni.

Meltzl külföldön nagyrabecsüléssel találkozott és barátságos fogadtatásban részesült 16 külföldi útja alkalmával. Ez is bizonyítja, hogy az eszmék, melyekért harcolt, a 80-as években diadalra jutottak. Az irodalmi világ sok előkelősége, ha nem is fejtett ki munkásságot Meltzl folyóiratában (mint pl. Thomson, a kiváló dán filológus, Kürschner német irodalomtörténetíró és sokan mások), mégis felvétette magát a munkatársak közé a folyóirat eszméivel és célkitűzéseivel való egyetértés jeléül.

*

Szívvel-lélekkel dolgozott Meltzl kis tudományos folyóiratán. Amikor munkatársai legjobbjainak kihalta után az érdeklődés csökkenése, vagy a támadások miatt vagy talán megrendült egészsége miatt (asztmában szenvedett) kénytelen volt lapját beszüntetni,¹¹⁶ az irodalmi élettől néhány évre teljesen visszavonult. Mindenekelőtt átadta az egész Petőfire vonatkozó anyagot, melynek a „Petőfiana“-rovatban kellett volna megjelennie, egyik legkedvesebb volt tanítványának, Farnos Dezsőnek, ki akkor Nagyenyeden volt gimnáziumi tanár. Farnos a rendelkezésére bocsátott anyag felhasználásával folyóiratot akart indítani, azonban csak az első száma jelent meg mint *Petőfiana-Évkönyv* I. kötete (1888-89). Meltzl maga írta hozzá az előszót. Bejelenti szándékát, hogy most már végleg leteszi a tollat és átadja helyét a fiatalabb nemzedéknek. Szerencsésebb vállalkozás volt az 1888-ban megindított „*Petőfi Múzeum*“; Meltzl két másik volt tanítványa,

¹¹⁶ Anyagi nehézségekről, mint ezt Jezerniczky Margit állítja („Petőfi, Amiel, Meltzl“, Széphalom, 1951. 197. l.) alig lehetett szó; Meltzl jelentős vagyonnal rendelkezett, Beszterce-Naszód vármegye virilitája volt. Lásd Címei-nél.

Ferenczi Zoltán és Csernátóni Gyula szerkesztették. A folyóirat 1896-ig jelent meg.

Meltzlnak régi óhaja volt, hogy saját eszméi szerint neveljen fel nemzedéket, mely tanítását tovább adja. Öregkorára meglepéssel állapíthatta meg, hogy munkásságának három nagy területén (Petőfi-irodalom, Schopenhauer-irodalom és világirodalom) követőkre talált. A Petőfi-irodalom lelkes művelőjére talált mindenekelőtt Ferenczi Zoltán (1857—1921) személyében. Ferenczi 1875-től 1879-ig volt Meltzl hallgatója. Saját szavai szerint nem tartozott a professzor kedvencei közé,¹¹⁷ Meltzl lelkes előadásai minden bizonnyal nagyban fokozták Ferenczi szeretetét Petőfi iránt. Később a Petőfi-Társaság elnöke lett és élete végéig sokat tett a Petőfi-irodalom érdekében.

A „kedvencek“ közé tartozott Farnos Dezső. Az Actákban különböző tanulmányok jelentek meg tollából. Értekezése: „Bonyodalom és megoldás jelesen Goethe és Petőfi, valamint a nép lyrájában“¹¹⁸ különlenyomatként megjelent a Fontesben is. Több tanulmányt írt még az Actákban, melyeknek mindegyike Meltzl hatását mutatja, mint: „A magyar Goethebibliographia 1790—1882“¹¹⁹, „Kiadatlan traditio Petőfi életrajzához“¹²⁰, „Schopenhauer, mint költő“¹²¹ stb. Nyílt levele az Acták kiadójához a segesvári csatatéren felállítandó emlékmű ügyében a lap 161—162. (1885 jan. 15—31.) számában jelent meg.¹²²

A Schopenhauer-irodalom terén a magyar származású és Kolozsvárott tanult Laban Ferdinánd (1856—1910.), a berlini kir. múzeum későbbi könyvtárosa alkotott maradandót bibliográfiai munkájával, „Die Schopenhauer Literatur“ (1880). Ebből a készülő munkájából közölt részleteket Meltzl lapjában „Beiträge zur Schopenhauer-Bibliographie“.¹²³ Ugyanott

¹¹⁷ V. ö. Ferenczi Zoltán előszavát Csernátóni Gyula „Petőfi-Tanulmányok“ című művében (Petőfi-Könyvtár 25. sz. 14. l.).

¹¹⁸ ACLU, 1882. 106—108. sz.

¹¹⁹ U. o. 1882. 105. sz.

¹²⁰ U. o. 1884. 145—148. sz.

¹²¹ U. o. 1887. 191—192. sz.

¹²² A segesvári Petőfi-emlékmű ügyéről v. ö. az V. fejezetet.

¹²³ ACLU, 1882, 113—114., 115—116. sz.

még egy tanulmányt tett közzé aláírása nélkül,¹²⁴ „Lenau volt-e befolyással Petőfire?“

Tanártársai többnyire közömbösséggel nézték Meltzl fáradozásait. Láttuk Meltzl vitáját Szász Bélával (III. fej.). Több megértést tanúsított iránta Imre Sándor, a magyar nyelv és irodalom tanára,¹²⁵ Imre a fegyelem, a pontosság embere volt, ellentéte Meltzl rapszodikus, különködő és fegyelmezetlen természetével. Csak az öreg Brassai tudta őt méltányolni. Brassai 1832-ben írta „A gyönyörúségről“ szóló értekezését, ezt Meltzl németre fordította (*Von dem Vergnügen*), és az Acták I. évfolyamában közölte. Még egy esztétikai értekezést írt Brassai az Actákba, „Aesthetische Kritik: Als Beitrag zur Horaz-Übersetzung“ címmel.¹²⁶ A tanártársak közül még csak Szabó Károly írt Meltzl lapjába tanulmányt: „Az ó-szász guttural-media szabatos kiejtése a Héliand alliterációjából következtetve.“¹²⁷

Sok küzdelemmel, akadállyal, támadással és félreértéssel találta szembe magát Meltzl pályáján és mégis elmondhatjuk róla, hogy népszerű volt. Mindenki felvidult a városban, amikor kora reggeli magányos sétáin megpillantotta őt, vagy napközben, amint a Főtéren állva hallgatóinak széles gesztusokkal magyarázott, vagy ha kerékpárjával feltűnt Kolozsvár szűk utcáin. Meltzl azonban mind zárkózottabbá lett. Szívét csak keveseknek nyitotta meg. És a kevesekkel szemben is, kikkel érintkezett, szűkszavú volt. Kevés szóval is mindenkiben rokonszenvet keltett. Finomlelkű ember volt. Csak az örökké-igaz, az általánosan-érvényes érdekelte: divatbetegségekkel, múló jelenségekkel nem sokat törődött. Schopenhauer pesszimizmusa mindjobban áthatotta lelkét. Siralomvölgynek tekintette a földet, a halált megváltásnak, mely a megsemmisülésbe, a nirvánába vezet. Ezért leánya, Ilza halála alkalmával „örömmel“ jelentette be ezt a szerinte a földi

¹²⁴ U. o. 1882., 117—118. sz.

¹²⁵ Pintér Jenő: Imre Sándor, a magyar nyelvtudomány és irodalomtörténet első tanára a kolozsvári egyetemen. Literatura, Budapest, XXV. évf. (1956), 1—2. sz. 1—9. l.

¹²⁶ ACLU, 1879. 47., 48., 51., 56., 60. sz.

¹²⁷ Ö. I. L. 1878. dec. 31. sz. és Fontes V. k.

szenvedések megváltását jelentő eseményt.¹²⁸ Lelkivilága később arckifejezésén is visszatükröződött. Utolsó éveiben arcán gúnyos mosoly ült, a világmegvetés különös jele. Magatartása határozott volt. Csak a zseni jogát ismerte el, e mellett tudott elnéző és humánus is lenni. Ez magyarázza meg, hogy különiségei ellenére jó és gyöngéd családapa volt és nagyra becsülte a nyugodt, családi élet igénytelen örömeit.

Meltzl 1872. novemberében nősült meg. Házassága Berger Herminával szerencsés volt. Felesége több nyelven beszélt, szellemes és művelt volt. Három fia közül az első, Leó, 1883 januárjában halt meg. Ugyanezen év decemberében pedig harmadik fia, Erich, is meghalt. Második fia Balambér (született 1880.) a világháború előtt a kolozsvári egyetemen a római jog magántanára volt. Később nagy vagyonát elköltötte s ma visszavonultan él Besztercén. Meltzl Hugónak egyetlen leánya, Ilza, fiatalon halt meg 1898-ban.

Meltzl utolsó éveiben családjának és hallgatóinak élt. Csak ritkán jelent meg tőle egy-egy tanulmány. Ilyen alkalom volt, amikor 1894-ben ideiglenesen a filozófiai tanszéket is ellátta, és kedvenc tárgyáról előadást tarthatott. Filozófiai előadásainak sorát *A philosophia fogalma új szempontból* című tanulmányával kezdte meg. Ebben a kis munkában elválasztja a filozófiát a vallástól. Vizsgálja a filozófia viszonyát a „többi“ tudományhoz: „A phil. nincsen coordinálva, és nem is lesz coordinálható soha, — soha, valamint szokás kifejezni a „többi“ tudománnyal: egyiknek se lehet complementuma; de mégis nélkülözhetetlen correctivuma mindegyiknek mindenkor.“¹²³ Minden filozófiának kiinduló pontja a nemes és finom kételkedés. „A valódi bölcselkedés belemélyed minden lépten-nyomon az egész világ-egyetem rejtélyeibe s mindent csupán sub specie aeternitatis szemlél.“ Schopenhauer szavait követve mondja Meltzl, hogy a filozófia művészet, a tudományoknak távol álló objektív szemlélője. Mint művészet azonban a filozófia ellentéte a zenének. Szerinte a zene a világegyetem mása in concreto, a filozófia pedig in abstracto. „A zene túlnyomólag

¹²⁸ Dr. Páska Simonné őnagysága szíves közlése szerint.

¹²⁹ (Meltzl): *A philosophia fogalma új szempontból*. 5. l.

positiv constructio, a philosophia negativ destructio (t. i. mint az emberrel született nézletformák: tér, idő, okság kegyetlen kritikája).¹³⁰ A filozófia „sapientia“ (bölcse ség), de nem „scientia“ (tudomány). Végső következtetésében kimondja, hogy a filozófia tulajdonképen lényegtan („Wesenheitkunde“) vagy még inkább lényegisme („Wesenheiterkenntnis“). Végül táblázatot közöl: „A szellemi működés fokozata az illető fogalmak terjedelme szerint. Főbeosztás: A. Sapientia (metaphysika), B. Scientia (physika), C. Banausia (historia), Industria.“¹²¹

Ezt a munkáját Meltzl név nélkül jelentette meg, hogy a gúnyolódásoknak elejét vegye. Ettől kezdve vagy névtelenül vagy álnéven írt. Az álnév néha a rejtett egyéniséget tárja fel. Meltzl Hugó korábban használt álnevei saját életével voltak rejtett összefüggésben: vagy nemesi előnevét (Lomnitz), vagy nevének kezdőbetűjét (M.), házassága évében felesége és a saját keresztnévének kezdőbetűit (h + h) írta tanulmányai alá. Olykor teljesen érthetetlen aláírást használt, mint a már korábban említett J. S. Bailly Jr. Élete vége felé vagy névtelenül írt, vagy pedig didaktikai álnéven.¹³² Meltzl Agathyrus álnéve az erdélyi gondolattal függött össze. A görög nyelvből vett mélyértelmű álneveivel, mint pl. Antikalamboas, Zoilotherisitomastix stb., azt akarta elérni, hogy művét csak az arra hivatottak értsék, már a névben is meglássák az író rejtett céljait. A maga világnézetéről is hitvallást tett általuk.

1895-ben jelent meg álnéven Meltzl egyik páros rímes versben írt munkája: *Phrontisterium Faustianum. Das goldene Buch der Fausterklärer. Ein aristophanischer Litteraturscherz von Zoilotherisitomastix*. Ebben szellemes szatírával ítélte el a fontoskodó Faust-magyarázókat. Anti-kalamobas álnéven jelent meg egy másik könyve: *Das moderne Zeitungsvesen*. Ebben irodalmi illemtant adott és maró gúnyal ostromozta az irodalom kinövéseit. Utolsó írásai közé

¹³⁰ U. o. 7. l.

¹³¹ U. o. 15. l.

¹³² V. ö. Wagner Lilla: Irodalmi álnevekről. *Literatura*, Budapest, X. évf. (1935), 241. s. köv. l.

tartozik Arany János „Bor vitéz“ című balladájának német fordítása. (*Ritter Bor*, 1905.)¹³³ Meltzl utolsó munkáit 1906-ban írta. Magyarázatokkal ellátva álnéven közölte a *Bokila* című cigány balladát, majd „Per le nozze di Kalliste Contessa Lovatelli e Cavaliere Giacomo Agnesa“ ajánlással címezve saját német fordításában több költeményt és népdalt adott ki.

Az egyetem bölcsészeti kara Meltzl az 1888—89. tanévre dékánnak választotta. Meltzl a második félévben már lemondott. 1894. szeptember 16-án, mint az egyetem rektora nyitotta meg az 1894—95. tanévet. Ebből az alkalomból értekezést olvasott fel a jövő tudományáról. Ennek egyik súlyos feladata lesz kutatni az írás eredetét, természetét, fejlődését. Meltzl „*írástudománynak*“, „*philographiának*“ nevezte el ezt az új tudományt.

Meltzl sokoldalúsága felkeltette hallgatói érdeklődését. Nem olyan ember volt, aki akár életbeosztásában, akár tudományos munkásságában meghatározott szabályokhoz alkalmazkodott, megszabott utakat követett volna. Szeretett rokon témákat egy előadás keretén belül összhangba hozni. Szabadon adott elő és pillanatnyi benyomásaira bízta magát. Előadásainak minden szavából a lelkesedés hangja hallatszott s hallgatóit magával tudta ragadni. Szatirát, iróniát, humort s mindazt, ami a jó előadás fűszerét teszi, egyesítette előadásaiban, ezek élményt jelentettek hallgatói számára. Utolsó éveiben Meltzl előadásai a kolozsvári egyetem leglátogatottabb előadásai voltak. Olyan hallgatók is jöttek hozzá, kiknek nem voltak szakjuk a német irodalom.

Életének utolsó évéig tartott előadásokat. Az 1907—08. tanév második felére is meghirdette előadásait, de már nem tarthatta meg. 1908. január 20-án halt meg Olaszországból való hazatérése alkalmával. A nagyváradi pályaudvaron hirtelen szívbénulás érte.¹³⁴

¹³³ A „Petőfi-Könyvtár“ X. füzeté („Meltzl Hugó Petőfi-tanulmányai“) ezt a munkát tünteti fel Meltzl utolsó művének; mint látjuk, tévesen.

¹³⁴ Meltzl halála után a kolozsvári egyetem német nyelv- és irodalomtudományi tanszékét 1908-ban Bleyer Jakab vette át, amikor pedig őt 1910-ben Budapestre helyezték, két évig ideiglenesen dr. Gockler Lajos keresk. isk. tanár látta el a német nyelv tanítását.

Sírjánál a gyászbeszédet Márki Sándor mondta. Az egyetemi hallgatóság részéről Goschi Péter beszélt.¹³⁵ A Petőfi-Társaság 1908. febr. 2-i ülésén Ferenczi Zoltán elnök szép *emlékbeszédben* méltatta. Az ujságok rövid cikkekben jelentették halálát s aztán elfeledték. A külföld azonban jobban ismerte Meltzlt s jobban gyászolta is meg. Hónapok, sőt évek mulva is jöttek a részvénytilatkozatok a világ mind az öt részéről: bizonyítékul, hogy Meltzl Hugóban valóban nagy értéket vesztett a magyar tudomány.

*

Meltzl Hugó nyugtalan, tevékeny szelleme nyugalomra talált. A halál kiragadta őt az európai szellem küzdelmeiből. Az irodalomtudomány összehasonlító módszerének hívei elismerik, hogy több ma éretté vált gondolat Meltzl agyában fogamzott meg. Sokban megelőzte korát. Talán ez is hozzájárult, hogy nem tudott beleilleszkedni közvetlen környezetébe és szavai — különösen itthon — hamar feledésbe merültek. Ma is megoszlanak a róla való vélemények. Sokan csak a különködő embert, a „bolond Meltzlt“ látják benne, de vannak, akik őszinte rajongással beszélnek róla. Míg élt, szívósan harcolt eszméiért. Kolozsvárott egyszerű fejfa jelzi sírját ezzel a felírással: Dr. Meltzl Hugó. Neve alá Goethe szavai volnának írhatók:

Denn ich bin ein Mensch gewesen
und das heißt ein Kämpfer sein.

Kerekes Sándor.

---

¹³⁵ V. ö. „Emlékbeszédék, melyek a kolozsvári Egyetemen tartattak az 1907—08. tanévben“. 6. l.

A TÖRÖKVESZEDELEM A NÉMET KÖZVÉLEMÉNYBEN.

A MAGYAR FÖLD ÉS A MAGYAR NÉP különleges keresztényvédő hivatástudata a nemzeti öntudat lassú ébredésével született meg. Deér József idézte ennek a hivatástudatnak 1245 tájáról való megnyilatkozását, IV. Béla levelét IV. Ince pápához.¹ Újabban Benda Kálmán tárta fel a magyar nemzeti öntudatnak a XV.—XVII. századi megnyilatkozásait.²

A magyarság nemzeti élete kezdetén természetesen nem idegen kultúrák védelmezését érezte elsődrendű hivatásának, nem akarhatott vértanú védője lenni a kereszténységnek,³ hanem mint minden más európai nép, a nyugati kultúra boldog részese és élvezője, sajátos továbbfejlesztője. Amikor azonban a történelmi események alakulása közben mégis, előbb védelmező, majd vértanú lett, ezt a feladatot is vállalta. Önként vállalta el ezt a harcot, amelyben önmagát, hazáját, hitét és kultúráját, de ezen túl az európai keresztény kultúrát is védelmezte. Nem tehetett másképp, mert nem akart létének alapjáról, a keresztény nyugati közösséghez való tartozásáról lemondani, vállalta a harcot magasabbrendű szükségszerűségből és elhivatottságból, világos állásfoglalásból, hogy nem a Kelethez, ahonnan jött, hanem a Nyugathoz, ahová csatlakozott, akar tartozni.

A magyar nemzet küldetésiténének számtalan megnyilatkozását találjuk Deér József és Benda Kálmán gazdag idézetanyagában. Ez alkalommal saját gyűjtésem nyomán be akarom mutatni e magyar hivatástudatnak néhány XVI. századi megnyilatkozását.

---

¹ Deér József: A magyar nemzeti öntudat kialakulása. A Magyarságtudomány Tanulmányai III. 8—9. l.

² Benda Kálmán: A magyar nemzeti hivatástudat története (a XV—XVII. században) Bp. 1937.

³ Prohászka Lajos: Vándor és Bujdosó. Bp. 1936. 86. l.

Hieronymus Balbus, 1521-ben, a wormsi birodalmi gyűlésen, mint magyar követ, így magasztalja a magyarságnak, ennek a harcoss és egykor oly erős nemzetnek halhatatlan kereszténységvédő szolgálatait. A magyarság 140 éven át hol támadva, hol védekezve tartotta fel a gyűlölt és rettegett török ellenséget:

— „Cum hac efferata barbarorum colluvie, gens Hungara centesimum supra quadragesimum annum, nunc oppugnans, nunc repugnans assidue conflictatur. Nam postque in Europa impia illa, et scelestia Machometae secta invaluit, ad Nicopolim Sigismundo rege, cum tanta Christianorum pernicie fuso et superato, nullum est hominum genus, cui plus debeat Christiana religio, quam Hungarico robore, ac virtuti, qui ingenti et excelso animo totiam annorum curriculis, per assiduas caedes, et vulnera omnem Turcarum impetum, nefariosque conatus arcere ac propulsare non formidarunt. Principibus reliquis Christianis non modo auxilium nullum ferentibus, sed quasi nihil res ad eos spectaret, omnino dissimulantibus.“

A magyarok nemesak önmagukban védték a kereszténységet, hanem Mátyás király, „akinek dicsőségét mulandóság el nem homályosíthatja“, Olaszországba is küldött segélycsapatokat a török támadások ellen. A magyarok egyedül küzdöttek a török ellen és tartották őt távol a kereszténység szívéből.

— „Quis enim efferatam Turcarum rabiem, ne latis debaccharetur, avertit: Hungari, quis Turcicas frameas a Christianae reipublicae cervicibus detorsit: Hungari. Quis denique maluit in sese omnes vires, impetumque barbaricum convertere, quam in alienas regiones eis aditum patefacere: Hungari. Pridem iam pridem, in intima Germaniae, ac Italiae viscera tam atrox procella irrupisset, ni ab ipsis Hungaris... obice velut opposito interclusa, et ne latius effunderent, cohibita, Pannonicos intra limites adhuc aestuaret...“ (App. 145).

Az augsburgi birodalmi gyűlésen a császárhoz segítségért folyamodó, végveszélyben vergődő magyar nemzet követi arra hivatkoznak, hogy a magyarok és a szlavónok sokat szenvedtek a töröktől, míg vérük hullásával oly hosszú időn át védték a kereszténységet:

— „Ist hie auch on not das wir erzelen mit vil wortten, was jammers vnd plag, die Vngern vnd Sclauonier, yetz mer dan hundert jar her, die weyl sie sich vnd die Christenhait bewart vnd beschützt gelytten haben. Es weiss doch ewer Keyserliche maiestat sehr wol... solche jammer oft gehört...“

Megszólal a magyar magárahagyatottság panasza, IV. Béla király híres levelének alaptónusa:

— „So wirdt Ewer mayestat wol abnemen vñ bedencken mügen, was yetz her, bey hundert vñ dreyssig jaren, die Vngern vnd Sclauonen erlytten habē, so sie doch biss hieher nur auff yhren kosten vnd sterck sich verlassen, vnd sich kainer frewnde hilff beholffen haben..... Diss land gar von frembde hilffen verlassen, allain wyder die veind vnsers glaubens gestritten haben..... Yhr wisst ja wol, was die Vngern vnd Sclauonier, yetz her bey hundert vñnd dreyssig jaren, für den Christlichen glauben gethon.“

A segélyt csak végső szükségükben, nem szívesen, nagy fájdalmak között kérik, hogy hazájukat a végső romlástól megmentsék és nem ölbetett kezekkel várják, hanem felajánlják életüket és vérüket a keresztény hitért. (App. 226).

Hivatástudat beszél világosan és meggyőző erővel II. Lajos királynak a német rendekhez intézett leveléből. A magyar király tisztában van vele, hogy a török az egész világ birtoklására törve, legelsősorban és csakis Magyarországot találja útjában, ha ez elesett, nyitva áll az út Németország és a Nyugat felé:

— „Nun tracht der Thurkish Tyrann, vñnd ist begirig, zu herrschung der gantzen welt vnd vermaint, wa er vñnser Reych zu Hungern eroberte, das im zu allē andern Reychen ain offner oder freyer zungang were.“

Németország érdeke, hogy megvédje a kereszténységet: „den Christlichen glauben, auch vns vnd vnser Reich dann diwell die selben Reich auffrecht, so mag auch Teutschland in ruhe bleyben.“ (App. 175).

Mi erősíti és edzi igazán emberfeletti, szinte a csodával határos ellenállásra a jelentéktelen, rozoga kis várnak, Kőszegnek, védőit, Jurisicsot és katonáit, a török császár mindent elsöpörni készülő, óriási hatalmával szemben? Segélyt-

kérő kiáltásaira Jurisics választ nem kap, de elszántan írja királyának, hogy ellenállásával az egész kereszténység javát akarja szolgálni, legalább feltartani a törököt addig, amíg a királyok és fejedelmek összegyülekeznek ellene. (App. 245).

Magyarország volt Németországnak és az egész kereszténységnek védőbástyája, mondja Frangepán Ferenc a regensburgi birodalmi gyűlésen, 1541-ben:

— „Er (a török) weisst auch wol, das durchs Hungerland ebner vnd getribner weg ist ins Teutschland... Biss her ist Hungerland ewer vnd anderer Christen wagenburck, schantz, wal, vnd bollwerck gewesen, vnd haben ir der halben gleich wol sicher vnd ruhig sein mögen.“⁴

És így tovább vonulnak fel ragyogó sorban a kereszténységért, királyukért és hazájukért vértanú halált elszenvedett szigeti hősök. Sőt még az állhatatlan Báthori Zsigmond is azt mondja Eyzinger (App. 611) által közölt beszédében, hogy övéivel együtt életét, vagyonát, országát és vérének kockárára tette a kereszténység ősellensége ellen, és ezt akarja a jövőben is folytatni az osztrák ház, a Szent Birodalom és az egész kereszténység javára.

A missziós tudat tehát elevenen lüktető erő, folytonosan ösztönző, életfenntartó erkölcsi alap a törökverő magyarság lelkében.

Önként vetődik fel a másik oldala a kérdésnek: mennyiben ismerte el a magyarság kereszténységvédő hivatását a Nyugat?

Minden nép nemcsak önmagában él, hanem a többi népek róla alkotott véleményében.

A magyarság Európa mostohagyermeké, társtalan, soha be nem fogadott, meg nem értett tagja a nyugati kultúrközösségnek. Mégis van az európai történetnek egy korszaka, amikor a magyarság, mint az egész európai kultúra védője, az egyetlen jó európai él a Nyugat közvéleményében. A török háborúk kora ez. A XV. századtól kezdve három századon át pápai iratok, humanista irodalom, birodalmi gyűléseken elhangzott, egymást érő „exhortationes contra Turcas“ Magyarországot csak mint a kereszténység védőbástyáját, a magya-

⁴ Ein Oration, des ...Hern Franciscen, Graffen von Frangepan ... 1541.

rokat, mint a kereszténység védőit említik. „A magyarság a török vonatkozású irodalom révén válik európaivá. Az európai kultúra értékeit fenyegető veszedelem felismerésével megindul a veszedelem egyetlen elhárítójának, az eddig gyűlölt magyarságnak etikai-érzelmi átértékelése.”⁵ A törökveszedelem fenyegető fellépésével megszületett gondolat, „Magyarország a kereszténység védőpajzsa”, végül is súlynelküli szállóigévé merevedik, de bármennyire elkoptatott frázissá válik is a gondolat, hivatását betöltötte, mert heroizálja és legendás csodálat fényével vonja be az eddig gyűlölt és megvetett hun fajzatot, a magyarságot.”⁶

A XVI. századnak, a „protestáns középkornak”, újjáéledt vallásos szelleme, a törökveszedelemben Istennek a bűnös emberiséget sujtó ostorát látja. Ez az egyetemes keresztény látókörű történet szemlélet mélyebb megértést ébreszt „a magyar népnek Kelet és Nyugat küzdelmeiből folyó világ-történelmi missziója” iránt.⁷

A XVI. század történetmagyarázata elmélyítette a régtől fogva készen álló, a XV. század humanista-egyetemes keresztény szellemiségében formálisan is kifejeződött gondolatot: „Magyarország a kereszténység védőpajzsa.” Ezért tanulságos különösen a XV. század közvéleményének erről a gondolatról táplált felfogását kutatni, itt már a humanista irodalmon túl, a nemzeti irodalmak körében is.

Tisztán evvel a kérdéssel: „Magyarország a kereszténység védőbástyája” a Nyugat közvéleményében, foglalkozó tanulmány eddig kettő készült. Györy János⁸ a XVI. századi francia irodalomban tárja fel Magyarországról, mint a kereszténység védőbástyájáról alkotott, a francia retorikus szellemből és a közvetlen veszély nélküli helyzetből származó, általános, humanista, elfogulatlan francia közvéleményt.

⁵ Turóczy-Trostler József: Magyarai és az országokban való sok romlások okairól. Budapest, 1930. 6. l.

⁶ U. a.: Ungarns Eintritt in das literaturhistorische Bewußtsein Deutschlands. Deutsch-Ungarische Heimatsblätter, 1931. 22. l.

⁷ Thienemann Tivadar: Mohács és Erasmus. Minerva Könyvtár 2. sz. 7. l.

⁸ A kereszténység védőbástyája. Minerva Könyvtár, 1933.

Terbe Lajos⁹ pedig, a védőbástya-gondolatnak, mint európai szállóigének, széleskörű és egész napjainkig tartó európai elterjedtségét mutatja be igen sok adatban.

Jelen tanulmány a XVI. századi német közvélemény török-félelmét véve a vizsgálódások kiindulópontjául, ebben a német török-vonatkozású irodalomban Magyarországról, mint a kereszténység védőbástyájáról kialakult képet igyekszik élénk állítani.

I.

Tua res agitur...

A török-félelem egyetemes európai jelenség. A törökben az egyetemes keresztény kultúra ellenségét látja egész Európa. Minden nemzet érzi ezt a veszedelmet, az egyetemes kereszténység megszólaltatói írásban és szóban a kereszténység összefogására és a közös ellenség elleni hadjárat indítására tüzelnek. Az európai törökellenes irodalom utolsó fényes fellobbanása a keresztény köztársaság, az európai keresztény szolidaritás középkori gondolatának. De kilobbanása is, mert a pápákon kívül, akik a legnagyobb eréllyel sürgették mindig a török-veszedelem elhárítását, — X. Leó 1519-ben az V. lateráni zsinaton hatalmas tervet dolgoz ki kereszties hadjárat indítására,¹ — meg egyes elszigetelt hadi vállalkozásokon és nagy veszélyek idején küldött pénzsegélyeken kívül a török ellen tényleges, egyetemes európai hadjárat többé nem valósult meg. A kereszties háborúk szelleme immár csak egy nagyszabású irodalomban élt. De ebben élt, és alig van a XV. században humanista, aki valamilyen formában a török elleni harcra ne buzdított volna.²

A németség részvétele ebben az irodalomban, éppen úgy, mint a félelemben és harcban, közvetlenebb veszély érzetéből fakad, ösztönösebb, elevenebb, mint a többi nyugati nemzet

⁹ Egy európai szállóige életrajza. (Magyarország a kereszténység védőpajzsa.) E. Ph. K. 1936.

¹ Miskolczy István: Keresztieshadjárat terve a mohácsi vész előtt. Lukinich Imre: Mohácsi Emlékkönyv. 1926. 41. l.; Artner Edgár: Magyarország és az apostoli szentszék viszonya a mohácsi vészt megelőző években. U. o. 63. l.

² Huszti József: Platonista törekvések Mátyás király udvarában. Minerva Könyvtár, I. Pécs, 1925. 79. l.

török irodalma, nemcsak a humanisták művelik, hanem szinte árad a nép széles rétegeinek lelkéből.

Mivel a törökveszedelem teszi fogékonyá a német közvéleményt a magyarság európai szerepének első, minden fantasztikus motívumtól mentes igaz megértésére, érdekel bennünket, hogyan nyilvánul meg a törökfélelem a német irodalomban, hogyan látták a németek a nagy ellenséget, a törököt? Mielőtt a német közvéleménynek a magyarsággal szemben elfoglalt álláspontját kutatnók, vizsgáljuk meg először a törökről, a török veszedelemről szóló német irodalmat.

A XVI. századbeli török-irodalom Németországban hatalmas, gazdag áradása a német nemzeti érzésnek, a vallását, hazáját, kultúráját féltő XVI. századbeli német ember aggodásának, szorongásának. Ebből az irodalomból értjük meg, hogy a XVI. századbeli Németországnak a vallási kérdés mellett legnagyobb, legégetőbb problémája a törökveszedelem volt....

A töröktől való közvetlen fenyegetettség érzése a német köztudatban a XVI. sz. folyamán támad fel. A török-veszedelem szólama ekkor válik döbbenetes valósággá a német köztudatban. A XVI. században is részt vesz ugyan a németség a török elleni buzdítások irodalmában, de ezek a megnyilatkozások ekkor még nem ütnek el az általános hangtól és hangulattól. Hangoztatják ők is a töröknek az egész kereszténységet fenyegető hatalmát, de még túlságosan általános és hideg ez az „egész kereszténység“ fogalma. A veszély nem fenyegetett még közletről; a XV. században még az „egész kereszténység“ bajára kérnek a buzdító szövegek enyhítő írt az „egész kereszténységtől“. Így Mandelreiss 1453-ban, Konstantinápoly bukása után,³ vagy Rosenblüt 1459-ben allegóriáktól túlszűfolt énekében.⁴ 1474-ből egy nyomtatvány az augsburgi birodalmi gyűlésről (App., 3) a kereszténység siralmas helyzetét festi: „Nachdem leider nymands verporgen vñ sogar offēbar kündig ist, der schwer belast vnd iömrig val, damit die heilig cristēheit von den veindē des name vsers herre ihesu cristi, den Schnöden Türcken, mit so gar grawsamlichen vnd vnmenschlichē geschichte nun lägezeit her beschedigt bekümert betrübt vnd verderbt worden...“

³ Liliencron: Die historischen Volkslieder der Deutschen, Leipzig, 1865. I. 463.

⁴ Liliencron, I. 506.

Bármily erős is a kereszténység szomorú helyzetének átérzése, meg a Németországot fenyegető veszély tudata, csak a XVI. századbeli német ember kezdte határozottan érezni, hogy a török a szent Német Birodalom ellensége, hogy hódításának végső célja a németiség leigázása. És ezen a tudaton keresztül értékelték és érezték Magyarország török elleni védekezésének fontosságát.

Tehát a németek törökfélelmének és törökszemléletének *mindvégig alapvető indítója és táplálója a veszély tudata* volt. Ezért jajdul fel lángoló hazaszeretetének minden fájdalomával Hutten: — „Venit (Turca) proh Christe, ut totum penitus Germanicum genus extinguat ac debeat.“ (App. 125). — Balbus is úgy látja, hogy a török elsősorban Olaszország és Németország meghódítására törekszik, mégpedig milyen hevességgel és közvetlenséggel: „Quid dixi quaeret: immo iam invenit, iam instat, iam urit omnia, videntes scientesque ultro in perniciem ruimus“ (App. 185). — 1530-ban Ferdinánd konstantinápolyi követsége útleírásának bevezetése hangsúlyozza hogy Rhodos szigetének, Nándorfehérvárnak és Magyarországnak meghódítása, Bécs ostroma világosan mutatják, hogy mi a török célja: a „grausame Wüterich“ és „Erbfeind des christlichen Glaubens“, az egész kereszténységet, de különösen Németországot akarja leigázni. (App. 233).

Hans Sachs kizárólag a német nemzetet félti a török pusztításaitól, az ő veszélyét tudja csak átérezni és csak hozzá intézi intő szavát, Agricola (App. 268) figyelmezteti a németeket, most nem tengerentúli országokért kell harcolniok, mint őseiknek, de nem is szomszédokért, mint pl. a magyarokért (akiket ugyan szánalomból és az eljövendő veszély elhárításáért meg kellett volna segíteniök), hanem saját üdvükért. — Camerarius is sürgeti a németiséget, nem idegenek segítségkérését kell meghallgatniok, hanem tulajdon magukat fenyegető veszedelmet kell elhárítaniok. Camerarius különben jellemzően fejezi ki a németek részvétlenségét más nemzetek bajaival szemben:

— „Non ex vero dolore quaerentes suas clades, nominis quidem illos Christiani, sed exteros tamen et longinquos homines, Poconas, Dalmatas, Rhodios audimus. Quae quamvis horribilia essent, et dicerentur miserabiliter, tamen et nunc,

sicuti ante semper, animis forte securis acciperemus... et quamquam esse magna indicarem, tamen quia in diem essent, et quia spei deliberationique prolixae relinqueretur locus, ociose et placide in illorum tractatione versaremur...

Mert odáig fejlődtek a dolgok, mondja Camerarius, hogy nem mások bajairól, hanem a magunkról kell beszélni, nem a legközelebbi szomszédok, hanem a magunk háza tüzét kell oltogatnunk. Mert ki könyörög segítségünkért? Nem a dalmaták, nem a nyomorult és elhagyatott, de nem egészen megbízható magyarok, nem a hitetlenek ellen vitéz, de mégis csak gyanús, szigetlakó és kalózkodó rodosziak, hanem a mieink, a mi polgáraink, a mi népünk: „Nostri sunt, nostri subditi, nostri cives, noster populus.“ Mindíg abban bíztak, hogy messze van még a török, pedig Nándorfehérvár elfoglalása, a magyar király seregének legyilkolása, világosan beszélő tények voltak, hogy a török Németország ellen tör.⁵

Heinrich Müller 1563-ban kiadott, „Türkische Historien“ c. könyvében panaszkodik a török óriási, ijesztő hódításai miatt: Ázsiát, Afrikát már elvesztették a keresztények, Görögország elpusztult, Magyarország halálos beteg, Szerbiát, Szlavóniát nem rég hódították meg a törökök, Ausztria elgyöngült, tehát: „diss Creutz vnd giffit ligt Teutschland vnd der gantzen Christenheit nunmehr auff dem Nacken.“⁶ Először Németországot, azután a kereszténységet fenyegeti a török veszedelem.

Antonius Torquatus 1480-ban Mátyás királyhoz intézett jóslatának egy későbbi 1575-ös kiadása előljáró kis versben figyelmezteti Németországot: „Tunc tua res agitur, Germania...“⁷ Ez a pár szó fejezi ki a legplasztikusabban a német közvélemény fordulatát a török kérdésben: saját ügyéről van most szó.

Luther írásai beszédes bizonyágai annak, mennyire kizárólagosan Németország veszedelme irányította a németiséget a törökkel szemben való állásfoglalásában. 1526 és főleg 1529 előtt a törökveszedelem Luther és a német reformátorok számára a pápaság ellen alkalomadtán kijátszott er-

⁵ Oratio Senatoria... 1542.

⁶ U. o. 121. o.

⁷ Prognosticon de Eversione Europae... 1575.

kölcsi példa volt.⁸ Luther ellene volt a „keresztes hadjárat“ formájában való hadakozásnak már azért is, mert féltette Németországot, ahogy Hutten, Róma kizsákmányoló hatalmától és beavatkozásától. Főellenségük a pápa volt, és nem a török. A német írókat általában közömbösen érintette a törökveszedelem, amely oly messzinek, nem az ő dolguknak tűnt fel 1526 előtt. Megváltozott azonban a helyzet Mohács után és Bécs ostromakor: 1529 elején kiadja Luther a „Vom Kriege wider die Türken“ c. röpiratát, amelyben a török elleni harcra tüzel, de ezt a kötelességet „Christianus“-ra, a vezekléssel és imádsággal hadakozó, istenfélő közemberre és a császár vezetése alatt álló világi hatóságokra bízva és Róma kezéből a vezetést teljesen kiveszi. — 1529-ben „Heerpredigt wider die Türken“ c. röpirata a törököt a Dániel próféta által megjövendölt szörnyetegként, mint Istennek és az ő szentjeinek gyalázójaként és üldözőjeként látja, harcra tüzel ellene, e harcban elesni annyi, mint Istenért vértanúságot szenvedni. Luther képviseli a legtisztábban a XVI. századbeli német állásfoglalást a törökkel szemben: az egész kereszténységet fenyegető veszedelem őt már alig érdekli, sőt az ellene való harcot Isten ellen való lázadásnak érzi. De amint hazáját közvetlen éri a vihar előszele, minden erejével a veszedelem elhárítására buzdít, bár mindig hozzáteszi, hogy a török ellen való küzdelem nem az egyházi, hanem a világi hatóságok kötelessége. A törökveszedelem nemzeti kérdéssé lesz.

A közvetlen veszedelem elhárítását a németiség saját kötelességének érzi, nem várja idegen segítség közbelépését. A harcra buzdítók mindig csak a német néphez, a német fejedelmekhez intézik szózataikat. A német nemzet hivatott szerezniük a török hatalmának megtörésére. Ez a tudat indítja a német rendeket arra, hogy hosszú időn keresztül pénzsegélyt, katonákat küldjenek Magyarországra. Hutten, aki oly nagy fájdalommal látja hazájának szorongatott helyzetét, így beszél honfitársaihoz:

— „Ab unis vobis universa Christianorum salus dependet. Vos omnes intuentur. Vestrum omnes auxilium orant. In vobis spem locant... Demum in vestris situm est animis ce-

⁸ Szekfű: A XVI. század. 110. o.

dant Turcae, an reliquiae Christiani nominis pereant.“ (App. 125).

Camerarius a német nemzet lelkiismereteként szólaltatja meg ezt a hatalmas kötelességérzést: A németeknek kell megindítani a hadjáratot a török ellen, és a többi népet nemzetközi hatalmi kapcsolataik révén szövetségesükül megnyerni, „hoc etiam video onus nostris humeris imponi, cum propter Imperii maiestatem tum gentis opinionem. Hoc inquam munus defendendae Christianitatis, et proprium est huius imperii et Germaniae nostrae cum partum tum etiam relictum a maioribus permulta speciosa et excellentia certamina.“⁹ Erre, a keresztes hadjáratokat vezető ősök dicső példájára, akik nemcsak a maguk, hanem az egész kereszténység ügyéért küzdöttek, hivatkoznak minduntalan a harcra buzdítók, hogy a németséget saját veszedelmének elhárítására indítsák. A németség öröklött becsülete és méltósága kívánja ezt a harcot. Evvel érvel *Agricola* is, Elpanaszolja, hogy mit szenvedtek a németek a török zszarnoki kegyetlenségétől; ennek a pusztító dühnek Európából való kiűzése a németség feladata:

— „Es wirdt fürwar ewer aller grosse vnd treffenliche ehre sein, so der Türck von euch auss Europa verdriben im Asianer landt wirdt erlegt, vnd überwunden.“

Dicsőíti Németország hatalmát és gazdagságát, ez a hatalmas birodalom ne tudná az elpuhult törököket legyőzni? Németország méltósága és nagy veszedelme kívánja, hogy a törököt megtámadják.¹⁰

A németség tehát saját feladatának tartotta hazájának és ezáltal az egész kereszténységnek megvédelmezését a török ellen. Legjobbjai ezt a hivatástudatot ébresztgették nemzetükben. S a kereszténység megvédelmezése természetes feladata volt Németországnak, hiszen császára egyúttal a kereszténység világi feje. VII. Kelemen pápa, V. Károly császárhoz és Ferdinánd királyhoz intézett intelmében, 1532-ben ezt nyíltan ki is fejezte, amikor a németeket „eine mawr vnd befestigung der andern Christenheit“-nek nevezi. (App. 246). Európa tekintete Magyarország bukása után a német biro-

⁹ Oratio Senatoria... 1542.

¹⁰ Oration: anred vnd vermanung... 1551.

dalom felé fordult, onnan várt és remélt segítséget a török hatalma ellen. Különösen a császár személye vonzotta magához a keresztény reményeket, mint egy nagy gyűjtőlencse a napsugarakat. Személyéhez sok jóslat fűződik. Ezek szerint V. Károly császár Köln előtt fogja leverni a törököket és egész Törökországot elfoglalja. Egy XV. századbéli magdeburgi latin krónika szavait idézzük nagy reménykedéssel az egész XVI. század folyamán:

— „Ex sanguine Caroli, Caesaris et regni Galliae imperator orietur Carolus dictus, dominabitur in tota Europa, per quem et ecclesiae collapsus status reformabitur, et vetus Imperii gloria restituetur.“

De a németiség hivatástudata elsősorban saját, fenyegetett nemzeti létének megvédését szolgálja. A német hivatástudatot és kötelességérzetet fejezi ki a vészkiáltás: „Tunc tua res agitur, Germania . . . .“

II.

„Erbfeind“.

A közvetlen fenyegetettség tudata, a szenvedés és harc tesz a németek törökgyűlöletét szubjektívebbé, népiesebbé, érzelmileg erősebben színezté ellentétben a többi nyugati népénél, melyek jobbára csak irodalmilag vettek részt a török kérdésben.

Milyen fogalmi jegyekkel, állandó jelzőkkel, jellemvonásokkal látta el ez az elevenen élő gyűlölet és rettegés, egy létben és kultúrájában megtámadott nemzet gyűlölete és rettegése a barbár, vad hódítót, a törököt?

Első ilyen állandó jelzője a töröknek a német újságokban, röpiratokban, törökről szóló traktátusokban az „Erbfeind“-kifejezés. A török „Erbfeind“, a keresztény hit ősellensége. Mélyen kifejezi azt az áthidalhatatlan szakadékot, elemi erejű ellenséges viszonyt, amely csak a keresztény és nemkeresztény között állhat fenn. Mert életet, vallást, társadalmi és gazdasági berendezettséget, a kultúra létalapjait fenyegette elsöpréssel a török hódítás. Ezt érezték, ezt juttatták minduntalan kifejezésre a törökveszedelem elhárítására buzdító, kétségbeesett hangú felszólítások, a végtelen számú „exhortationes contra Turcas“. Vigyázatok keresztények, de

elsősorban ti, németek, mert a török nem olyan ellenség, mint a veletek egy kultúrájú európai népek, akikkel eddig harcoltatok politikai előnyökért. A török életetekre tör, ezt mondja lényegében mindegyik. Hutten a német fejedelmekhez intézett dörgedelmes hangú buzdításában a török ellen így festi le a török szándékát:

— „Venit o principes ut occidat, ut iugulat, ut interficiat, ut excarnificet, ut nos pessundet, nostras uxores ludibrio habeat, nostros liberos strangulet.“ (App. 125). —

1518-ból egy újság a pápa és a keresztény fejedelmek követeinek tanácskozásairól írva, ezt mondja a török császárrol:

— „Nit allein menschlich begert ir reich diser welt zumeren vñ zuerhöhen, sunder als ein feind alles adelichen vnd erbern wessens, hitzig vnd gyrig nit anders bedenckt fürstrebt vnd wiet, dan dan gantzer welt gewaltig zuwerden, zeherschē vñ die Christen tirannisch vnd vmenschlich in irem blut zuerderben.“¹

Balbus is ezt a megrázó jövőt festi le a kereszténység előtt, amikor azt kérdezi, vajjon arra várnak-e „cum reliqua Europa in miseram, et erumnosam servitutum redacta, nos cogamur de libris, de parentibus, de uxoribus, de vita, de religione, de aris atque focus dimicare.“ (App. 185). — Más helyen két szóval fejezi ki mindazt, amit a török fenyeget: „Religio et Imperium“ (App. 207). — Georgius Agricola pedig Ferdinándhoz intézett beszédében így érvel: a török minden egyes ember szabadságát, a gyermekek és asszonyok üdvét fenyegeti, de legjobban a vallás forog veszélyben.²

A kereszténység szent vallását, életét, üdvét, gyermekei és asszonyai tisztaságát, tehát a kereszténység létfeltételeit támadja meg a török, ezért ő az „Erbfeind“. A legtöbb újságlap, történeti népének, leírás vagy buzdítás így bélyegezi meg a törököt. Értelmi velejárója, kiegészítője ez a „török“ fogalmának. Nincs is más „Erbfeind“-je a kereszténységnek. A kifejezés súlyát bizonyítja, hogy Luther néha gyűlölete tárgyát, a pápaságot állítja a török „Erbfeind“ mellé.

¹ Bábstlicher heiligkeit... 1518.

² Oration: anred vnd vermanung... 1531.

Áthidalhatatlan az erkölcsi és kulturális különbség a szembenálló ellenfelek között. A török a legocsmányább, a legaljasabb, a legbarbárabb a világon, tagadója minden kultúrának és emberi érzésnek. Így látják, így jellemzik a németek a törököt. Az egész irodalmon végighúzódik a mély-séges felháborodás a törökök erkölcstelen élete miatt. Hutten így jellemzi őket:

— „Domi in omnem libidinum ac turpitudinum foeditatem profusa (gens), ad extremum ferox, efferata, crudelis, libidinosa, insida ac truculenta. Neque fidem servans, neque foedera sacra habens, suae superstitionis ad extremum usque spiritum tenax, verae alioqui religioni hostis, sacra et profana, fas et nefas perinde ducens“ (App. 125).

Balbus ugyancsak a legsötétebb színekben mutatja be a törököt Quibus nullum genus hominum est spurcius, nullum obscoenius, adeoque habent mentem immanitate efferatam, ut nullam esse naturam divinam omnino suspicentur. Humanam vero felicitatem his voluptatibus definiunt, quae honeste nominari non possunt. A török hódítása „mérget-lehellő pestis“ (App. 145). Egy másik munkájában a kereszténység erkölcsi hatalmát állítja szembe a török bűneivel és aljasságával: „nobiscum est fides, cum illis perfidia, hinc pudor, illinc impudentia, hinc honestas, illinc turpitude, hinc constantia, illinc furor, denique hinc religio, pietas, virtus, illinc superstitio, impietas, vitium...“ (App. 185). Vagy: „nihil in se habeant humanitatis praeter hominis figuram, et eam sane ob flagitiosissimam turpitudinis foeditatem depravatam ac nequam... quas communes habemus cum belluis, iurisiurandi vim, fideique sacramentum, non minus contemnant, quam ignorant... nulla illis vel morum vel vitae elegantia, nullum integritatis vestigium, nullum iustitiae...“ (App. 207).

Pizachus minden emberiséget megtagad tőlük: „Nullus eo scaenior, nullus immanior, nullus ab omni humanitate alienor“ (App. 164).

Egy német polgár Törökországban telepedett le és barátjához hazairt levelében elriaszt mindenkit még a gondolatától is annak, hogy török alattvaló legyen. Élénk színekkel ecse-

teli a török szégyenletes erkölcstelenségét, amelytől saját alattvalóinak fiait, leányait sem kíméli meg (App. 186).

Melanchton éppen bűnei és erkölcstelensége miatt tartja a törököt Isten ellenségének, és ezért az ellene való harcot nemcsak jogosnak, hanem szükségesnek és Isten akaratának. Ezzel buzdítja Brandenburi Joachimot a hitetlenek elleni harcra: „Nie keyn Nation gewesen ist die mer Gotteslesterung, wütereÿ, schendliche vnzucht, vnnnd allerley wüstes vnnnd vildes leben geübet hat, denn die Türcken.“³

Agricola alig talál szavakat a török megvetésére: „quibus quid miserius, et calamitosius, quid impurius et turpius, quid funestius et crudelius dici aut cogitari potest?“ (App. 268).

Johannes Langus így ír: „Nil apud hanc (gens Turcia) sancti, ratio non ulla pudoris — Non aliquem retinet fasque piunque locum. — Pacti nulla fides, nulla est constantia veri, — Nulla etiam certi foedera connubii“ (App. 272).

Heinrich Müller így nyilatkozik a török vallásáról: „Diese Mahometische Religion, die grösste Abgötterey vnd Gottslesterung.“⁴ Mahomed az álpróféta, az Antikrisztus, Góg és Magóg, a Dániel próféta által megjövendőlt szörnyeteg: Luther óta ezek a törökvallást megbélyegző kifejezések a német reformátorok szókincsében.

Az idézett példákhoz hasonló nyilatkozatokkal találkozunk lépten-nyomon a németek hatalmas törökirodalmában, amelyek mind felháborodással és legyőzhetetlen idegenkedéssel bélyegzik meg a török erkölcstelenségét, egész világszemléletét, és minden emberi méltóságot megtagadnak tőle.

A gyűlölt töröknek egy másik, szintén állandóan kiemelt, megvetendő jellemvonása álnoksága, hitszegése, az eskü semmibe vevése, amint ez már az idézett példákban is gyakran feltűnt. Ez is állandóan megisméltendő motívuma az „Erbfeind“ jellemzésének. A török megbízhatatlan, egy szavát sem lehet elhinni, álnok, ravasz és mindezt vallása szentesíti a keresztényekkel, akikkel szemben az eszközök között nem válogat. A török hitszegésre, álnokságra történeti példákkal figyelmeztetik az írók a kereszténységet. Gyakran a magyarok

³ Zwen trostbriue... 1532.

⁴ Türckische Historien, 1563.

gyászos sorsát hozzák föl elrettentő például. Camerarius így tanít: „Mit használt a szerencsétlen magyaroknak az árulás, a barbárokkal való szövetekezés, mit a hazaárulás? Sokakat közülük a török örök fogságba hurcolt, sokan halálra kínozva pusztultak el, a többieket pedig úgy őrzik, hogy rosszabb sorsuk van, mintha börtönben synlődnének.“⁵

Egy levél alakjában írott újság 1542-ből hasonlóképpen óva figyelmezteti a kereszténységet a török álnokságára és megbízhatatlanságára, bemutatva, hogy bánik állítólagos szövetségesével. Érzik már ezt keservesen a magyarok is és csak most látják be, milyen kárt okoztak önmaguknak és szomszédaiknak („wie einen so mercklichen schaden sie jhnen selbs, allenn anstossenden landen, unnd der gantzenn Teütschen Nation“), mikor a török segítségét kérték. Leírja Izabella királyné nehéz helyzetét, aki végül is Erdélybe kénytelen Budáról távozni. Az egész elbeszélést megjegyzések kísérik, hogy milyen hazug és cselszövő a török, milyen kevésbé lehet benne bízni, ha így bánik azokkal, akiket védelmez (App. 290).

A várvédő őrségeknek mindig szemek előtt lebegjen azok szomorú sorsa, akik a török szavában bízva, kegyelemre adták meg magukat. A törökök minden ilyen esetben kegyetlenül legyilkolták a meghódoltakat. A török császár álnokságának összegyűjtött példáit mutatja be egy újság 1542-ből. Budán 1000 zsoldos feladta a várat, de amint el akartak vonulni, mind legyilkolták őket. János király szerződést kötött Szolimánnal, hogy Szolimán pártfogója lesz és országát bánatlatlanul hagyja. Mikor azonban a törökök Bécs ellen vonultak, rablással pusztították el János király országát. A velenceieket is megcsalták. Fráter György is szerződést kötött a törökkel, mégis csellel vette be a császár Budát. „Dann kein glaub noch traw da ist, sonder eytel tyrannisch blutdürstigkeit.“⁶

De a török ravaszsága és cselszövésekben való jártassága saját hazájában, belpolitikájában sem tagadja meg magát. Mutatja ezt az az eset, amikor Szolimán halálát főemberei titokban tartva, fiát, Szelimet cselszövésekkel választot-

⁵ Oratio Senatoria, 1542.

⁶ Das der Türck ein Erbfeind... 1542.

ták meg császárrá. Igen jellemző az új szultán arcképének megrajzolása is. A törököknek még külsejében is a csúnyát és embertelent látta meg a német közvélemény. Ez az újság például így írja le Szelim külsejét: „eines solchen vnge-schickten faisten leibs sey, das man jm kein Halss sehen kündt, darnebẽ aber ein dick schwartzes Haar vnd Bart, vnd darzu ein trutzenlichs grawsams tyrannisch Gesicht...“⁷

Íme az „õsellenség“ arcképe, ahogy azt a XVI. századi német ember látta.

Ilyen ellenségnek való meghódolás a német ember lelkiismeretének, kultúrájának teljes megtagadását jelentette. Ezt fejezte ki egy századvégi prédikátor, hirdetve, hogy a keresztények minden csepp vérének tiltakoznia kell a töröknek való meghódolás pusztá gondolata ellen is. Mert a meghódolással részesévé és segítőjévé válik a török zsarnokságának, szövetségesévé a keresztények kipusztításában. Egy test lesz a törökkel, büntársává válik. Nagy és súlyos lelkiismereti kérdés ez, mondja a prédikátor, és ezért dicséri és hozza példának fel Báthori Zsigmondot, aki a császárhoz csatlakozott, otthagya a török szövetséget és a keresztényekkel akar a török ellen, nem pedig a törökkel a keresztények ellen harcolni. (App. 617).

Beszédes tanúbizonysága ez az egyszerű prédikáció annak a leküzdhetetlen gyűlöletnek, megvetésnek, idegenkedésnek, amellyel a német ember a minden ízében ellentétesnek, gyűlöletesnek megismert török, az „Erbfeind“ iránt viseltetett.

III.

„Bluthund“.

A törökgyűlöletnek és törökfélelemnek legelevenebb táplálói és kifejezői azok a borzalmatkeltő leírások, amelyek a török zsarnoki, vérszomjas kegyetlenkedéseit tárják fel a rettegő, de a véres szenzációkat pathológikus önkínzásvággal habzsoló közönség előtt. A gyűlölt ellenség főntebb vázolt jellemvonásai elhalványulnak ezek mellett az ábrázolások, a barbár keleti nép vérszomjas dühének, emberhúsban tobzó-

⁷ Neue Zeytungen, Von des Türkischen... 1566.

dásának vértől párologó, tűzvészről izzó képei mellett. Ez az ellenség, amelynek egyetlen célja a rablás, gyujtogatás, öldöklés, gyilkolás, ördögien kiesztelt válogatott kínzások formájában, egyetlen célja a pusztítás, minden téren, kivetkőzik minden emberi formából, nem ember többé, hanem vérengző kutya — „Bluthund“.

Láttuk az előző fejezetben, milyen eleven gyűlölettel, megvetéssel és rettegéssel alakítja ki a német közvélemény a török arcképét. Ez az erős érzelmi aláfestés hág tetőfokra a „Bluthund“ képében. Mindkettő a törökveszedelemben való közvetlen részvétel, a tőle való rettegés állandó feszültségének terméke. A töröknek az „Erbfeind der Christenheit“ mellett állandó jelzője a „Tyrannischer, blutdürstiger Bluthund“. A német közvélemény ennek jegyében élte át a törökveszedelmet.

A francia és német szemléletnek nemzeti egyéniségből és a törökveszedelemhez való viszonyuk különbségéből óriási ellentéte származik:¹ a francia ember szemében a török császár a „Grand Türcc“, a nagy hódító, a német szemében „Erbfeind“ és „Bluthund“.

A török véres kegyetlenkedéseivel teli ujságok, Neue Zeitung-ok magyar vér hullásáról, magyar asszonyok és gyermekek mártírhaláláról festenek elrettentő képeket. Az emberi együttérzést, szánalmat, egy másik keresztény, védtelenül szenvedő, a török vérszomjának kiszolgáltatott nép iránt, saját népüknek hasonló sorstól való féltését ébresztik fel. Segítségért könyörgő magyar követek, vagy Magyarország megsegítését sürgető, világosan látó külföldiek mind az ártatlanokkal és védtelennel embertelenül dühöngő török vadállati vérontásának lélekbemarkoló ábrázolásaival igyekeznek a közömbös kedélyekre, a rövidenlátókra hatni.

A mohácsi csata után Magyarországon pusztító török vérben tobzódásáról igen sok ujság jelent meg. A csatavesztés, a törökveszedelemnek ilyen közelsége és soha nem hitt véres valósága mélyen megrázta a német közvéleményt. Nézzünk meg egy „Neue Zeitung“-ot, a mohácsi csatával fog-

¹ Győri János: A kereszténység védőbástyája. Minerva Könyvtár, Bp. 1935. 27. l.

lalkozók közül: a címe már sejteti a tartalmat, a réműletet, amelyből született és amelyet felébreszt: „Disz büechlein saget von d'grausamen vnd erschrockenlichen handlung vnd gethalten des Bluthunds, d' sich nennet ein Türckischen Keyser, so er vñ die seinen nach eroberung der Schlacht, vff den XXIX. tag Augusti nechstuergangen geschehen, an vnsern Mitbrüdern, d' Hungerischē Landtschafftē, ganz vnmenschlich triben hat, vñ noch teglichen thut. 1526.“

A törökök Pestet és Budát elfoglalva, rengeteg embert legyilkoltak. Pécs megadta magát kegyelemre, mégis az egész lakosságot lemészárolták. Szerte az országban tombol a „Bluthund“:

— Er ruckt auch teglich weyter, vnd zeücht im land allent halb hin vnd wider (dan es ist der merer teyl des adels in der Schlacht bey künigklicher Maiestat beliben) vnd yedermann erschrocken, verbrennen das gemeyn volck vast. Was sie der jungen weyber vñ meidlin erwischen, treyben sie iren mutwillen mit, schenkts einer dem andern. Wann sie sich dan dero genüten, so schlahen sie inen die köpff ab. Es kan also jemerlich vnd ellend nit antzeygt werden, es wirt noch vil hündischer vnd thyranischer gehandelt.“

Felhangzik az intő figyelmeztetés: „Sollich grausam vnd erschrockenlich handlung vnd gethaten des Blutdürstigen Bluthunds feyns der Christenheit, sol billich ein yeghlich Christen mensch zu hertzen fassen vnd betrachten.“ (App. 187).

Ilyen elemi csapás, ilyen szörnyűségek elől a hívő lélek csak Istenhez menekülhet. Minden csata-leírás, minden véres rémhír után elmaradhatatlan az egyszerű szavú, de bensőséges ima, amilyen ennek az ujságnak végén található: Isten bocsássa meg vétkeinket „vnd fürtet vor dem Bluthund verhüten, vnd vnns allen ein ainigs wesen vñ frid, den wir zu haben bedürffen mitteylen. Amen.“

Bécs 1529-iki és 1532-iki ostromai, amikor már az ausztriai nép is áldozatává lesz a török pusztító dühének, a népének, ujságok beláthatatlan tömegét hívják életre, amelyek mind réműlettel részletezik a török kegyetlenkedéseit. Ezek közül csak néhányat említek. Pl. Jörg D a p p a c h:

Ein lied gemacht wie es im Osterland ergangen ist;² vagy Johann H a s e l b e r g: Des Türckische Kaysers Heerzug . . . : azt írja, hogy a török Bécs ostromakor 10.000 keresztényt ölt meg, vagy hurcolt szolgaságba. — Hans Sachs történeti énekei nagy szemléletességgel és részletességgel boncolgatják a „Bluthund“ rémtetteit: „Tyranische That des Türcken vor Wien begangen. (App. 361.) „Historia der Türkischen belegerung der Statt Wien mit handelung beyder teil, auff das kürzest ordentlich begriffen (App. 361.). Hans Sachs köszönetet mond az isteni irgalomért, hogy a török sikertelenül ostromolta a várost, mert egyedül Isten védte meg a végpusztulástól. Könyörög Istenhez, hogy továbbra is őrizze meg a kereszténységet.

Von diesem Feind der Christenheit — Dem Türcken blutdürstigen hund — Durch welches bodenlosen schlund — Vil Königreich verschlunden send — O Gott sein wüten von vns wend — Das er dein Christenliches erb — Auch nicht an leib vnd Seel verderb — Sonder schüt auff jn deinem grim — Leg ein ring in die Nasen jhm.

Egy másik énekében: „Ein Klag zu Gott über die grawsam wütere y dess grausamen Türcken, ob seinen vil Kriegen vnd obsigen, (App. 361.) így panaszkodik Istennek:

„Ach Herre Gott in deinem Reich — Schaw wie ellend vnd Iemmerlich — Geht dein Christliches Erb zu Grund — Durch den Türckisch argen bluthund.“

Felsorolja a török hallatlanul sok hódítását, de mindez nem volt elég, most Németországot kínozza kegyetlen zsarnokságával: elpusztítja és felégeti a falvakat, lemészárolja az embereket, meggyalázza a szűzeket és asszonyokat. Mennyi foglyot hurcolt rettenetes nyomorúságba! Nagy a nyomorúság, Németország vége közeledik!

Buda bevételéről szóló énekében („Ein Tyrannische That dess Türcken, Wie er sechs hundert gefangene knecht elendigklich hat lassen nider hawen, auch die Königin ins Elend verschickt. App. 361.) elmondja, hogy a török összetelgette az elfogott katonákat és mind egy szálíg lemészároltatta őket.

² Liliencron: Die hist. Volkslieder... III. k. 602. 1.

Sziget elfoglalása és földulása egyik megnyilvánulása a török pusztító dühének: „Mit was dürstigkeit vnd grausamkeit der erschrockliche Feind der Türck, gegen der armen Christenheit wüten vñ toben thut, mit was vnersetlichẽ grimmen vñ begirde zuherschẽ, auch vnauffhörlichen hass er dieselbig verfolge vñ ängstige“. (App. 425).

De egy régibb eseményt, Konstantinpoly véres meghódítását is újból és újból felidézik a „Bluthund“ kegyetlenkedéseinek példázására. Egy 1560-ból kelt intelem a konstantinápolyi vérfürdő leírásával akar félelmet kelteni:

— „Nachdem als Machumetes der Tyran zu essen angefangen, hat er der grewlich bluthund verschafft, das alle obersten, Edel vnd vnedel, so inn der statt gefangen, auff aller grewlichst vnd erbärmlichst ertödt wurden.“

A görög császár feleségét, leányait és a többi szűzeket és asszonyokat meggyalázta és megölette. A világhírű templomot megszenteltelenítették. A papokat és szerzeteseket szörnyű kínzásokkal gyilkoltatta meg, a köznépet pedig karddal aprított össze — „ain sollichs blutvergiessen dass es durch die statt ausgeflossen“. (App. 274.)

Schrot Márton címerkönyvében az ellenségről, aki így bánik a védtelen, legyőzött ellenféllel, a gyűlölt és minden emberieségéből kivetkőzött török császárról a következő szemléletes, jellemző epizódot közli Konstantinápoly ostromának leírása kapcsán. Mikor a keresztények bátran visszaverték az ostromot, „a zsarnok Mahomet elvesztette bátorságát és borzalmasan üvöltött és szűkölt, mint egy kutya“. (App. 487.)

Prédikátorok hirdetik, nyomtatványok terjesztik, a nép között szájról szájra járnak a török elleni imádságok,³ amelyekben kétségbeesetten panaszolja a kereszténység Istennek szörnyű vértanúságát és bűneik beismerésével könnyörögnek a megpróbáltatás elfordításáért. Az egyik török elieni imádság, egy a sok közül, ezt a címet viseli: „Ein Christlichs, schöns, andechtigs Gebet, für den gmainen

³ C. J. Cosack: Zur Literatur der Türkengebete im 16. u. 17. Jahrhundert. Kiváló felsorolása és ismertetése a török elleni imádságoknak.

standt der Christenheit zu diesen betrubten zeiten, wider den Erbfeind den Türcken, 1566.“ Az ima így hangzik:

— „Der geschworne Erbfeindt vnd Pluetdürstig verfolger deines heiligē namens, glaubens vnd Kirchen, Der grausam Tyran, der Türck zerraisset, vnd zerbricht dein schönes Erbthail, das du dir mit deinem Pluet erkhaufft hast, plundert, prennet, fahet, pindet, füret, hinweg in die gefencknuss, vnd schwere viechische dienstpargkeit zerhackt vnd seblt dein armes vöcklein, ohn alle erbarmung des alters vnd personen, verschonet auch nit der klainē Säugling so an der Muter prüst hangē, noch der klainen kindlein so noch in Mutter leib verporgen ligen. Hat jme fürgenomen dein Christenheit vnd den heiligen Christenlichen glauben zuuertilgen.“ (App. 403).

Ugyanez a nyomtatvány közöl még egy másik imát is, egy háziimát, amelyet Alsóausztriában császári rendeletre naponta a törökharangszónál kellett imádkozni: „Wehr dem Blutdürstigen Erbfeindt dem Türcken mit deiner krafft, der jhm dein arme Christenheit, vnd vnser geliebtes vatterland mit raub vnd gefencknuss, mit Fewer vnd Säbel gentslich zu verheeren vnd vertilgen, inn seinem grimmen fürgenommen.“ Ezek az imák a török rémtetteinek elpanaszolásával akarják Isten irgalmát megnyerni.

A török vérontásainak leírásai idővel sablónossá, stereotíppá válnak, ugyanazokat a rémtetteket, a szörnyűségeket mondják el minden alkalommal. A század vége felé kialakult a török barbár vérszomjának már megszokottá és mindennapivá vált ábrázolása. 1595-ből egy Neue Zeitung szinte szószerint úgy mondja el a keresztényeken megtörtént szörnyűségeket, mint számtalan más ujsághír. Ha néhány ilyen leírást ismerünk, ismerjük a török irodalomnak ezt a minduntalan visszatérő, újból és újból véres valósággá és aktualitássá váló, de kifejezésmódjában, motívumaiban csaknem változatlan műfaját. Ez az 1595-ből való ujság így írja le a törökök egyik téli, dunántúli portyázásának történetét: a befagyott Dunán átvonulva, a török egész Pozsonyig pusztította az országot. A fiatal lányokat hajuknál fogva akasztották fel, ide-oda ráncigálták és nyilakkal lőtték agyon. Rengeteg falvat kipusztítottak, kifosztottak, az asszonyokat meggyalázták, oszlopokhoz kötözve

agyonlőtték.... a gyermekeket szétszaggatták és lábbal tiporták, úgy pusztítottak, hogy Isten az égben meg kellett, hogy induljon ennyi nyomorúság láttán. Sok gyermeket lekaszabolták, kutakba dobták, olyan jajgatás és kiabálás volt, hogy aki ezt hallotta, megszakadt szíve a szánakozástól. Az öreg embereknek nyelvét, füleit, orrát levágták, forró olajjal kínozták őket, kezeiket, lábaikat levágták és úgy hagyták őket szenvedni. Egy nemest élve ástak el és úgy hagyták elpusztulni. Néhány ezer férfit és fiút magukkal hurcoltak. Oly rémület van az országban, amit nem lehet szavakkal leírni. A nép a vadonba menekül, hogy életét megmentse. Az öregek és gyermekek elhagyottan kenyérért sirnak és kiabálnak, de senki sem tud rajtuk segíteni. (App. 585.)

A török császár szándékát, hogy az egész kereszténységet le akarja igázni és ki akarja irtani, döbbenetes fenyegetésekkel telt hadüzenő leveleiben tudtára adja a keresztény fejedelmeknek. Ezek a levelek nyomtatásban igen elterjedtek voltak, előre vetették a rémtettek árnyékát, általános elterjedtségük a törökfélelem nagyságát fejezi ki. A császár ilyen címeket ad magának ezekben a levelekben: „Zerstörer vnd ewiger abgesagter Feind der gantzen Christenhait, vnd allen denen, die sich Christen nennen“;⁴ „ein verderber der Christenheyt“ (App. 217) „eyn verfolger des Christen glaubens“ (App. 190.) stb. Szándéka, hogy hatalmas seregével, tüzzel, rablással, gyilkolással és válogatott halálnemekkel, amit csak kitalálni képes, pusztítsa ki a kereszténységet.⁵

A keresztény foglyok sanyargatásának leírásai egészítik ki a „Bluthund“ embertelen kegyetlenségeinek sorozatát. Bartholomaeus Georgievitz a török életmódjáról, szokásairól szóló munkájának német fordítása 1560-ból egy külön fejezetet szentel a török kegyetlen bánásmódjának a foglyul esett keresztényekkel. A harcban foglyul esettek tizedrészét a császár kapja, a többit a hadat kísérő emberkereskedők veszik meg. A császár az öregeket földművelésre használja, a fiatal fiúkat harcra neveli, a szép lányok háremébe kerülnek.

⁴ Zeitung von des Türkischen Keysers... 1593.

⁵ Zeitung Von dess Türkischen... 1593.

Mindnyájan a szégyenletes istengyalázásban, a török válásban nevelkednek. A többi foglyot, akik nem a császárhoz kerültek, megkísérlik áttéríteni, aki ellenáll, könyörtelen bánásmódban részesül. Dolgozniok kell, mint a barmoknak. Élénk színekkel ecseteli, hogy milyen kegyetlenül bának a kereskedők foglyaikkal. Ha meghalnak, a kutyaának vetik oda őket. A keresztényeket, mint barmokat hajtják piacra, ahol meztelenül vannak kitéve a többi kereskedő vizsgálatának:

— „Es kann weder gesagt noch geschrieben werden was für plage vnd marter, den gefangenen Christen, von den Schelmen, den Türcken wird angelegt (App. 358).

Balbus is felháborodott szavakkal írja le az állati sorban tartott keresztény foglyok szomorú sorsát: „Hominibus Christianis et sacerdotibus... pro iuuentis utuntur. His vehunt, his arant, his fodiunt, his abiectissima exercent omnia erubescendaque ministeria“ (App. 145.).

Történeti népelemek gyászolják a fogoly keresztények szenvedéseit. Az ő szomorú sorsuk az egész kereszténységnek, Németországnak és az egész római szent Birodalomnak szégyene.⁶

De bánhatnak-e másként a keresztényekkel, mikor a törökök egymást is a legvérszomjasabban pusztítják. Az Ottománok hatalomért való küzdelmében apa-, testvér-, vagy gyermekgyilkosság napirenden van. (App. 338.) — Szolimán második feleségének pusztta gyanúsítására, megölette elsőszülött fiát. Nem ártallanak sajátkezűleg résztvenni vérüknek meggyilkolásában. Az öreg Szolimán, embertelen vérszomját nemesak a szegény ártatlan keresztényeken tölti ki, hanem saját leghűségesebb szolgálói is. Saját fiát is önkezűleg segít megfojtani. (App. 399).

Így látja a német közvélemény ellenségét: a török ősellenség, hitszegő, aljas, erkölcs nélküli, „vérengző kutya“. Elemi csapás, amely elsőpréssel fenyegeti a nyugati kultúrát, kiirtással a kereszténységet, mert ő akar egyedül a világ feje lenni, a császárok császára, az egyetlen földi hatalom, amint egy Isten van az égben....

⁶ Liliencron: III. k. 579. 1.

IV.

Történetmagyarázat.

A végzetes török veszedelem okát kutatva a XVI. század embere arra a meggyőződésre jut, hogy a török veszedelem Isten büntetése a kereszténység bűneiért. A török, mint annak idején Attila, Isten ostora, vesszeje, amellyel Isten a tőle elfordult világot sújtja. Ez a meggyőződése, történeteszemlélete annak a századnak, amely elsősorban a vallási problémákkal küzdött.

Ezen a mélységes hitből fakadó gondolaton kívül néha szemléletesebb, földhözragadtabb, „népiesebb történetfelfogással“ találkozhatunk. Ez a keresztény világ nagy katasztrófáit, mint például a mohácsi vereséget, egyes emberek, kiemelkedő személyiségek, ebben az esetben Lajos király és felesége személyes tragédiájaként fogja fel. Vagy pedig a „gyűlölet és szeretet indítékaiból“ magyarázza a történeti eseményeket.¹ Így a magyarok iránt századok közvéleményének hagyományára épült megvetés, idegenkedés, gyűlölet² arra indítja a népet, hogy sok mindenért, csatavesztésekért, a töröknek Ausztria ellen intézett támadásaiért a magyarokat tegye felelőssé. Így tulajdonítja a legrégebb magyar vonatkozású német történeti népének, Peter von Rez-nek a nikápolyi csatáról szóló éneke, a csatavesztést a magyarok gyávaságának és árulásának. Így vádolja a nép Zápolyát és a többi magyar urakat, különösen Tomorit, királyuk elárulásával, és így a mohácsi végzetes vereség felelősségét teljes mértékben rájuk hárítja.³ A magyarok ellenszenvét királyuk iránt német házasságával magyaráz-

¹ Thienemann Tivadar: Mohács és Erasmus. Pukánszky Béla: Mohács és az egykorú német közvélemény. Mohácsi Emlékkönyv 284. l.

² Benda Kálmán: A keresztény közösség, Magyarország és a török hatalom a XV. században. (Bécsi Magyar Történetkutató Intézet évkönyve, 1936.)

³ Ein newer bergreie von künig Ludwig auss Ungern. Liliencron, III. 562. l. Ein new lied von der schlacht... Liliencron, III. 559. l. Von dem künig von Ungern... Liliencron, III. 564. l. Neue zeyttung, wie es mit der schlacht...

zák.⁴ Bécs 1529-iki ostromát is kizárólag a magyarok, Zápolya és az esztergomi érsek bűnének tudják be. (App. 228.) — De a magyarokon kívül árulással vádolják a velenceieket sőt a pápát is (App. 217., 209.).

Azonban a török veszedelem intenzívebbé válásával mind mélyebben hatol be a nép szemléletébe a gondolat, az egyetlen magyarázat: a török Isten büntetése. A reformátorok szerint a pápaság és a római egyház bűnei és Isten igaz szavának, a reformációnak hálátlan elutasítása és üldözése hívták ki a kereszténység ellen Isten haragját, a katolikusok szerint pedig a vakmerő támadás az Egyház ellen, a vallás szent egységének eretnekséggel való bűnös megbontása.⁵ Azonban akár katolikus, akár protestáns szempontból ítélik is meg a szembenálló felek a kérdést, abban mindnyájan megegyeznek — és a vallási harc csendesedésével, a század második felében már uralkodó ez a felekezeti különbség nélküli egyetemes büntudat — hogy a török veszedelem Isten büntetése, amellyel bűneikért sújtja a keresztényeket. Ebből a belátásból származó mélyeséges büntudat, bűnbánat, javulási vágy hatja át a keresztény népek lelkét és ennek a büntudatnak könnyes kifejezései, a bűnök, visszaélések ostromozásai vonulnak végig az egész török irodalmon. A törökfélelemnek és a keresztény lelkiségnek legmeghatóbb, legmélyebben szántó, minden ismétlődő egyhangúsága mellett, vagy talán éppen ezért, legemberibb kifejezései ezek a bibliai hitből fakadó büntudatmegnyilatkozások.

Hogy mennyire egygyéforradt a vallásos történetmagyarázat a XVI. századbeli német ember gondolkozásával, mi sem bizonyítja jobban, mint Luther elítélt tétele, amely minden más földies magyarázattól menten, a törökben tisz-

⁴ Ein newer begreie...

⁵ Ein Sendbrief daryn angetzeigt wirt... Valamint Cochlaeus dialógusára: Dialogus de Bello Contra Turcas... Aventinus véleményére, amelynek visszhangja nálunk Magyarai (Troster: Magyarai és az országokban való sok romlások okairól). A kérdéssel bővebben nem foglalkozhatok, az apologetikus történet szemlélet külön értekezésnek szolgált anyagot.

tán Isten sujtó veszélyét látja, s az ellene való védekezésben is Isten elleni lázadást érez.

A török a haragvó Isten büntetése. Az egész XVI. századbéli német török irodalmon mint állandó akkord végigzúg az önvád és a bűnbánat.

Hallgassuk csak egy 1522-ből való népének egyszerű szavait:

Vnnser vnfleys vnnd aygner nutz
 gegen dem nechsten Stoltzer trutz
 Hass, neid, vnd arglistig synnen
 die machen Türcken gewinnen.⁶

A kereszténység bűnei szerzik meg a töröknek hódításait, a keresztények maguk adják ellenfeleik kezébe a fegyvert. Ezt a gondolatot hirdeti Balbus. (App. 185.) A török önmagában véve erőtlén, hadserege ázsiai és európai szolgahadból áll. Rabszolgák és gyávák, elpuhultak, mint az ázsiai népek általában. A török hatalom kimerült, császáruk elpuhult, nőies ember, a keresztények könnyen legyőzhetnék őket. „Nec eorum appellanda sunt bella, sed latrocinantium subitarii tumultus et praedandi occasiones, imbecillitas mira, disciplina militaris nulla, arma ridicula, res gestae ex perfidia.“ Ilyen gyöngé és megvetendő ellenségnek mutatja be Balbus a törököt. Hogyan igazhathák le akkor oly hatalmas birodalmakat? Erre egyetlen felelet lehetséges: a kereszténység bűnei adták kezükbe a győzelmet. Bűneink által megsértett Isten fegyverezte fel ellenünk az ellenséget.

Pistalocius (Ad Invictissimvm... Monarchum... contra... Turcam... 1580.) és Heinrich Müller (Türckische Historien 1563.) a kereszténység óriás fölényét hirdetik a törökkel szemben. A keresztények vallása az egyedül üdvözítő igaz és hatalmas vallás, melyhez képest a töröké hamis ördögi koholmány. „Wie wol wir nuhn vber das auch mit leibs krefften, Mannheit, Witz vnnd vernunfft, den Türcken weith vbertreffen...“ De más szempontból is felsorolja az összes keresztény nemzetek bátorságát, erejét, ügyességét, dicsőíti lelki nagyságukat. Hadifelszerelésük is sokkal

⁶ Ain Ermanung wider Die Türcken... 1522.

erősebb, mint a töröké, aki durva, paraszti, vad, tudatlan szkitákból, thrákokból, lusta görögökből, szegyeteljes bűnökbe merült ázsiaiakból, egyiptomiakból, kiaszott arabokból állítja össze hadseregét. Ilyen sereggel hogyan győzheti meg a kereszténységet? rabszolgák által ősi szabadságukat védőket? A keresztények vallásban, törvényhozásban, életmódjukban, állami berendezettségükben messze felülmulják legyőzőiket. Mi az oka mégis a keresztények végzetének? Bűneik! Keserű szemrehányással sorolja fel a siralmas állapotokat: minden rend telve van bűnökkel, kapzsisággal, nemtörődomséggel, haszonleséssel, önzéssel. Ezért nem áll Isten segítsége mellettük. A katonák nem Krisztusért, hanem a zsoldért harcolnak. A katonai fegyelem megbomlott, a török elhagyja vétkei a háborúban, a keresztények pedig ekkor esznek, isznak, dorbézolnak igazán:

— „Der Vnger mordet, Der Spanier stilt vñ raubt, Der Teutsch frisst vñ seufft, Der Behem schläfft, Der Poln faulentzt, Der Frantzoz singet, Der Wahl huret, Der Engellöder spilt, Der Schott heluirt vñ schlempt.“⁷

Johannes Langus is a kereszténységet vádolja a török hatalmáért: „Nos ferum in Europam primi traduximus hostem — Et fuimus tanti causa et origo mali“ (App. 272.).

A ventinus dörgedelmes szózatában Németország minden rendjének és társadalmi osztályának fejére olvassa bűneit, amelyek a török győzelmét felidézik.

A csatavesztések, várak elvesztése, mind-mind a sok szerencsétlenség, Isten haragjának megnyilvánulása. Győr visszaszerzése, amely oly nagy örömteljes visszhangot keltett a németység körében, Isten visszatérő kegyelmének a jele, aminthogy a vár elvesztése Isten büntetése volt. Figyelmeztetés ez az imádságra és vezeklésre, mert Isten meghallgatja gyermekei kitartó imáját: szép példája ennek a nagyszerű győri győzelem (App. 636.) —

A szomorú idők lelkiismereteként hangzanak fel végig a század egész törökirodalmán át az intelmek, figyel-

⁷ Müller idézi a 121. oldalon Bartholomaeus Georgievitz nyomán. L. Cosack: Zur Literatur der Türkengebete.

meztetések, korholások, hagyjanak fel a keresztények az egyenetlenkedéssel, gyűlölködéssel, javítsák meg életüket, szüntessék meg Isten igazságos haragjának okát és imádsággal, vezekléssel, bőjtöléssel vegyék ki Isten kezéből a sujtó ostort, a török rettenetes hatalmát Isten országa felett. Maga Luther jár elől parancsával, amikor a „Christianus,” az istenfélő keresztény ember kötelességévé teszi, hogy az imádság, a vezeklés erejével harcoljon a török ellen.⁸ Bár Luther harmadik törökről szóló írásában (Vermahnung zum Gebet wider den Türken, 1541.), bevallja, hogy néha kételkedni kénytelen a törökveszedelem elhárítását kérő imádság hatékonyságában, oly nagy a kereszténység vétké! De mivel mást nem tehetnek, mégis ki kell tartani az imádságban, egyebekben pedig legyen meg Isten akarata.⁹ Brandenburgi Joachimhoz intézett rövid buzdításában kifejti elgondolását, hogyan kell a keresztényeknek sikeresen indulni a török ellen: a keresztények bizalma ne magukban, hanem egyedül Istenben legyen. Ne gondolják magukat ártatlanoknak és bünteleneknek a törökhöz viszonyítva és ne földi célokért, hanem egyedül Isten dicsőségéért és a szegény elnyomott keresztényeken való segíteni akarásból harcoljanak.¹⁰ Büntudatra, bűnbánatra, alázatosságra int.

Hutten is kemény szavakkal dorgálja a német rendeket széthúzásukért, közömbösségükért, ételben, italban, haszontalan játékban való tobzódásukért (App. 125).

Prédikációk,¹¹ tanácsok és intelmek (App. 264.) hirdetik a német nemzetnek, hogy egyedüli segítség a törökveszedelemben, amit Isten büntetésképen zúdít Németországra, a bűnbánat, javulás, imádság. El kell hagyni a bűnt, így szünteti meg Isten haragjának okát. A fejedelmet pedig egységre, egymás közötti békére intik, mert a legszörnyűbb látvány az, ahogy a keresztények egymást pusztítják a török karmai között. A vigasztalan állapotok rajzából felsir a vágy egység, béke és a bűnöktől való

⁸ Vom Kriege wider die Türken, 1529.

⁹ Cosack i. m.

¹⁰ Zwen trostbriue... 1532.

¹¹ Wie sich Prediger vnd Leyen. ... 1531., Ein Sermon vō dem Türken zug... 1532.

szabadulás után. Ez hangzik az alsóausztriaiaknak királyukhoz intézett könyörgéséből. Újítsák meg a vallási életet, küldjenek ki jámbor és képzett prédikátorokat, akik bűnbánatra intik a népet:

— „Vnnd so man aber den anfang der Land verderben, auch die Vrsachen der scheinbarlichẽ straff Gottes bewigt, ist leichtlich zuschliessen, das sölichs auss vnserem vn-bussuertigen sündlichen läben, vnd darumb eruolgt, das wir erstlich Gottes gebott vnnd sein heylwirdig wort verachten: vnnd zum anderen, das schier kein recht Polytisch oder burgerlich. sonder bey allen Ständen, wider all gut sitten, ordnung vnd Recht, ein frey läben, vnnd in den sonderen hausshaltungen vnmässliche verschwendung vnd kein rechte zucht ist: aber die fürnemlichst vrsach, vnd gröst verbrechen ist leider Gottes vnd seines heylwirdigen worts verachtung. Derhalben Gott der allmächtig söliche Straff auff vns legt... Bey allen stenden hohes vnd niderstands sind alle laster in freyem schwank, abgötterey, tyranney, verfolgung vnd verachtung Gottes vnd seines worts, schwäre vndanckbarkeit gegen alle Gottes gethaten, vnmenschlichs vnd grausams kriegien vnd blutvergiessen, alle regiment sind zerrütt. Die kirchen Christi zerstöröd etlich gantz vnd gar, etlich bauwend sy nit, vnnd sind auff Gottes ban gantz law vnd hinlessig worden, gericht, vnnd recht werdend nit gehalten, witwen vnd weisen nit geschirmpt, die armen vnd elenden werdend täglich beschwärt. Weltlich pracht vnd mutwill, geitz, vnreinigkeit, betrug, vnfrüntligkeit, spilen, saffen vñ gottisleteren nemmend von tag zu.“

Minden menekvést és segítséget csak igazi vezeklés és javulás hozhat, nem pedig a sereg ereje és száma.¹²

Hans Sachs is Isten ostorát látja a törökben, jellemző nála a mély bűntudat és Isten erejébe vetett rendíthetetlen bizalom:

Auff das vnser Hauptmann Christus
Einmals selb auszich mit seim Heer,
Erzeig sein Göttlich gwalt vnd ehr
An dem blutdürstigen Mordhund.¹³

¹² Der Niederösterreichischer Landen gesandten... 1542.

¹³ Der vnglückhaffte Scharmützel vnd Sturm... 1542.

Bűnbánatra, és vezeklésre int, ha intelmének foganatja volna, Isten haragja, a török, rögtön megszünné felettünk tombolni:

Kerten wir vns aber zu jm.
Vnd theten buss nach seiner stimb
Er wurd die Türkisch rutten thewer
Bald werffen in das höllisch Fewr,
Vns seine Kinder machen frey
Von der Türkischen Tyranny.¹⁴

Intelmek, figyelmeztetések, prédikációk, énekek, csata-leírások, ájtatos imákkal végződnek, amelyek telve vannak büntudattal. Idézek egy ilyen imát:

Des Türcken, welchs dein Straff ist
Sein wir ja werd zu allerfrist,
Verschon aber Herre verschon
Bitt wir durch Christum deinen Son
Sey vns gnedig o lieber Herr
Verlas vns doch nicht so gar sehr
Auff das wir nicht verzagen gar
Für dem grausamen Feinde dar...¹⁵

A XVI. század, amely mély vallásos érzéssel éli át a történeti eseményeket, s bennök az isteni beavatkozás következményeit látja, egyúttal a babonák százada volt. Az állandó rettegés, a szörnyű, vigasztalan állapotok, a lelkeket Isten, és más földöntúli erők és összefüggések felé irányítják. Az ujságok, traktátusok elárasztják az olvasóközönséget a legfantasztikusabb hírekkel, jelekről égen és földön. A gyermeki hit, amely ezekből a képtelenségekből árad, a mély vallásos érzésnek és állandó bűnbánatnak megnyilatkozása. A csodák, a szörnyűségek mind Isten haragjának jeleiként élnek a köztudatban, bűnbánatból fakadnak, bűnbánatot keltenek. Isten figyelmeztetéseként fogja fel a csodajeleket Pizachus, aki a törökveszedelem elhárítására azzal buzdít, hogy felsorolja a legutóbb történt csodákat, szörny-szülötteket, vizáradásokat, szélvészeket, földrengéseket, égi-jeleket — egyszer a levegőben csatazaj hallatszott, — ezek mind a török eljövendő hatalmát és a keresztény világ közelgő végét hirdetik. (App. 164.)

¹⁴ Der vnglückhaffte Scharmützel dess Türcken... 1541.

¹⁵ App. 164.

A törökök hatalmáról, a keresztények nyomorúságáról beszámoló ujságok, röpiratok majdnem mindegyikével együttjár egy-egy csodajel leírása, melyeknek gondolkozóba kell ejteni és bűnbánatra indítani a kereszténységet. Néha csodálatos dolgok fordulnak elő: 1586-ban pl. a vadkacsák és vadlibák harca. E hír közlője azon panaszkodik, hogy a nyomdák haszonlesésből hamis csodajeleket költenek és adnak ki, hogy az olvasó már az igaz csodajelekből sem tud hinni. Pedig, úgymond, ezek a csodajelek, így a vadkacsák és vadlibák harca is, Isten intelmei az emberekhez, hogy vezekeljenek és térjenek meg, mert nagy bűnösök ők, engedetlen gyermekei az égi Atyának, aki ezen madárharc útján akarja őket figyelmeztetni (App. 521.) —

Az sem mindennapi eset, amelyet egy 1550-ből való ujság ír le: Szikszón kurta kígyók és gyíkok nőttek emberek testében, akik ennek következtében kimondhatatlan fájdalmak között haltak meg. Egy nemes embernél a szalma alatt találtak számtalan kurta kígyót, el akarták égetni a szalmát, de ekkor megszólalt az egyik kígyó, és azt mondta: nem szabad őket elégetni, mert ők Isten büntetései. Ezek és más csodajelek, teszi hozzá az ujság, mint kén- és véreső Csehországban — „zeigen vns nichts anders an, als dē zorn Gottes.“ (App. 314).

Egy-egy nagy, véres török háború úgy megrendíti a közvéleményt, hogy az emberek a közelgő utolsó ítélet előjeleit olvassák ki a török győzelemből (App. 495.) — Ezt olvassák ki az elemi csapásokból, mint 1556-ban, amikor Konstantinápolyban hatalmas földrengések rázták meg a földet. Valóra válik az Apokalipszis: „bringen one zweifel mit sich, das der Jüngstige tag für der Thür ist“.¹⁶

A világ közelgő végéről, az utolsó ítélet közeli eljövételéről való sötét sejtelmek különösen megerősödnek a század végén. Mattheus Dresserust sötét balsejtelmekkel és rettegő aggódással tölti el a török háborúk újbóli föllángolása a tizenötéves háborúban. Aggodalomból írja meg 1593-ban a török elleni beszédét, mert úgy érzi, hogy a töröknek ez az újabb támadása a Németrómai Birodalom vég-

¹⁶ Neue Zeitungen aus Hungern... 1556.

pusztulását jelenti. De nemcsak Németország, hanem az egész világ közelgő végét hirdeti sok jel:

„Et nisi omnia fallunt, hic est fragor ille mundi, quem Filius Dei inter signa ultimum diem praecessura numerat, et quibus existentibus, adventantem ad indicium liberatorem nostrum, sublatis oculis et animis expectare iubemur.“¹⁷

A töröktől való állandó rettegésnek, az általános feszültségnek kifejezői és táplálói a jóslatok a török szörnyű hatalmáról, a keresztényeken elkövetendő rémtetteiről. Ezek a sötét látomások is a bűnbánatot akarják felébreszteni a szívekben, cselekvésre bírni a kereszténységet a török ellen. De bármily sötét és szörnyűségekkel teli is a jövő, a jóslatok mindig kilátásba helyezik a kereszténység végső diadalmát, a kedvező végső kibontakozást.¹⁸ Megjósolják a török hatalmát Németország felett, a török hadak egészen Kölnig fognak előrenyomulni, de a császár büntetése itt utoléri őket. Sok jóslat a magyar királyba helyezi reménységét, a török végleges leverését. Antonius Torquatus 1480-ból való jövendölésének 1535-ös német kiadása Európa teljes felborulását, Magyarország elpusztulását, a török nagy hatalmát hirdeti az egész világ fölött, de 1535-re mégis megjósolja az Ottománok bukását.¹⁹ Erre a jóslatra hivatkoznak aztán gyakran, élő reménykedéssel. Minduntalan közlik és magyarázzák az Alkoránnak azt a jóslatát is, amely szintén nem sok jóval biztatja a törököket, Konstantinápoly bukása után 144 évre hirdeti hatalmuk bukását (App. 611.)

1594-ben egy újság reményteljes ujjongással közöl több csodát, amelyeket Jézus neve tett a török ellen. Isten nagy kegyelmeit jelentik ezek, mondja az újságíró, hogy Isten a kereszténységet nagy dolgok véghezvitelére szemelte ki immáron, hogy Ázsia, Afrika és Európa népeit Jézusnak megtérítsék, olyan mértékben, hogy még a mennyország is szűk lesz a sok angyal és szent számára.

— Vnd nim wahr du fromer Christ, das dieses gnaden

¹⁷ De Bello Tyrnico Oratio... 1593.

¹⁸ Ebermann: Die Türkenfurcht.

¹⁹ Ein Weissagung von den grössten verenderungē... 1535.

Sterns wirckung vnd andern Wunderzeichen, so schnell werden sein, das sich die Leut verwundern werden, vnd kein Ende wird nemen bis der Sohn Gottes an seinem grossen Tag inn seiner Herrligkeit kommen wird, zu richten die Lebendigen vnd die Todten.²⁰

V.

Res Turcicae.

A török állandó problémája a század emberének, így a törökről szóló tárgyiasabb irodalom is, életmódjának, valóságának, hadrendszerének leírása állandó érdeklődésre tarthatott számot. Hihetetlen tömegben láttak ily tárgyú nyomtatványok: a „Türkenbüchlein“-ek napvilágot, elterjedtségük igen nagy volt. Nemcsak az exotikum vágya csábította az írókat, fordítókat a törökök életmódjának, szokásainak, eredetének leírására, hanem a szerzők elsősorban hazájuknak akartak ily ismeretek terjesztésével szolgálni. Ismerje meg a nép az ellenséget, amely azért vált oly félelmetessé, mert idegen és más volt, mint az európaiak. Az ellenség kiismerése a védekezés előfeltétele. Azért hangsúlyozzák a törökleírások, hogy az egész hazának fontos, közhasznú a munka, amelyet végeznek. Heinrich Müller azért írta meg könyvét, hogy hazájának szolgáljon: „als das dem gemeinen Vatterland damit möchte gedienet werden“ és minden más munkát félretéve sietett ennek a könyvnek elkészítésével, mert attól félt, hogy a törökök nem fognak késlekedni, hanem új erővel támadnak:

„sondern eynmals wider auffwachen, vnd die Christenheit, sonderlich aber das Röm. Reich vnd vnser liebes Vatterland mit grösserm ernst, gewalt vnd macht dan vormahls je geschehen daheim suchen vnd angreifen.“¹

A „Der Türcken heymligkeit“ c. könyvecske írója is hangsúlyozza, hogy nagy fáradsággal azért fordította le ezt a könyvet németre, hogy a török: „verfolger gemeiner christenheit“, a németek előtt sem maradjon elrejtve. Hasz-

²⁰ Neue Propheceyung, von dem Genedenreichen Stern... 1594.

¹ Türkische Historien 1563.

nos tanácsot akar nyújtani a török elleni harcban (App. 171.).

Bernardin Tü r c k Brandenburgi Joachimnak részletes leírást küld a török haremodoráról, mielőtt a herceget a török elleni hadjárat fejevé választották s reméli, hogy ez az ismertetés a kereszténység közhasznára fog válni. (App. 285.)

Melanchtonnak, Jovius püspöknek olaszból latinra fordított könyvéhez írt előszava bizonyítja a legjobban, milyen fontosnak tartották, hogy a németek megismerjék a török életmódját, katonaságát, mindent, ami a törökre vonatkozik. Melanchton kifejti ezt a célt és szándékot, amelynek jegyében az egész törökökről szóló irodalom született:

— „Cum igitur universo christiano nomini iustum et propemodum naturale dissidium et perpetuum bellum sit cum Turcica natione et hoc tempore bellum exarserit, in quo nobis non modo de libertate nostra, de legibus deque caeteris civilibus ornamentis, sed etiam de religione, planeque pro aris et focus cum Turcica natione dimicandum est, magnopere prodest nostris principibus res Turcicas diligentissime cognoscere. Id studium non solum inflammat animos, sed etiam instruit, et in plerisque momentis rerum cautiores reddit.“²

A keresztény felfogás, különösen a XVI. században amely a vallási türelmet kevésbé ismerte és gyakorolta, érthetőleg a törökök vallásában a leggyalázatosabb istentagadást látta. A török erkölcsi felfogásnak és ebből származó életmódnak ismertetése, amint láttuk, elrettentést és felháborodást akart kelteni és ez a hatás nem is maradt el. Ezzel szemben a török katonaságot, ennek fegyelmezettségét, feljebbvalókkal szemben való feltétlen engedelmességét legtöbbször csodálattal emlegetik. De ennek célja is az volt, hogy fokozza a félelmet és rettegést ily katonai hatalom és erő fenyegetésétől.

Hogy milyen részletekbe menően, de egyúttal milyen rendszertelenül tárgyalták a török életmódját a népies török-leírások, arról fogalmat nyújt például a már említett

² Turcicarvm Rervm Commentarius... 1537.

könyvecskének: „Der Türcken heymligkeit“-nek puszta tartalomjegyzéke.³

Minden leírás a törökök származásával kezdődik. Legelterjedtebb felfogás az volt, hogy a törökök szkíta származásúak. Ez Balbus véleménye is, miután sok eltérő véleményt ismertet,⁴ mert ez a kérdés még meglehetősen bizonytalannak és eldöntetlennek látszott. A szkíta származást fogadták el helyesnek, hogy csak néhány példát említsek, egy 1533-iki ujság⁵, Cuspinianus⁶, Bartholomaeus Georgievitz munkájának német fordítása (App. 358), amely megokolja azzal, hogy a török szkíta származását bizonyítják nemcsak a történetírók, hanem szokásaik, arcuk, alakjuk, gőgjük és vétkeik, biztonságuk, harcmodoruk.

³ App. 171. A tartalomjegyzék: Vom Anfang vnd Vrsprung der Türcken.

Von der Müntz vnd jre namen.

Der namen so, in des keyzers palast vn kamern seind.

Ampleüt an des keyzers hoff.

Haubtleüt vnd herrn der Türcken.

Von andern haubtleüten vnd verlaugneten christen.

Von bekleydung obgenanter haubtleüt.

Gehorsam der Türcken vnd des keyzers eynkomen.

Ordnung des jetzigen keyzers.

Ordnung der zöll vnd zehennden.

Kriegsordnung.

Der Türeken bekleydung.

Von der kirchen vnd der Türeken geystlichkeit.

Der türcken priester.

Von jren ordensleüten.

Heyradt vnnnd hochzeit wie die gehalten werden.

Von begrebnuss der Türcken.

⁴ App. 185. „Quae (origo) est adeo dubia et obscura, ut terrae filii dici possunt. Sunt qui Turcas inter Sarmatas Asiaticos enumerent, eosque tradunt ex Caspiis montibus a finitimis pulsos in Persidem et minorem Asiam descendisse. Alii nomen fortasse secuti, a Turce Persarum urbe, magna et opulente eam gentem initium habuisse credidere. Alii eos Parthorum progeniens autumnant, nec desunt, qui Turcas ex Arabia, quique ex Syria oriundos arbitrentur. Vero est similis eos originem Scythas esse et ex Caucasi montis radicibus, vastas olim habitasse solitudines.“

⁵ Der Landfarer mit eym frankfurter Messkrom... 1533.

⁶ De Turcorum Origine, Religione... 1541.

De sokan a törökök tatár származásában hittek. „Der Türeken heymligkeyt“ szerzője tatár pásztoroktól származtatja őket. (App. 171.). Schrot Márton is a tatár származás híve (App. 487.), ahogy maga Luther is az volt.⁷

A törökök aztán a szaracénokkal olvadtak össze, az egyesült törököknél és szaracénoknak első hatalmas királya Ottomán volt. Így tudták a törökök származásának történetét.

Mindnyájan, akár szkítáknak, akár tatároknak tartják a törököt, megegyeznek abban, hogy a török származásánál fogva is vad, harcos nép, barbár hódító, elsősorban katonai nemzet, amelynek élete a harc és a hódítás, és amely aránylag rövid idő alatt hatalmas birodalmakat hódított meg Ázsiában, Afrikában és Európában, ahol most már a nyugati nagy nemzeteket fenyegetik. Minden török-leírás, török elleni buzdítás lefesti a keresztények előtt a török hatalmas és hihetetlen hódításainak félelmetkeltő arányait és az Európában eddig ismeretlen nagyságú hadsereg létszámát, amellyel egy-egy nagy hadjáratban a kereszténység ellen támadtak. A törökökről csak százezresekben lehet beszélni. (App. 247.) Schrot Márton címerkönyvében felsorolja a török óriási seregeinek létszámát a különböző hadjáratokban: Nándorfehérvár előtt 100.000 emberük volt, Kőszeg előtt 200.000, Bécs előtt 200.000, Sziget előtt 1566-ban 300.000-en felül, Konstantinápolyt pedig 400.000 emberrel vették be. Egy újság 1530-ból⁸ rémülettel és bámulattal írja, hogy Bécs ostrománál 300.000 emberük volt a törököknek és 100.000 keresztényt öltek meg, vagy hurcoltak szolgaságba. Johannes Faber VIII. Henrik előtt a törökveszedelemről (App. 200.) mondott beszédében lefesti a török félelmetes hatalmának nagyságát, s hogy mennyi országot és népet igazított le Ázsiában, Afrikában és Európában, Magyarországot pedig kiáradt folyóként özönlötte el 200.000 főnyi seregével.

Minek köszönheti a török óriási hatalmát? A török katonai harci erényeinek. A török fegyelemnek, engedelmességnek dicsérete, magasztalása, sokszor hősi színekben

⁷ Ebermann i. m.

⁸ Des Turkischē Kaysers Heerzug... 1530.

való feltüntetése épp úgy hozzátartoztak a törökről alkotott képhez, mint az aljas és megvetendő jellemvonások. Mert mindegyik oldala a képnek a rettegést, a félelmet, a veszedelem nagyságának tudatát fejezi ki.

A „Der Türcken heymligkeyt“ szerzője egész fejezetet szentel a törökök engedelmességének dícséretére. Egy Törökországban letelepedett német barátjának hazáírt levelében a következő történettel illusztrálja a török vad engedelmességét: hat öreg vitéz katona a császár egy parancsára saját kardjával ölte meg magát a császár és a jelenlevő német követség szemeláttára (App. 186.). Egy erdélyi szásznak 1436-ban saját tapasztalatai alapján megírt könyvének 1530-as kiadása (App. 229.) dícséri a törökök gyorsaságát, szívósságát, okosságát, türelmét, egyformán tűrik a fagyot, forróságot. Emberismeretüket is kiemeli.

A frankfurti vásáron a világ minden tájáról összegyűjtött négy vándor beszélgetésének keretébe foglalt ujság idealizálva írja le a törökök életét: Szigorú rend és engedelmesség uralkodik a török alattvalók között. Csodálatosan gyorsak, állhatatosak és birodalmuk hasznát és jólétét mindenk fölé helyezik. Minden akadályt merészen legyőznek, tűrik a hideget és forróságot. „Bedencken nicht ihres leibes gefärlichkeit, sonder allayn, dass sie des keysers beuelh genug thun, vnd des Reychs wolfart fürdern, also gross ist bey ihnen die gehorsam.“ Nem lázonganak császáruk ellen. Imádkoznak a csatában elesettek lelkéért, hősi tetteiket krónikákba foglalják.⁹ Bartholomaeus Georgievitz könyvének német fordításában a törökök bátorságának, katonai képzettségének, fegyelmeztségének dícséretét olvassuk („so dass sie auch in diesem fall die alten Griechen vnd Römer weit vbertreffen“). Georgievitz végül annyira megy, hogy noha Mahomet vallását istengyalázásnak tartja, mégis elismeri a törökök nagy tiszteletét prófétájuk iránt: sőt ezt azért említi, hogy a keresztények elé példát állítson, a török nem átkozza, mint annyi keresztény az Istent (App. 358.).

Heinrich Müller is úgy dícsőíti a törökök harci ereyeit, hogy látható, ezzel nemcsak félelmet akar irántuk

⁹ Der Landfarer mit eym franckfurter Messkrom... 1535.

ébreszteni, hanem mintegy tükörképet állít a németek elé, hogy milyeneknek kellene nekik is lenniök fegyelem és rend dolgában:

— „Dann man befindet das sie in allen jren handeln vnd thun so hurtig vnd willig, in gefahr vnd noth so bestendig vnd gedultig, in erhaltung guter disciplin vnd scharpffes Regiments, so streng, demütig, gehorseu seynd, dergleichen nie kein Kriegsvolck vnder der Sonnen gewesen...“¹⁰

B u s b e q u e a török elleni háborúról írva, a kereszténység egyetlen és utolsó mentsvárát fegyelmezett, jól képzett, teljesen átreformált hadsereg felállításában látja, mert a mostani keresztény hadsereggel lehetett ugyan elérni eredményt a hasonlóképen fegyelmezetlen, rendetlen európai seregekkel szemben, de nem a török ellen. Mert most a törökkel van dolguk: „cum hoste vigilanti, industrio, exercitato, labori assueto.“¹¹

Magasztalja a török bölcsességét katonai anyagának kiválasztásában, ennek nevelésében, s harcosainak fegyelmezettségét, szívósságát. Mint humanistának, előtte a római hadsereg a tökéletesség mintaképe, tehát a legmagasabbfokú elismerését és dicséretét úgy fejezi ki, hogy a török katonát a római mellé állítja:

— „Militem Turcicum nihil aliud esse quam hominem ita natum, ita lectum, ita informatum, et exercitatum, ut paulo ante de Romanis dixi“ (151. o.).

Ezzel a legáltalánosabb, legelterjedtebb véleménnyel szemben voltak többen, akik a török haderejét nem tartották sokra. C o c h l e u s,¹² hogy a reformátorok törökkel szembeni passzív magatartását ellensúlyozza, azt igyekszik bizonyítani, hogy mennyiszor győzték le a keresztények a törököt, és még ha vereséget szenvedtek is tőlük, mint a várnai véres ütközetben, ez a törökök számára sem volt igazi diadal, mert sok veszteséggel járt. A keresztények fölényét a

¹⁰ Türck. Hist... 1565.

¹¹ Die Acie Contra Tvrcam... 1581. (128. o.)

¹² Dialogus de Bello Contra Turcas... 1529.

törökkel szemben kiemelve meleg szavakkal emlékszik meg a magyarokról.¹³

Láttuk az előző fejezetben, hogy a büntudat egyes íróknál oly erős, hogy a török sikereit egyáltalán nem az ő harci érdemeiknek tudják be, hanem a kereszténység bűnei következményeinek tulajdonítják. Ennek bizonyítása közben a keresztényeket nagy fölényben látják a török fölött katonai erő dolgában. Balbus minden művében azzal buzdítja a kereszténységet, hogy a török hadsereg gyáva, elpuhult, ázsiai rabszolga hordákból áll, tehát a keresztények könnyen legyőzhetik őket. Ugyanezen a véleményen van Agricola is, aki Németország hatalmát és gazdagságát mindennél többre tartja.¹⁴ Cuspinianus is a császár hatalmát dicsóítja a törökkel szemben.¹⁵ Mások, pld. Pistalocius és H. Müller inkább a kultúrális, szellemi fölényt emelik ki.

De ezeket a nyilatkozatokat a törökveszedelem lebecsülésének minősíteni rövidlátás volna. Mert mindezek alapjában kétségbeesett hangú, minden érveléssel harcoló, török elleni buzdításokban hangzottak el. Céljuk ugyanaz volt, mint a török hatalmát emberfölöttinek feltüntető, elrettentő híreszteléseké, így vagy úgy, százalmas gyöngeségük vagy biztos fölényük lefestésével, minden eszközzel felrázni akarják a vakon vesztébe rohanó német népet, idegeikbe oltani az őket fenyegető egyetlen igazi veszedelemnek sarkaló tudatát és a szörnyű lidércnyomás elleni küzdelemre indítani őket. Békéért, egyetértésért, keresztényi összefogásért a török elleni hadjáratra, könyörög, imádkozik, buzdít, indít százalomra és rémületre vagy ennek érdekében mennydörög a bűnös gondtalanságra ennek a hatalmas törökirodalomnak szavával a veszélyeztetett kereszténység.

Most lássuk, hogy a német nemzet, amely oly gazdag irodalomban fejezte ki a törökveszedelemben való közvetlen részvételét, hogyan ítéli meg a magyarságot ennek a török irodalomnak keretében.

¹³ Ebermann i. m.

¹⁴ Oration: anred vnd vermanung... 1531.

¹⁵ De Tvrcorvm Origine, Religione... 1541.

VI.

A magyarság a XV. századbéli német
közvéleményben.

A németiség a korai középkorban Magyarországról és a magyarságról azt tartotta, hogy Attilának, Isten ostorának országa és népe, amely barbár erőszakkal és hódítási vágygal támadt a békés keresztény népekre. Ezt a szemléletet megerősítették a kalandozó pogány magyarok fenyegető betörései. Tehát a magyarokat úgy látták, mint később a törököt: a magyarok (hunok) a kereszténység ellenségei, Isten eszközei a kereszténység vétkeinek büntetésére, s nyilaik veszedelmének elhárításáért könyörögve imádkoztak.

Később Magyarország varázslatokkal és csodákkal telt, távoli, ismeretlen országként, Klingsor varázsló hazájaként él a német köztudatban.¹ Ellenszenv és idegenkedés, gyűlölet és megvetés a magyarság osztályrésze a Nyugat és Németország részéről hosszú időn keresztül.² Európa nem fogadta be a magyarságot a keresztény népek közösségébe.

Százados, hagyományos gyűlölet és megvetés szól a nikápolyi csatát megéneklő német történeti népénekből. A haldokló keresztény szolidaritás-eszme hozta létre még egyszer a keresztény népek egyetemes összefogását ebben a csatában, de a népek közötti ösztönös ellenszenvet és idegenkedést, a különbségtevést és osztályozást ez az eszme már nem hallgathatta el. A magyar király vezette a harcot, a magyarok nagyszámmal küzdöttek az egyetemes keresztény érdekekért, és bebizonyított történeti tény, hogy a franciák meggondolatlan vakmerősége idézte elő a véres vereséget, mégis a csatában résztvevő német katona a magyarok fejére zúdít minden vádat:

Der Haiden war vil mit valscher chunst
Und mit maniger Unger gunst,
Die mit in riten an den streit
Da es cham an die rechten zeit
Do man solt die swert ziehen,
Do wurden di pösen Unger fliechen

¹ Pukánszky Béla i. m. 277. l.

² Benda Kálmán i. m.

Und lieszen di piderleut in not
 Dasz si muszten leiden den tot...
 Die Unger heten valschen mut
 Dasz si fluchen von den gesten
 Die sich in dem land nicht verwesten,
 Des muszen sie haben immer schand.

Megszólal a gúny is a barbár idegenekkel szemben:

Die Christen litten grosze Hungernot,
 Die Unger mit den langen pärten,
 Die aszen das chraut ausz der gärten.³

Úgy látszik, az első német, aki rokonszenvvel emlékszik meg a magyarokról, Suchenwirt Péter, aki a középkori lovagi eszme késői, pompás magyarországi virágzásától csábítva, felkereste Nagy Lajos udvarát, és „bár dadogó ajakkal, de őszinte szívvel oly dicsőségét hirdette a magyarságnak, mint idegen soha sem előtte, sem utána.”⁴ De Nagy Lajosnak áradó magasztalását inkább lehet egy középkori vándor költő hűbérúra bőkezűségéért való hálálkodásnak, mint a kor közvéleménye kifejezésének tartani. Suchenwirt lelkesedése a magyarok iránt azonban még egyedülálló jelenség. A rokonszenv csak később ébred föl hazánk iránt a török fenyegető közeledésére.

Ugyanúgy tisztán látható pártállásból, nem pedig a közvélemény igazi kifejezőjeként született meg Radelerének „König Albrecht und die Böhmen“ c. éneke 1438-ban.⁵ Ebben az énekben az Albrecht mellett a lengyelekkel szemben állástfoglaló magyarokról, mint nemes sólymokról emlékezik meg, akikre Isten áldását kéri:

— „Die falken die do nomen der kroen ir gut, das worn die Ungern, got behaldes in hut, und wer dem sitich ere tut, den beware got vor sunden und auch vor schanden!”⁶

³ Liliencron: I. k. 155. l. Bleyer: Magyar vonatkozású német történeti népénekek. E. Ph. K. 1897. 338. l.

⁴ Bleyer: Magyar vonatkozások Suchenwirt Péter költeményeinben. Századok, 1899. 794. l.

⁵ Wenzel Gusztáv: Kifenberger és Radler, két XV. századbéli német költeményeik méltatása. Pest, 1856. Az ő felfogásával szemben mondja Bleyer: E. Ph. K. 1897. 256. l., hogy Radelére éneke tisztán politikai pártállásból született meg.

⁶ Liliencron I. 365. l.

Cyphenberger Albert, az idegen király udvari költője nagy ellensége a magyaroknak. Énekében⁷ a magyarok németgyűlöletét állítja a világ ítélete elé. Budán lázadás tör ki, a magyarok ki akarják kergetni a gyűlölt németeket az országból. Minden szégyent, gyalázatot és gyávaságot a magyarokra zúdít: nagy kegyetlenséggel támadnak a németekre és Budára, de amikor a király a török ellen szólítja fel őket, cserben hagyják. Még azzal is meggyanúsítja őket, hogy ők gyilkolták meg a királyt.

Hasonló Beheim Mihály véleménye is,⁸ aki V. László udvarának szelleméhez csatlakozva, leplezetlen gyűlölettel ír Hunyadiról és a magyarokról. Bár a törökfélelem, Konstantinápoly bukása és a török hatalom óriási terjeszkedése az ő költészetében is mély nyomot hagy, mégis a legélénkebb ellenszenvvel viseltetik a nagy törökverő Hunyadi János és nemzete iránt mindaddig, amíg Mátyás nem kerül jobb viszonyba Frigyes császárral és nem utolsó sorban a közeledő törökveszedelem rá nem irányítja a Nyugat figyelmét Magyarországra döntő fontosságára a török elleni védekezésben. 1466-ban keletkezett költeményében: „Von dem türken auff ain potschafft dy was czu nuranperg“, az eddig annyira gyűlölt Mátyást „ain pestater schirmer der heiligen kirche“-nek nevezi, és figyelmezteti a németeket, ha Magyarország elesik, ez a németség veszedelme lesz, mert Magyarország a kereszténység védőfala:

wan ungarn ist ain maure
der kristenheit zu schirme
dar umb soln wir mauren wern
die cristenhait nit lan verhern.⁹

A pártatlan, egyik politikai irányhoz sem csatlakozó Mandelreiss Konstantinápoly bukása után, 1453-ban írt énekében,¹⁰ amelyben a rettegett török elleni összefogásra

⁷ Liliencron: I. k. 366. l.

⁸ Bleyer: Beheim Mihály élete és művei a magyar történelem szempontjából. Századok, 1902.

⁹ Bleyer i. m. idézi 365. l.

¹⁰ Liliencron: I. k. 465. l. Bleyer ismerteti Magy. von. német tört. népekekek. 342. l.

szólítja fel a kereszténységet. Hunyadi Jánost magasztalja, mint a török elleni harcok legnagyobb hőst és őt állítja a Nyugat elé példának:

Hudianisch gar mächtiglich
zu streiten ist im niemant geleich,
wider die Türken unverzagt
gar grosse ere er bejagt
sein lob das will ich preisen.

Rosenblüt homályos allegóriákkal túlzásúfolt török elleni buzdításának egyik versszakában figyelmezteti a Nyugatot, vigyázzanak, Európa védőbástyája Magyarország, mely ha ledől, egész Európa nyitva áll a török számára.¹¹

A magyar nemzet Hunyadi János és Mátyás király dicsőséges harcai által szerzett nyugatvédő hírnevére jellemző, hogy a XV. századvégi sejtelmes, a rettegett törökről szóló jóslatok mind a magyar királyba helyezik reményüket. 1474-ben Methodiusnak a törökveszedelemre átértelmezett jóslatait fejtegető könyvecske (App. 10) Mátyásban, a magyarok királyában látja a kiválasztottat, aki a kereszténységet a nagy megpróbáltatástól meg fogja szabadítani: „Plures estimant terminari praesentem afflictionem per regem Ungarorum.”¹² Mátyásnak tekintélye még 1494-ben oly nagy volt, hogy az ő halála után a kereszténység feléje szálló reménységeit utódára, Ulászlóra ruházza. Még akkor is úgy magyarázzák a rejtelmes jóslatokat, hogy a magyar király lesz a felszabadító:

— „Tertio videtur, quod praesens calamitas Turcorum terminetur atque recuperatio orientalis ecclesiae fiet per quendam regem Ungarorum“ (App. 51).

A magyarság dicsőséges harcai a török ellen a XV. század második felében a humanista-európai törökellenes irodalomban nagy tekintélyt szereztek Magyarországnak, mint a kereszténység hivatott védőjének. Ezek a harcok a németeknek a magyarságról alkotott véleményére is átalakító hatást gyakoroltak. A Nyugat ellenségeiből a Nyugat védői lettek, élet-halál harcukat visszafojtott lélegzettel fi-

¹¹ Liliencron: I. k. 506. l. Lásd Bleyer i. m. 342—43. l.

¹² Magyar Könyvszemle II. évf. 1877. 77. l.

gyeli a kereszténység, a némettség, mert ennek a harcnak ki-
menetelétől függ az ő sorsuk is.

De a XV. században a némettség törökfélelme nem vá-
lik még ki az általános európai törökellenes hangulatból.
Ekkor még a pápák, az olasz és görög humanisták látják át
legmélyebben és legközvetlenebbül a törökveszedelem nagy-
ságát. Ekkor még nem a németek a legfenyegetettebb nem-
zet, azért nem is hatja át a német közvéleményt az a **pánik-**
szerű, halálos rettegés, mint a következő században. A ma-
gyarság védekezésének, a törökkel vívott élet-halál harcá-
nak mélyebb átértékelése, amelyre saját veszedelmük bírja
rá a németeket, csak a XVI. században történik meg. Azok
a német nyilatkozatok, amelyek már a XV. században a ke-
rszténység védőjének nevezik a magyarságot, az általános
európai humanista irodalom hatása alatt születnek meg. A
különben magyargyűlölő Beheim Mihály nyilatkozata,
amelyben Magyarországot a kereszténység falának nevezi,
kifejezi a politikai helyzet irányváltozását és a védőbástya-
gondolat hatását, melyet különösen Aeneas Sylvius propa-
gált a görög-olasz-lengyel humanista irodalomban.

A XVI. század a német törökfélelem klasszikus százada,
amikor a rettegés egyéni színezettel nyer kifejezést a né-
mettség ajkán és a magyarságnak, mint kereszténységvédő-
nek értékelése mélyen behatol a német közvéleménybe és
egyéni értelmezéssel és jelentőséggel színeződik.

VII.

A kereszténység védőbástyája.

Általában elterjedt vélemény, hogy a magyarsággal a
török harcok alatt szorosán együttélő, együttműködő német
nemzet megvetést, gyűlöletet érzett a magyarság iránt. Voltak
azonban német humanisták, újságírók, költők, akik elfogu-
latlanul, rokonszenvvel meg kellett hogy lássák és meg is
látták a magyarság hivatásteljesítésének az egész keresztény
kultúrára, de különösen Németországra nézve döntő fon-
tosságát.

Lássunk egynéhányat ezekből a magyarság keresztény-

ségvédő hivatásteljesítését elismerő, magasztaló német nyilatkozatokból:

Sebastianus B u n d e r l i u s Habsburg Mária családját, a hatalmas Habsburg-házat magasztalva, méltó vőlegénynek állítja Mária mellé Lajost, a magyarok királyát:

— „Gentis opulentissimae et simul bellicosissimae, late dominatoris, ac eius quidem quae veluti quoddam antemurale ac propugnaculum, saevissimorum Turcarum impetui sese fortiter opponit nosque et sacratissimam nostram religionem constantissime ab illorum iniuriis et incursionibus defensat“ (App. 94).

Lajost az teszi legméltóbbá arra, hogy a Habsburgok hatalmas családjá befogadja őt, hogy oly nemzetnek királya, amely falként és védőbástyaként védelmezte a keresztény hitet a kegyetlen török támadásai ellen. A magyarságnak ez a nemesi levele, ez méltó tagjává teszi őt nemcsak a Habsburg háznak, hanem az egész európai keresztény kultúrközösségnek.

1515-ben a bécsi Akadémián tart Andreas M i s b e g i u s üdvözlő beszédet Ulászló és Lajos előtt. Ebben oly szavakkal dicsőíti Magyarországot, amelyek minden humanista vagy udvaronc hízelgésen túl csakis a magyarságra alkalmazhatók, más népnél értelmüket veszítették volna:

— „Pannonia enim per vastum orbis ambitum decantatissima bellicae virtutis spectatrix, religionis Christianae unica assertrix, quae se orthodoxae fidei calumniatoribus viriliter opponere nunquam extimuit, quae tropheis pro Christo in omni orbis angulo gloriose erectis perfidissimos Turcarum animos saepe dispulit, interfregit, contudit (App. 117).

De ha nem hangzik elég meggyőzőnek és őszintének előttünk egy humanista szónoknak a magyar királyt dicsőítő beszéde, hallgassuk meg a népdalköltőt, aki az ismert történeti népénekben, 1522-ben így szól Magyarországról:

Hört, hört durch got, da ist kein feyr
der gantzen Christenhait gemeyr
Vnd vorpaw, genant Vngerläd
allen Christen vorlengest bekant.
Das lange jar gar beschwerlich

vnd gegen dem Türcken manlich
 Sich enthalten vnnnd jm gewördt
 das er sich von vns nicht genördt
 Den raub hat es selb gelytten
 offt nahet in des landes mitten
 Des ist nun worden müd und schwach.¹

A multban még erősen és férfiasan állt ellen a magyarság a töröknek és egyedül szenvedte el más népek helyett a török pusztító haragját, de ebben a küzdelemben most már kifáradt, elgyöngült. Ez a nagy figyelmeztetés a németek számára a XVI. században Magyarországgal kapcsolatban. A magyarság volt a kereszténység védőbástyája: amíg erős volt, feltartóztatta a törököt, de a Mohács felé rohanó magyarság gyászos gyengesége aggodalommal tölti el nemcsak a német, hanem az egész európai közvéleményt. A XVI. században a magyarságról, mint a kereszténység védőbástyájáról mindig múlt időben beszélnek és szorongva állapítják meg ennek a hajdan oly hatalmas elővédnek végzetes összeomlását. Hányszor hangzott el ez az állandó figyelmeztetés a német szónokok, írók ajkán a rövidlátó, tehetetlen német rendek felrázására. A németiség, noha sokan világosan látták Magyarország végső romlásának végzetes következményeit, tehetetlenül nézte a mohácsi katasztrófát. A magyarságban már a század eleje óta általában a szerencsétlen, halódó nemzetet látják. Balbus, Ferdinánd ausztriai főherceg követeként VI. Adorján pápa előtt 1523-ban szánalmat és részvétet akar kelteni a hajdan hatalmas Magyarország iránt, mely a keresztény köztársaságnak érdemekben gazdag tagja, de most szerencsétlen: „calamitosum, sed olim clarissimum, et de universa Christiana republica quam optime meritum“ (App. 168).

Cuspianus, aggodalommal eltelve nemcsak saját hazájáért, Németországért, hanem a szívéhez közel álló Magyarországért is, kétségbeesve látja és kemény szavakkal ostromozza a magyarság mohácsi nemzedékének könnyelműségét, pártoskodását, fényűzését, halálba rohanását. Annak a nemzetnek pusztulását, melyet a kereszténység védőpajzsának tart: „quorum regnum antemurale et Christianitatis

¹ Ain Ermanung wider Die Türcken... 1522.

clipeus vulgo appellatur.”² Így látja nemcsak Cuspinianus, hanem az egész német közvélemény a magyarságot a XVI. század első felében: a kereszténység hajdani erős védelmezői ők, a dicsőséges múlt tettei alapján, az ország kereszténység védőpajzsa, de a jelen aggodalomra ad okot, elrettent és kiábrándít; a jelen magyarsága elgyöngült, kifosztott, önmagában megrokkant, bukása végzetes fenyegetés az egész kereszténységre. — Cuspinianus idézett mondata különben élénken megvilágítja a „Magyarország, mint a kereszténység előfala és védőpajzsa” gondolatnak nagy elterjedtségét: ... „vulgo appellatur” ... mondja Cuspinianus.

Annak ellenére, hogy a német közvélemény látja Magyarországot kétségbeesett helyzetét, és az ellenállásnak lehetetlenségét a megfogyatkozott nemzeti erők részéről; mégis a magyarságba veti utolsó reménységét. Grünbeck balsejtelmekkel telt jóslatát, melyben a következő 3 évre a világra zúduló nagy viharokat, háborúkat, vérontást jövendöl 1523-ban, a magyar királynak és királynénak ajánlja, mert bennük és övéikben van a kereszténység minden reménysége:

— „Dan sicher die weill jr mit den ewren, das hertz marck, vnd bluet seit, der gantzen Christenhait, die hoffnung, vnnnd zueflucht, aller verzweyffelten elenden, verlassenen, Christlichen witben vnnnd waysen, ain beuestigung schloss vnd purg. Ain fester hertter vntzerbrechlicher felss wider die Türcken.”³

Grünbeck a kereszténységnek nemcsak erősségét, várát, kemény, a töröknek törhetetlenül ellenálló szikláját látja Magyarországon és népében, hanem a gondolatnak egy nagyon szép és bensőséges elmélyítésével, a kereszténység szívét, velejét és vérét.

Ahogy Grünbeck élő, meleg, dobbanó életet érez Magyarország feladatteljesítésében és nem éri be a megszkott és megmerevedett frázis puszta ismétlésével, úgy igazán szívet melegítő elevenséggel beszél a magyarság halhatatlan

² De Tvrcorum Origine, Religione... Ioanne Cuspiano autore ... 1541. (Cuspinianus 1523-ban írta ezt a munkát.)

³ Doctor Joseph Gruenpeck von Burckhausen... An König Ludwigen ... 1523.

kereszténységvédő szolgálatairól Ursinus Velius Székesfehérvárott, Ferdinánd előtt, megkoronázásakor mondott beszédében. Mintegy bemutatja a jövendő királynak jövendő népét: „Íme, ezeken fogsz uralkodni“. A történelmi pillanatra jellemző, hogy 1527-ben, mikor valaki a magyarságot dicsőíteni akarja, a többi nagy tett és érdem körül csak azokat sorolja fel, amelyeket a kereszténység védelmében cselekedett. A kunok és tatárok elleni harcokat idézi fel, azután így folytatja:

— „Bona cum venia ac pace dixerim caeterarum nationum, nulla sub coclo gens diligentior fuit cultrix religionis, nulla fidelius et constantius eandem defensavit...“

Elmondja Hunyadi János nándorfehérvári diadalát, Mátyás király győzelmes harcait a török ellen:

— „Fuerunt aliquot iam saeculis Pannonii ceu viva propugnacula et spirantes muri totius Europae adversus potentissimos, crudelissimosque hostes, quorum impetus horribiles fortissime sustinuerunt, suoque ipsorum spiritu, ac sanguine quem saepenumero volentes effuderunt, caeterarum gentium libertatem defenderunt.“⁴

A magyarság élő elővédje, lélegző fala egész Európának az oly hatalmas és kegyetlen ellenséggel, a törökkel szemben.

Reményteljes, bizakodó tanulságot tartalmaznak a csüggedő keresztény népek számára és meleg elismerést a magyarokkal szemben Johannes Cochleus szavai, amelyekkel a török legyőzhetetlenségéről és hatalmának az ellenállást megbénító nagyságáról elterjedt hiedelmeket akarja eloszlatni:

— „Etenim Hungari, quibus latissime imperat, supra CC. iam annos iniquissimum ac impetuossimum vicinum istum Turcam sustinuerunt, vel soli, ne pro insatiabili dominandi cupiditate possit contra reliquias occidentalis nationes irruere...“

Kifejti Lutherrel szemben, hogy nem istenkáromlás ez és joggal történik, ha oly nép, mint a magyar, Isten, az Egyház, a hit és a kereszténység védőjének neveztetik:

— „Hungari, qui pro gloria Christi et cultu Dei, supra

⁴ Casparis Vrsini Velii Oratio Habita in Alba Regali... 1527.

CC. annos contra Turcos pugnauerunt, pia simplicitate posunt Christi Deique defensores dici...⁵

Balbus az egész kereszténység felébredt lelkiismereként fájlalja azt a nagyfokú hálátlanságot, amellyel a kereszténység védelmezőjével és megmentőjével, a magyarsággal szemben viseltetik:

— „Post Thraciam, Graeciamque domitam et subiugatam, omnis Turcarum immanitas in Ungaros primum erupit, quos perditissimus et execrabilis Solymannus, totius Europae predam et vastitatem anhelans, finitimos habet. Et qui velut propugnacula quaedam et munitiones centum amplius annis omnem Turcarum rabiem sustinere et ne ad interiora viscera Europae irrumperet, suis caedibus et cadaveribus iter intercluserunt. O ingratitudinem, quam vicissim defensoribus nostris rependimus“ (App. 207.).

Curipeschitz pedig röviden és velősen azt mondja Nándorfehérvárra, Rhodoszra és Magyarországra: „die besten porten vñ schilt der Christenheit (App. 237.).

A forrásokból meggyőződhetünk, hogy a XVI. század első felében, különösen a Mohácsot és Bécs ostromait megelőző években, mikor a török biztonsággal közeledett Magyarország szívéhez, a német közvélemény a legmélyebb érdeklődéssel fordul Magyarország felé. Látja ennek a hajdan oly erős és dicsőséges kereszténységvédő nemzetnek gyöngeségét és rokkantságát, aggódva méri a törökveszedelem nagyságát a magyarság erejéhez, de szorongásnak, rossz előérzetnek, világosan látó figyelmeztetésnek ellenére „sem gondol álmában sem arra, hogy a hatalmas magyar birodalom egy délután összeroppanhat“⁶ s hogy oly hamar és oly közvetlenül Németországra támadhat a török. Érezte a viharelőtti szélcsend égháborúval terhes légkörének súlyosodását, de még sem tudja a veszedelem közelségének tudatát magáévá tenni, mint később, mikor Magyarország színvirága már ottmaradt letarolva a mohácsi gyászmezőn, különösen 1529-től kezdve, midőn a török a német birodalom ellen fordítja világhódító seregét. 1526, illetőleg 1529 előtt még némi bizakodó reménységgel látja a megtört és meg-

⁵ Dialogvs De Bello Contra Turcas... 1529.

⁶ Szekfű: A XVI. század.

fogyatkozott magyarságban az egész kereszténység egyedüli *antemurale*-ját, *propugnaculum*-át. De a fokozottabb érdeklődés sokszor mélyen átérzetté és étellel teljessé formálja a német közvéleményben a XV. századbéli, általánosító, kissé megmerevedett s frázissá vált humanista gondolatot!

VIII.

Németország védőbástyája.

A német nép elsősorban a maga ellenségét látta a törökben. Ebből fakad a „Magyarország, a kereszténység védőbástyája“ gondolatnak állandó német forma-módosulása.

Paul A n d e r b a c h, redlitz-i plébános, mindjárt a mohácsi tragédia évében, a németséget sujtó isteni büntetést lát a magyarság bukásában: — „das manlich starcke Vngerische volk mehr dann hundert jare ein vester mawer vnd stellener hammer deutschen landen gewesen ist, widder den genanten hewbtfindt Christlichs namens, den Türcken.“ Magyarországi bukása mély megrendülést okoz a német nemzetnek. „Vñ jtzo (Gott geclaget) das Vngerische königreich eine mawer an dem orthe, der deutschen nation, an welcher mawr der Türcke vber hundert jar gestürmet, vñ nye bisz jtzo hat mögen zubrechẽ oder niderlegen, welchs alle deutsche land billich erschrecken, den, vō anfang bisz her ist der Türck deutscher nation kaum so nahe komen.“¹

Íme, azért ébred hát új életerőre, új aktualitásra a XVI. századbéli német irodalomban az a XV. századbéli humanista gondolat, hogy Magyarország a kereszténység védőbástyája, előfala, mert a hazáját féltő német közvéleményben Magyarország — Németország védőbástyája lett.² A németek már teljesen kifejlődött patriotizmusuk önzésével szűkebbre fogják a gondolat hatókörét: az egész kereszténység helyét Németország foglalja el Magyarország védőbástya-hivatásának megérzésében. Attól kezdve, hogy a török a

¹ App. 194. Thienemann Tivadar is idézi, Mohács és Erasmus. Bp. 1924.

² Győry János is rámutatott erre: A kereszténység védőbástyája. Bp. 1953. 24. l.

mohácsi csataterén megtörte a legyőzhetetlennek hitt magyarság erejét, elhárította az útját eddig elzáró egyetlen ellenállást s szabad lévén az út, rögtön a németiségre támadt, amint ezt Bécs 1529-iki ostroma bizonyítja. A német közvéleményben Magyarország, mint Németország előfala, védőbástyája él, ennek végső megsemmisülése, ellenállásának teljes megtörése, a német birodalom romlását vonná maga után: „Die nächste Vormauer der teutschen Nation“ — a XVI. századtól kezdve ez az állandó jelzője Magyarországnak a német rendi és császári iratokban.³

Ez a megszorítás igen leszállítja a gondolat magasztosságát, a magyarság az egész kereszténység helyett egy ország védője lett. De konkretizálja is, ez menti meg attól, hogy a halálra szánt egyetemes keresztény szolidaritás gondolatával együtt, amely „Magyarország a kereszténység védőbástyája” gondolatot éltette, elhervadjon a védőbástyagondolat frissessége, aktualitása. Igaz, hogy a magyarság hitéért, kereszténységéért szállt harcra a török ellen, tehát az általános keresztény gondolat védőjének érezte magát, de az idegenek szemében ez a védekezés az egész kereszténység szempontjából csak addig bírt jelentőséggel, míg erőteljesebben élt a népek között a keresztény szolidaritás eszméje. Később a humanista irodalomban, más népek, például a franciák irodalmában is, ha fönn is maradt, sőt el is terjedt a gondolat, hogy „Magyarország a kereszténység védőbástyája” érzelmi tartalma, hovatovább elhidegült, formálissá, sőt merő frázissá vált. Ha a többi keresztény nép szimpátiával kísérte is az egyik keresztény nép harcát a pogány hatalom ellen, egyéni politikájukra nézve ennek a maroknyi népnek élet-halál harca mélyebb jelentőséggel nem bírt a XVI. században, amikor a nacionalizmus volt már az irányító hatalom a népek életében. Az erőviszonyok is úgy alakultak, hogy míg azelőtt Hunyadi János és Mátyás erős Magyarországa valóban az egész kereszténységet védelmezhetette, addig a XVI. századi szerencsétlen nemzet csak a csodával határos módon védelmezhetette önmagát a végpusztulástól és akadályozhatta meg, hogy a török egész ere-

³ Szekfű: A XVI. század. 144. l.

jével a német birodalomra támadhasson. Ennek a feladatnak betöltésében is a magyarság mindinkább német segítségre szorult. Maga a magyarság is érezte, hogy védekezésének elsősorban a német nemzetre nézve van jelentősége, ezt sokszor el is mondták a német birodalmi gyűléseken a segítségért könyörgő magyar követek.⁴

Vajjon nem nagy dolog-e az, hogy maroknyi népünk a hatalmas német kultúra védelmezőjének szerepét betölthette? A német kultúra védelmezése közvetve nem az európai kultúra védelmezését jelenti-e? Ha a törökök elpusztíthatták volna a német birodalmat, alapjaiban megrázták volna egész Európát. Ezt érezte az egész világ Bécs ostromakor. Ha a török egész erejével ostromolhatta volna Bécset, be is vehette volna a várost, és ekkor megásta volna Európa sírját. Ezt fejezi ki az alig elmúlt veszély megsejtett nagyságától szinte megszedülten Ribischius Henrik, barátjának 1530-ban írt levelében:

— „Caeterum iuro tibi per fidem meam amicissime Domine, si triduo solo antevertisset Viennam Turca, hoc est, si accelerans Budam reliquisset intactam, tum cepisset metropolim Austriae commeatu refertissimam et panoplia bombardarum, qualis vix est in tota Europa instructissimam, quis tum fuisset rerum eventus?“ (App. 223).

Joggal kérdezhetette a német nemzet és egész Európa, hogy mi lett volna a dolgok kimenetele Magyarország védekezése nélkül.

A németek XVI. századbeli közvéleménye, hogy Magyarország az ő védőbástyájuk, talán nem oly magasztos gondolat, mint volt a „kereszténység védőbástyája“, de reális tényen alapszik és reális értéket képvisel. Isten rendelése, és a magyarság életereje tették, hogy éppen a magyarság lett a célpontja és feltartóztatója a török támadásnak. Ha ő is elbukott volna, mint előtte annyi nemzet, ha megadta volna magát, testén keresztül útat engedve a töröknek Európa meghódítására, akkor más lett volna a kereszténység védője. Világosan fejezi ki ezt Agricola 1538-ban a török ellen a német rendekhez intézett beszédében:

⁴ „Ein Oration, des... Herrn Franciscen, Graffen von Frangepan ... 1541.“

— „Neque prudenter dicerent Galli aut Hispani, extra periculum sumus, hostis longius a nobis abest. Dicebant etiam hoc Graeci, antequam Asia in Turcarum potestatem plane redacta esset, Ungari, antequam Graecia victa, Germani priusquam Hungaria vastata“ (App. 268).

Így hamarosan leigázná a török Franciaországot is, ha Németországot hatalmába kerítené. Tehát mindig az előző ország védi a közvetlenül utána következőt. Ezért oly nagy jelentőségű Magyarország védekezése a németekre nézve. Ezért Magyarország Németország előfala a törökkel szemben.

Paul A n d e r b a c h fentebb idézett szavai Magyarország védőbástya hivatásáról alkotott német közvélemény klaszszikus megnyilatkozásai. Ezt fejezi ki Johann E c k 1532-ben mondott szentbeszédében, egyszerűen és röviden, de az átélésnek és érzésnek bizonyosságával:

— „Iam plus centum annis (quando imperator Sigismundus Belgradum a despota Serviae emit) Hungariam habuimus antemurale“ (App. 238).

A magyarok vérük hullásával védték Németország határait, mondja Ursinus V e l i u s Ausztria panaszában:

Pannonius, nostram qui modo spectat opem,
Et merito centum iam qui prope traxit in annos
Bellum, sua tantum fretus in hoste manu.
Quique suo nostros defendit sanguine fines
Hactenus extremi nescius auxilii. (App. 239.)

Hogy Magyarország, e védőbástya leomlása végzetes veszélyt rejteget Németországra nézve, s ezért minden erővel meg kell menteni az összeomlástól, már Mohács előtt többször nyer kifejezést. A szélesebb közvélemény érdeklődését élénken mutatja az az 1501. évi német ujság, mely közli a pápa és valamennyi keresztény fejedelem és egyházi méltóság képviselőinek Budán tartott gyűlését, ahol az egész keresztény világ összefogásáról tanácskoztak, Magyarország megsegítésére (App. 62).

Franciscus C h e r e g a t u s pápai követ 1522-ben, a nürnbergi birodalmi gyűlésen a német rendek előtt mondott beszédében a török elleni összefogásra és veszélyben forgó

Magyarország megsegítésére buzdítja honfitársait. Elmondja Adorján pápa békítési szándékait a keresztény fejedelmek, elsősorban az angol és a francia király között, mert a keresztény köztársaságot a legnagyobb veszély fenyegeti a török részéről. A török most Magyarországot támadta meg (Nándorfehérvár ostroma és bevétele). Magyarország megsegítését minden érveléssel sürgeti, fel akarja ébreszteni a német rendekben a keresztény együttérzést olyan ország iránt, melynek királya, mint cseh király, német választófejedelem, fel akarja kelteni szánalmukat a sok szerencsétlen, török szolgaságba hurcolt, az ő segítségüket váró keresztény iránt, legfőbb és legnyomósabb érve pedig, hogy Magyarország veszedelme az egész kereszténységé, különösen égető veszedelme a német birodalomnak:

— „In tanta christianae reipublicae necessitate, in tam aperto florentissimae nostrae Germaniae periculo, in tam manifesto futuro vestro excidio, rebus ipsis Ungariae, quae vestrae sunt, deesse nolitis“ (App. 158, 160).

Tehát már a közvetlenül Németországot fenyegető veszedelem beállása előtt, mikor állt még Magyarország a török elleni végvárként, a világosan látók szemei előtt már Németország veszedelme kísért. Különösen egy-egy súlyosabb keresztény veszteségre reagálnak, amilyen volt 1522-ben a hajdan Hunyadi János által hősiessen védett Nándorfehérvár eleste, amelyet általában mint a kereszténység *antemurale*-ját és *propugnaculum*-át emlegetnek. Ilyenkor látjuk, hogy mindig hazájuk sorsa lebegett a németek szemei előtt. Sokszor beszélnek Magyarországról, mint az egész kereszténység védőbástyájáról, de ekkor is ezalatt leginkább Németország védőbástyáját értik. Látható ez a már idézett 1522-ből való történeti énekekben, amely Magyarországot „der gantzen Christenhait Gemeyr“-nek nevezi, de hamarosan hozzát teszi:

Auss hungern ist er (a török) bald vnnnd schnell
in Osterreich bey tages hell.
Bayren ist jm gleich zu der hand
von dan er kumbt in andre land
Dem Rein mag er bald komen zu
Damit hab wir kayn zeit kayn ru.⁵

⁵ Ain Ermanung wider Die Türcken... 1522.

A pusztulást és kétségbeesést előrevető jövő árnyékában Magyarország fennmaradása mindennél fontosabb a német nemzetre nézve. Martinus Thyrna vius Szűz Máriához könyörög, hogy oltalmazza Magyarországot, hogy őket, németeket, el ne nyomhassa a török:

Protege commissum regnum populumque labantem
 Hungariae fines, moenia, vira, decus.
 Impia ne lanient ultra vexentque nocenter
 Pectora, nos tristes barbariique premant. (App. 175.)

De nemcsak a németek, hanem egész Európa, s a törökök, maguk a magyarok is tisztán látják, hogy Magyarország a legfőbb akadály a töröknek hódító útjában. Ha Magyarország elbukik, nyitva áll a török útja Európa felé. Erre Sophi, a perzsa király, is figyelmezteti V. Károly császárt, akit Lajos magyar királlyal együtt szövetségre hív fel, pedig ő megbízható forrásból tudja, magától a szultántól hallotta ezt. A szultán meg akarja hódítani Magyarországot: „sese constituisse omnem Hungariam subiugare, ea namque sub iugum missa, caeteris Christianis facile se imperaturum asserens“ (App. 176).

De igazán hatalmas erővel a magyarság mohácsi véres bukása után lángol fel a rettegés, a német nemzet aggodalma. Ekkor érlelődik tudatossá a gondolat, hogy Magyarország a németiség védőbástyája, mikor ennek a roskadozó, ingadozó végvárnak halálíg elszánt ellenállása tartja távol a török főerejét a német birodalomtól. Mindúntalan azt olvassuk: Jaj Németországnak és a kereszténységnek, ha Magyarország ellenállása megszűnik. Nagy figyelmeztetés az a szomorú tény, hogy a magyarságon már félig uralkodik a török, de még mindig ennek a megcsonkított szerencsétlen nemzetnek létéhez fűződnek a német reménységek.

A mohácsi csata után akadálytalanul dühöng a török az országban. A német újságok vérfagyasztóan ecsetelik a török embertelen kegyetlenkedéseit. De legfőbb aggodalmuk az, hogy ez a veszedelem könnyen terjedhet át Ausztriába:

— „Es steet leider vmb dz Hungerland nit wol. Wo die gantz Christenheit nit dartzu thut, so ist zubesorgen, das es Osterreich bald auch treffen werd.“⁶

⁶ App. 187., Neue Zeyttung. Wie die Schlacht in Vngern... 1526. Pukánszky Béla i. m. 285. l.-on is idézi.

Ha Magyarországot részvétlenül hagyják elpusztulni, a török az egész kereszténységet leigázhatja. Benedict Curipeschitz mondja ezt két istállófiú együgyű beszélgetésének keretébe foglalt politikai eszme-futtatásában:

— „Ja warlich, du wirst sehen, lassen es die Christen zu dem kometen, das der Türck mit seynem reysigen zeug, vnd seinen geschicklichkeyten vñ gehorsam, in Hungern kompt. das leider schon halben weg beschehen, so hab ich sorg, er werd auss dē Hungerland die gätz Christenheit vnder sich pringen“ (App. 237).

Johannes Langus a török hatalom óriási terjeszkedéséről írva, megállapítja, hogy először Magyarország állt neki ellen. De akkor, 1539-ben, a magyarság ellenállása már oly gyöngye volt, szinte úgy látszott, mintha Magyarország elbukott volna; ennek a bukásnak napján a németiség oly őréséget vesztett el, amilyen a magyarság volt. A magyar vereség hozzájuk nyitott utat a töröknek:

Ad nos quae Turcis aditum pateferit apertum
Tantum praesidii perdidit una dies. (App. 272.)

Melchior Soiter a török háborúról irt munkájában a következő szavakat adja a birodalmi rendek segítségét kérő l'erdinánd szájába: Magyarországot végveszély fenyegeti:

— „Actum erit dubio procul de tam nobili regno, sed ne vos tum quidem et Germania vestra a periculo et interitu longe aberitis. Nam statim ac insigni praesidio illo latus vestrum nudatum fuerit... Quare si vos sociorum miseria et infoelicitas, qui hucusque non secus ac fideles Limenarchae quidam, pro imperii Romani et reipublicae Christianae incolumitate tam diligenter evigilarunt, nihil movet. at moveat vos saltem, patriae vestrae, atque religionis communis pietas et salus, atque arma iam tandem non pro sociis his solum, qui sanguinem suum toties pro vobis et rebus vestris, veluti largo imbrey quodam profuderunt, sed etiam pro vobis ipsis... corripite“ (App. 269).

A magyarok hűségesen és vérük hullatásával védték eddig a római birodalmat és a kereszténységet (először a római birodalmat mondja), harcoltak a németekért és a német ügyért, de ha ez a gondolat sem indítja fegyverragadásra

a német rendeket, úgy keltse fel őket saját veszedelmük, magukért szálljanak síkra. Ezt teszik, ha Magyarországot megsegitik, hiszen Magyarországból közvetlenül fenyegeti a törökveszedelem a németiséget.

Buda bevétele különösen nagy rémületet keltett az egész birodalomban:

— „Des fernern fürhabens, auss der stat Ofen vñ dem Königreich Hungern sein Tirannisch gemüt, weiter wider die Christenheit teutscher Nation zuuolstreckē...“⁷

Ugyancsak Buda elfoglalásának hírére mondja el meleg együttérzéssel és fájdalommal beszédét Jacobus Sadolettus. Rémülettel állapítja meg, hogy most már szabad a török útja az ő leigázásukra:

— „Quis enim non videat nostris munitioibus effractis, patefactum esse hac oppressione Ungariae hostibus barbari, aditum ad fortunas nostras omneis corripandas, sanguinemque Christianorum fundendum atque exorbendum...“ Magyarorszá váraiból és városaiból „proximus illi et proclivis ad haec nostra interiora est progressus“ (App. 282.).

Ez a németek legfőbb aggodalma, valahányszor rémhírek szállingóznak a török-magyar küzdelmekről. Gyula ostroma alatt a portyázó török csapatok szörnyű módon pusztítják a vidéket. Felhangzik a német újságíró intő szava nemzetéhez: vigyázzatok, nehogy Magyarországról hozzátok jusson el a veszedelem:

— „Treiben (a törökök) ein solche schandlose Sodomey auch sonst mit Brand, schwert vnd mord, Schand vnd Laster, dass billich die gantz Teutsch Nation auff sein vnd disem gewaltigen Tyrannen wehren solt, eh er vber hand neme, das kein hülf mehr helfen, oder erschiessen kan, vnd diese hertze not gar herauff ins Teutschland komme.“ (App. 408.)

Schrot Márton címerkönyvében fejti ki legvilágosabban ezt a földrajzi helyzetből eredő tényt, hogy Magyarország a gyújtópontja a német birodalmat fenyegető barbár veszedelemnek. A németek nem akarják megérteni, hogy Magyarországon kell a veszedelmet feltartóztatniok, itt kell

⁷ Auffgebot vndd warnungsschrift... 1541.

ellene háborút viselniök, mert amint ez a multban is történt, a veszély innen fenyegeti őket a legközvetlenebbül. A tatárok leigázták Magyarországot, azután Németországba jöttek és egész a Rajnáig mindent elpusztítottak. A gótok, vandálok, longobárdok s pogány korokban maguk a magyarok is mind Magyarországból támadtak Németországra (App. 487).

1594-ben egy újság imádságot közöl, a megújult török háború hadszínteréről, amelyben a kereszténység panaszkodik Istenhez a súlyos csapásért. A török betört a német birodalommal szomszédos országba, Magyarországra:

— „In willens jme durch disen Einfall einen Pass in vnser liebes Vatterlandt Deutscher Nation zu machen, vnd dein Erbtheil gentzlich zuerschlingen...“⁸

Miksa császár házassági politikáját, a Jagellókkal való családi összeköttetés megteremtését, is nagyrészt az a gondolat irányítja, hogy Magyarországot magának szövetségesül megnyerve, Ausztriát „robustissimo muro“, Magyarországgal, övezze körül a török támadás ellen (App. 106). Tehát a német közvélemény át van hatva attól a tudattól, hogy a török azért akarja Magyarországot elpusztítani, hogy akadálytalanul törhessen a német birodalomra, mert isteni rendelés és földrajzi helyzet Magyarországot tették Németország elővédjévé. Ebben látja Németország Magyarország védőbástya-hivatását. A magyarságot a maga védelmére ki-rendelt előrsnek érzi. Ezért segítik meg pénzzel, vérrel a magyarságot élet-halál harcában. Sokszor felújítják török háborúról szóló fejtegetésekben, újságokban azt a praktikus közmondást, hogy a tüzet legkönnyebben a szomszéd falán lehet elfojtani,⁹ és sokszor figyelmeztetik a török elleni háborúra buzdítók nemzetüket, hogy Magyarországot megsegítve, önmagukat mentsek meg a végpusztulástól, s mennyivel kényelmesebben tehetik ezt határaikon kívül, hazájukat a háború borzalmaitól megkímélve. A németek valóban előfálnak, végvárnak tekintették Magyarországot, amelynek területén önmagukat védelmezték, Ezt fejezte ki Laurentius Eisler 1581-ben, Rueber bárót dicsőítő éne-

⁸ Ettlliche Zeitungē. Auss dem Feldläger von Commorren... 1594.

⁹ Auffgebot vndd warnungsschrift... 1541.

kében. Ruebert, aki Magyarországon sokszor legyőzte a törököt, és elárasztotta török vérrel a magyar mezőket, folyókat, a német haza erős védelmezőjének mondja.¹⁰

Így alakította át a modern nacionalizmus a hajdani humanista, az egyetemes kereszténységet átfogó védőbástya-gondolatot.

IX.

A magyar várak: a kereszténység és Németország védőbástyái.

A védőbástya-gondolat nimbusza övezi egész Magyarországot, de övez egy-egy fontosabb magyar várat is. Nándorfehérvárat az egész keresztény török-irodalomban, különösen a német irodalomban nem emlegetik máskép, mint Magyarországnak, vagy Németországnak, vagy az egész kereszténységnek kulcsát, *antemurale*-ját, *propugnaculum*-át. Csak egynéhány példát sorolok fel ennek megvilágítására: Franciscus Cheregatus Nándorfehérvárról: „Hungariae antemurale“ (App. 158). Johannes Faber: „non modo Hungariae, sed totius Christianitatis propugnaculum“ (App. 200). Melchior Soiter: „Bellgradum fortissimum Germaniae nostrae propugnaculum“ (App. 269). — Johann Eck: „non modo Hungariae sed totius quoque Germaniae antemurale et propugnaculum“ (App. 238). A védőbástya-jelző összeforrt Nándorfehérvár nevével.

Az alsó-ausztriai rendek a sziléziai rendekhez intézett segélykérésükben mélyen fájlalják a magyar váraknak, a kereszténység, de különösen Németország kulcsainak és kapuinak török kézre jutását. A kereszténység a legfenyegetettebb helyzetben van, mert a török elfoglalta Magyarországon a kereszténység kulcsai:

— „Die vngewinlichen schlüssel vnd porten der Christenheit, gegen Teutsch zu fordrist disen landen vñ Cron Behaim, als Kriechischenweissenburg, Schebatz, Iheruza, Wardein, Clutsch, Camengrad, Vdwin, folgend den Könighlichen stul Ofen, Clis, vnd ander vnzellig flecken, pass, Stet, Schlösser vnd vesten.“¹¹ Eszék pedig „diser land, der Cron

¹⁰ Epinicion Carmen... 1581.

¹¹ Kleglich ansuchen der fünff Niderösterreichischen Lande... 1540.

Behaim, auch der gantzen Christenhait nit ein kleine vormaur gewesen. (U. o.).

Buda elvesztése, a kereszténységnek, különösen a német nemzet erős előfalának ledőlése, nagy aggodalommal tölti el a németeket. Nagy hadjárat indítását tervezik, mert Budával is összeomlott egy védőbástya: (durch welliche die Christenheyt sonderlich aber Teutsche Nation, von dem Tyrannischen Wüterich, als einer starcke Vormaur sicher gewesst ...) ²

A speyeri birodalmi gyűlésen állandó török elleni segítyt szavaznak meg a rendek, mert Buda elvesztése miatt közvetlenné vált a veszedelem:

— „Vñ fügen euch zuwissen, als d'grausame vnsers heyligen Christlichẽ glaubens vñ namens Erbfeind der Türck... Schloss vnd Stadt Ofen, welche bissher der Teutschen Nation vormaur gegen jme dem Türcken gewest“ elfoglalta. ³

Egy 1566-iki *Newe Zeitung Erdélyt* nevezi a kereszténység előfalának: „das gantz Königreich Sibenbürgen, gemeiner Christenheit Vormaur.“ ⁴ Gyula és Sziget elfoglalása után pedig, írja ugyanez az újság, „die gantz Teutsch Nation kein einigen vortheyl noch Vormaur mehr hat, gegen disem gwaltigen feind, dann das einige Rab vnd Wien.“

De különösen a századvégi irodalom alkalmazza gyakran a védőbástya-godolatot és képet magyar várakra, legtöbbször a legerősebbre, Győrre. Ez a jelenség a megváltozott helyzetet világítja meg: akkor már alig lehetett az egész Magyarországról, mint védőbástyáról beszélni, a századvégi német irodalomban ez nem is igen fordul elő. ⁵ Az egész országnak védőbástya-hivatását a magyar várak vet-

² Treffenlicher vnd hochnützlicher anschlag... 1542.

³ Ausschreyben der gemeninen Anlag... 1542.

⁴ *Newe Zeytungen, Von des Türgkischen Keysers...* 1566.

⁵ Sigmund Feyerabend, aki lelkesedik a magyarokért, Bonfinius magyar krónikáját a magyar vitézség nevelő hatásának kedvéért fordítja le németre, nevezi Bonfinius nyomán, 1581-ben Magyarországot egész Európa falának és erősségének 200 éven át a törökkel szemben. App. 482.

ték át a német közvéleményben. 1593-ban egy *Newe Zeitung Sziszeket* nevezi „der schlüssel zur Steurmarck.“⁶ *Mattheus Dresserus* 1602-ben Sziszekről így ír: a török Sziszeket ostromolja, „ut eo propugnaculo potitus transitum sibi in Styriam, Carinthiam et Carniolam patefaceret.“⁷

Kanizsa is ilyen végvár. A török Kanizsát ostromolta „wann sie das erobert hetten, so wurden sie jhnen ein frey offnen pass damit gemacht vnd niemandt mehr gehabt haben, der sie verhindert hette, mit jhrem ausslauffen biss gar vor Wien zukommen.“⁸

A leggyakrabban és a legnagyobb nyomatékkal Győrt nevezik Németország védőbástyájának. *Hardegg Ferdinánd* elítéltetésének közzétételében olvassuk, hogy azért volt oly nagy *Hardegg* vétké, amikor gyáván feladta a várat a töröknek, mert Győr nagyon sokat jelentett a kereszténységnek, Magyarország, Csehország és az ausztriai tartományok védelmezője volt.⁹ Győr eleste óriási veszteséget hozott a kereszténységnek:

„die Vestung Raab daran allgemeiner Christenheit (sonderlich aber der Cron Hungern, Oesterreich) vñ andern umbligenden Ländern, sehr hoch vnd mercklichen gelegen ist....“ „Dieselbig Vestung Raab von vilen Kriegsverständigen dahin ist erkendt worden, das solche ohn Gott ein Mittel vnd Vormaur, zu auffenthaltung solches mächtigen Feindts sein solte.... (App. 581).

Győr visszafoglalása 1598-ban általános keresztény örömujjongást váltott ki.¹⁰ Ezt a diadalmamort fejezi ki a Győr visszafoglalását ünneplő szentbeszéd. (App. 623). Győrt a kereszténység számára hódították vissza: „mit grosser Frewd vn Jubel, nicht allein dises Vatterlands, sondern der gantzen Christenheit sich zugetragen“.

Az egész beszéd hálaadás Istenek ezért a különös gyelméért. „Raab ist dem Feind die Pforten vñ recht schlüs-

⁶ *Newe Zeitung, Vom glückseligen vñnd Triumph... 1593.*

⁷ *Ad Rudolphum II. Imperatorem... Gratulatio de... recuperata Alba Regali... a Mattheo Dressero. 1602.*

⁸ *Michael Eyzinger: Historische Relationen, 1594.*

⁹ *Graff Ferdinandi von Hardeck... Urtheils Publication... 1595.*

¹⁰ *Raabische Victoria... 1598.*

sel gewesen nicht allein zu Osterreich sondern auch zu gantzem Teutschland.“ Addig nem volt békéje és nyugalma a vidéknek, míg Győr a török kezén volt. „Friedlicher vnd sicherer sitzen wir jetzt hie vnd auff dem Land draussen, fridlicher sitzet man in der Krō Hungern, fridlicher im Römischen Reich, fridlicher in der gantzen Christenheit.“ Az egész gazdasági életet, az egyházakat és iskolákat, a kultúrát egyszóval, virágoztatja fel a béke és biztonság, amelyet Győr visszaszerzésével élvez a kereszténység. „wir haben an Raab nach Gott ein veste Burg, Schilt, vnnnd Vormaur. (App. 623).

X.

A magyar hősök: a kereszténység védői. A magyar hősiesség.

Hunyadi János és Mátyás király azok a hősök, aki vezetésének és hősieis küzdelmének legtöbbet köszönhet a magyarság a védőbástya-gondolat kialakulásában. Sikeres harcaik szerezték meg a magyarságnak, mint elhivatott keresztényvédő nemzetnek a legnagyobb tekintélyt a Nyugat közvéleményében. Alig van törökről szóló fejtegetés, amely, ha a török elleni hősieis küzdelemre akar példát idézni, ne Hunyadi János vagy Mátyás király nevét emlegetné, mint legendás, klasszikus példáját a törökverő, keresztényvédő bajnoki eszménynek. Minthogy hősieis küzdelmük egy időre az egész nyugati kereszténység nyugalalmát biztosította s feltartóztatta a török inváziót, ők lettek a kereszténység eszményei hősei.

Mandelreiss a XV. században Hunyadi Jánost állítja példának¹ az egész kereszténység elé. Cuspianus 1523-ban így ír róla:

„Adeo divinitus vir hic videbatur delectus, qui rem Christianam prolapsuram sustineret.“

Olyan félelmetes volt az ellenségnek, hogy a török anyák gyermekeiket az ő nevével ijesztgették. Hunyadi halála „non sine planctu universae Hungariae, imo totius Christianitatis.“ Mátyásról pedig ezt mondja: „Omnium

¹ Liliencron: I. k. 465. l. Bleyer i. m.

vero prosperrime rem Christianam Matthias Hungarorum rex in Turcas gessit, ut iis non minori esset terrori, quam olim Hunniades pater.“ Mahomet egyedül Mátyást tisztelte meg a kereszténység fejei között a fejedelem névvel.²

Cochleus a keresztények győzelmes erejében vetett reményekkel telve emlegeti, hányszor győzött Hunyadi János és Mátyás király a török ellen. Mátyásról azt mondja, hogy egyetlen keresztény király vagy vezér sem harcolt gyakrabban és szerencsésebben a török ellen, mint ő.³

Pistalocius példaként állítja a keresztény katonaság elé, a kereszténység biztosításáért és terjesztéséért Krisztus ellenségei ellen folytatott harcaikban Hunyadi és Mátyást.:

— „qui ambo immanissimos et crudelissimos Turcas ipsos saepenumero maxima in copia trucidarunt, profligaruntque, tam strenue et viriliter, tamque animoso pectore et heroica virtute tantaque industria et generositate, ac animi magnitudine, simul atque adeo ingeniose et fortiter pugnant, Corvinus et Hunniades ipsi.“⁴

Az 1532-ben Károly császárhoz és Ferdinánd királyhoz intézett pápai levél példának állítja eléjük Konstantinus császárt, aki a kereszt jelében győzött, és Mátyás királyt — „der diesen feind so oft abgetrieben vnd vberwunden.“⁵

Antonius Torquatusnak 1480-ban Mátyásnak ajánlott jóslatát, amelyben a legnagyobb dicsőséget a magyar királynak jövendöli a török elleni küzdelmekben, 1535-ben ismét kiadták német fordításban. Torquatus pedig annak idején azért ajánlja Mátyásnak művét — „wan sie (Kön. Maiestät) ist eines göttlichen verstands, vnd regiret nit ein kleinen teyl Europe, beschützet mit grosser weyssheit vñ fürsichtigkeit den Christlichen gemainen nutz wider die vnglaubigē.“⁶

Felix Petancius a török elleni harcra buzdítva, Nagy

² De Tyrccorvm Origine, Religione... 1541.

³ Dialogvs De Bello Contra Turcas... 1529.

⁴ Ad Invictissimvm... Monarchum... 1580.

⁵ Ein tröstliche Epistel Bepstlicher heiligkeit... 1532.

⁶ Ein Weyssagung von den grösten verenderunge... 1535.

Sándort, Hannibált, Julius Caesart és Hunyadi Jánost hozza fel. Ez utóbbiról így ír:

— „Allein ein Exempel mus ich noch mit anziehen, das wol zubehalten ist, vnd den nachkomen eine schöne Lere gibt, nemlich die handlung Johannis Huniadis, der nie zugelassen hat, das die Türcken wider die Christen ausgezogen seien, er hat allweg in Thracia angegriffen. Vnser Herr Jhesus Christuß der allmechtige, gütige Son Gottes gebe gnad, das die Fürsten zu vnsern zeitten, dem Christlichen fürnemen Huniadis, das er sich vnterstanden vnd begangen hat zur beschirmung der Christenheit, treulich nachfolgen. (App. 358).

Elias Corvinus 1572-ben Rudolfnak, az új magyar királynak ajánlja Hunyadi János török elleni harcairól szóló hőskölteményét. Hunyadi halhatatlan alakjának és tetteinek felidézésével akarja a magyar királyt harcra buzdítani. A hit védőjének nevezi Hunyadiat:

„Sic ille insignis fidei patriaeque labantis
Defensor, sese toties crudelibus ausis
Turcarum opposuit: diroque avertit ab hoste
Oppressos populos.

Minden szenvedést és nélkülözést vállalt: „Et fidei causa se obiecit mille periculis.“⁷

Egy német krónika, bár nem nagy rokonszenvvel kíséri a magyarok történetét, dicsóíti Hunyadi Jánosnak, a kereszténységvédő bajnoknak hősiességét — „dieser einig Menschlicher Schutz vnd forfechter der Christenheit. (App. 654.). Mátyásról azt jegyzi meg:

— „eine furcht aller seiner Feinde, welcher der Christenheit mit seinem grossen gemüth sehr nützlich hette sein können, wan nicht Europae Factum vnd grosse straaff oder etwa auch verhenglicher vndergang, ob vnserm vielfeltigen gotlosen verbrechen vnd sündē verursacht, in wege gestanden, vnnd muss derselben halben des Türcken macht biss auff diesen tag je mehr vnnd mehr zunemen. (U. o.)

⁷ Ioannis Hunniadae res bellicae contra Turcas per Eliam Corvinum celebratae. 1572. Ezen a helyen is köszönetet mondok Sárkány Oszkárnak szívességéért, amellyel ezt az adatot rendelkezésemre bocsátotta.

Hunyadi János és Mátyás a kereszténység győzelmes védője, II. Lajos király a hit szenvedő vértanúja. Halálát a mohácsi csatában, a német irodalom a legnagyobb részvétellel, mint az egész kereszténységért elszenvedett martiriumot emlegeti. 1526-ban német újság jelent meg, amely a magyaroknak a lengyel királyhoz intézett panaszait közli. A magyarok elpanaszolják Lajos király halálát, aki a közös keresztény ügyért ontotta ki vérért (App. 190.). Különösen a népelemek fordulnak meleg rokonszenvvel és gyöngédséggel az ifjú király alakja felé:

In Ungarn sass gar würdiglich
ain künig, der lebt christenlich,
auf glauben wolt er werben,
den Türken er fast widerstrebt
darum so müst er sterben ja sterben.^{7a}

Georgius Sibus 1528-ban így ír róla:

— poteris quia iuste — Ludovici ulcisci crudelia funera
Regis — Qui mortem oppetiit nostra pro religione — Pro-
que fide Christi immaturos exuit annos. (App. 201.).

Wolfgang L a z i u s Anna királynőt gyászoló beszédében a királynő származását azáltal dicsőíti, hogy felidéri bátyja vértanú halálát, amelyet az egész kereszténységért szenvedett:

— „Regem haec habuit Hungariae serenissimum Ludovicum qui pro patria, imo totius christiani orbis salute, adversus Turcas immanissimos religiones nostrae hostes, in acie fortiter oppetiit.“⁸

Ebben a beszédben Lazius nemcsak II. Lajost, hanem apját, Ulászlót is azért magasztalja, abban látja legnagyobb dicsőségét, hogy Ulászló sokat harcolt a török, a hit ellensége ellen: „Regem haec habuit Hungariae potentissimum Vladislaum, multis adversus Turcas fidei hostes trophaeis insignem.“ Lazius nem elégszik meg azzal, hogy a királynő feles származását apjának és bátyjának dicső tetteivel bizo-

^{7a} Ein klaglied von den grausamen wüeterischen und tyrannischen handlungen, so der Türk in Ungern und einemung der stat Ofen und Pest geübt. 1526. Liliencron, III. k. 578. l.

⁸ Laudatio Fvnebris in Exequiis.. Reginae... Annae... 1547.

nyítsa, hanem azáltal is emeli eredetét, hogy őseinek, a magyar és lengyel királyoknak halhatatlan kereszténységterjesztő és kereszténységvédő szolgálatait sorolja fel — „ab his regibus processit, qui non solum in propaganda sulaberrima Christi doctrina, in tam late patentes provincias ac tam procul remotas, verum etiam in tutanda ista ab infestissimis christiani nominis hostibus, Tartaris ac Turcis, omnem semper operam studiumque et auctoritatem interposuerunt. Hungariae hi et Poloniae reges erant.“⁹

A magyar hősök közül Zrinyi Miklósnak, a szigetvári hősnek jutott a német közvélemény részéről talán a legélénkebb érdeklődés, a legnagyobb szeretet és elismerés. Rendkívül sok újság, röpirat, költemény foglalkozik Szigetvár hősies védelmezésével és Zrinyi Miklósnak eszményi keresztény lovaghoz méltó halálával, az ostrom évében éppúgy, mint később. Dicsőségét így hirdetik:

— Zrinyi „dessen Name, Adeliche, Ritterliche, vñ gewaltige Thaten nit allein im Königreich Vngern, ja in gantz Europa zu ewigē zeiten hoch vnd weit berühmt vñ bekant seyn... Sondern dessen gedechtnuss auch dem Ertzfeindt Christlichen Namens erschrecklich.“ (App. 482).

Csodálattal adóznak emberfölötti bátorságának. Ilyen szavakat használnak csak, ha róla beszélnek: „wie gantz Ritterlich sich der Edel Graff von Serin, sampt seinem Ritterlichen Kriegsvolck gehalten.“ (App. 402). Azt írják, hogy még a török csodálatát is megnyerte:

150.000 török ostromolta 29 napig Szigetet, „aber dessen vn angesehen, so hatt doch der Kay. May. Gewester Rath, vnd Obrister Weilandt Graff Niclas von Zerín, dermassen Inen so Ritterlich vnd starckh widerstand gethon, das auch die Feind sich dessen nit genugsum verwundern künden. (App. 414.)

Mindíg, valahányszor csak nevét emlegetik, hozzáteszik: „teurer, ritterlicher, tapferer, kühner, streitbarer, ehrlicher, edlicher Graf vagy Held.“ Nagy együttérzéssel kísérik figyelemmel az ostrom lefolyását, imádkoznak, Isten adjon neki erőt:

⁹ Laudatio Fvnebris in Exequiis... Reginae... Annae... 1547.

Ein streitbarer küner Helde
Got geb jm starck vñ sin. (App. 405).

Hősies védekezésének nagy jelentőségét hadászati szempontból is minduntalan hangoztatják. Egy újság azt írja Sziget ostroma idején, hogy Sziget valószínűleg el fog veszni, de drágán fizetik meg ezt a győzelmet a törökök: olyan sok embert és lőszert vesztek el Sziget és Gyula ostrománál — das es wol wert ist (App. 401). Egy másik újság arról értesít, hogy a török 25.000 embert és köztük sok főembert vesztett el Zrinyi hősies védekezése folytán. (App. 425).

Sziget elestét — úgy mint a Zrinyiász — az egész kereszténység büneiért való igazságos isteni büntetésnek fogják fel. (App 411). Fájlalják Zrinyi halálát, mely az egész kereszténység nagy vesztesége, mert, teszik hozzá, most már attól lehet tartani, hogy a török portyázó hadait Ausztria felé, Bécsig fogja küldeni az ország elpusztítására. (App. 414).

Az egyetemes kereszténységet védő miles christianus-eszmény ekkor már nagyon elhalványult. Zrinyi hősiességét elsősorban mint császárhoz fűző hűségesküjének becsületes betartását méltányolják. (App. 404., 411., 425., 654.) A vele kapcsolatban folyton emlegetett „becsületes“ jelzőnek ez adja meg értelmét. Valami lovagi, vérrel megpecsételt, halállal megszentelt, de köteles hűbéri hűséget láttak Zrinyi vértanúságában. Hűségesküjének megtartásán kívül hazájáért halt meg:

— „Vnd hat meniglich mit mer wolernentem Grafen, vnd seinem Christlichen Kriegsvolck, als der von des Vatterlands wegen, so Ritterlich, Tapffer, vnd biss in den todt gestritten... ein Christliches erbarmen vnd mitleiden.“ (App. 411).

Zrinyi, a hazáját védő hős, urának halálig hűséges szolgálója, a német irodalomban a magyar hősiességnek a legmélyebb benyomást keltő megtestesítője.

Hunyadi János, Mátyás király, II. Lajos, Zrinyi Miklós ragyogó alakjai mellett felsorakozik a többi magyar hős és vértanú a német közvélemény elismerésében. Természetesen

csak azokban tudják elfogulatlan meghajlással tisztelni a magyar jellem, a magyar katonai erények pompás virágzásait, akik egyúttal az „ausztriai ház“ érdekeit is szolgálták.

Elsősorban K ő s z e g maroknyi védő-csapatának hősiességét illeti hódolat: Az 1532-iki török háborúnak eseményeit összefoglaló egyik munka magasztaló szavakkal beszél a kicsiny várnak az ijesztő számú török sereg elleni hősies védelmezéséről. Maguk a törökök is elismerik — „das sy vor keiner belegerung nye mehr schaden empfangen haben. Also hat sich mit Gottes hilff das klayn stättlein Güntz, der grawsamen grossen zal der feind des Türkischen volcks, ritterlichen erweret.¹⁰

Mattheus Dresserus a keresztény imádság erejére hozza fel példának a csodával határos kőszegi védekezés esetét, a páratlan vitézségen kívül csak ez az erő lehet magyarázata ennek a csodának: — „et quamquam fortitudo ducis et militum tanta fuit, ut hosti etiam admirationi esset...“¹¹

A magyar huszárok és hajduk rettenhetetlen bátorságát és gyorsaságát a század második felének török háborúiban sok német újság ismeri el. Thury Györgyöt, Palota nagyvitézségű kapitányát („ein behertzter vnd dapfferer Mann“) egyenesen a kereszténység védőfalának nevezi az egyik újság. (App. 472.)

Egy kő majdnem halálosan megsebezte — „Warlich es were eyn grosser verlust gewesen, dann sein Person offt wie eyn starcke vnd vnüberwindtliche Mauren die Feind aufgehalten vnd abgetrieben.“

A századvégi török harcok alatt, a 80-as, 90-es években, egymást érik a császári hadvezérek és seregek vitézségét dicsőítő énekek. Ezekben már a császárt, a német vezéreket és német katonákat illeti minden dicsőség. Ekkor már kialakult a XVII. századbeli erőviszony és hangulat. Német király és magyar nemzet már idegenül állnak egymással szemben, a török háború mindinkább német ügyé lesz, a vezetés, a hatalom teljesen az ő kezükben van, róluk zengenek a győzel-

¹⁰ Warhafftige Anzaygung... 1532.

¹¹ De Bello Tvrcico Oratio... 1593.

mi énekek is. A magyarság a német közvélemény szemszögéből a századvégi török-harcokban csak alárendelt, kisegítő szerepet játszik, gyakran agyonhallgatják, vagy éppen ellen-szenvvel kísérik részvételét a küzdelemben. Néha elismerés is illeti a magyarság katonai erényeit.

Különösen a császárt hűségesen szolgáló magyar hadvezérek részesülnek nagy tiszteletben. 1594-ben győzelmi óda ünnepli vitézségéért és hazaszeretetéért a három magyar vezért, Zrinyit, Nádasdyt és Battyiánt.¹²

A legfeltűnőbb rokonszenvvel magasztalja a német nép a török szövetséget cserbenhagyó, a császárhoz pártoló Báthori Zsigmondot. Igaz keresztényi cselekedetét, melylyel az igaz ügy mellett foglalt állást (App. 617) a kereszténység elé példának állítják. Sikereit maga az ellenség (Sinan basa) is elismeri, megvallja, hogy Báthori Zsigmond rövid idő alatt minden becsületétől, hírnevétől és jólététől megfosztotta őt (App. 611). Nemcsak a legnagyobb dícsérettel emlegetik tetteit, hanem Isten különös kiválasztottjának tekintik őt, Isten eszközének a török ellen. Tettei megérdemlik a megörökítést:

— „vnd auch wol würdig, dass solche Ritterliche thaten, vnd herrliche Victoriae, insonderheit auffgezeichnet, vnd zu ewigem Lob dieses Ritterlichen Kriegs Helden an den tag gegeben vnd aussgebreitet werden sonderlich weil augenscheinlich, dass Gott der Herr, mit disem Fürsten, was sonderlichs für hat.“

Életében sok-sok szerencsétlenség érte, de Isten atyai gondviselése megőrizte — „weil dann auss disem vnd andern dergleiche greifflich zuspüren, dass Ihme Gott der Herr, disen Helden, sonderlich zu seinem Werckzeug wider den Erbfeind erwöhlet.“ (App. 588).

Hunyadi János, Mátyás király, II. Lajos, a kereszténység védői és vértanúi. A század második felének magyarságát azonban többé már nem látja a német közvélemény sem a kereszténység, sem Németország védőjének. Magyarországot ugyan előfaluknak, védőbástyájuknak érzik mindvégig, de a magyar nép török elleni harcában már nem a kereszt-

¹² Victoria Sarbanzigethana .. 1594.

ténységvédő hivatás teljesítését látják szépnek, magasztosnak, hanem a magyarság vitézségét, bátorságát, becsületét, hazaszeretetét csodálják. Ez a magyarság a kereszténység, vagy a német birodalom helyett most már csak hazáját védelmezi. Világosan kitűnik ez a Zrinyiről alkotott közvéleményből, ugyanígy a századvégi magyar hadvezérekkel rokonszenvező hangulatból. A magyar hősiesség fogalma tehát nagy átalakuláson ment át a XVI. századi német irodalomban. A XV. századi nagy magyar törökverő hősök mindig mint a kereszténység bajnokai, a XVI. század első felének magyarjai mint a kereszténység vértanúi, a század második felének magyarjai már a másokért való küzdelem bajnoki babérkoszorúját és vértanúi dicsfényét elvesztve, mint a hazaszeretet és hűség vitéz és bátor lovagjai élnek a német köztudatban. A magyar az erős, a bátor, a jó katona. Ez az uralkodó vonása a németek magyar-szemléletének a középkori közvélemény hagyománya. Tudjuk, hogy a magyar mint vad, szittyá, harcos nép élt a középkori német köztudatban. A kereszténységvédő nép fogalmához hozzátartozik a vitézség, a harciasság jegye. A kereszténység védelmezése lovagi, katonai hivatás, a kereszténység pajzsa mindig elsősorban katonanemzetként élt a Nyugat és a németség tudatában.¹³

A magyarság katonai erényeinek dicsőítése végigvonul az egész német irodalmon. Andreas M i s b e g i u s-nak már idézett beszéde 1515-ből, így kezdi a magyarságról elmondott dicshimnuszát: „Pannonia enim per vastum orbis ambitum decantatissima bellicae virtutis spectatrix... (App. 117).

B a l b u s VII. Kelemen pápának ajánlott, törökről szóló fejtegetéseiben azért szán a magyaroknak nagy szerepet a török hatalmának megtörésében, mert a magyarok már származásuknál fogva is elsősorban harciasak, katonák:

„constat Hungaros artium fere omnium esse indociles, praeterque militaris, quam naturae ferocia ita exercent, ut ne per brumam quidem vacet. Ferox hominum genus et in bello validum, equestri tamen proelio magis quam pedestri idoneum.“ A magyarok mindig nagy segítséget nyújtottak a kereszténységnek a barbárok ellen, és éppen mert egy ke-

¹³ Benda Kálmán i. m.

resztény nép sem harcolt annyit a török ellen, egyik sem gyakorlottabb a török harcmódorában, mint a török ellen majdnem állandóan harcban álló magyar (App. 185).

Sebastian Frank a magyarokat alig ismeri és nem is szereti, idegenszerű, alacsony kultúrájú népnek tünteti fel őket, mégis elismeri — „ein streitbar volck, sunderlich zu ross mer dann zu fuss... Sy haben vil anstoss mit dem Turcken, mit dem sy ettwan vil treffen haben gethon...“¹⁴

Mathias Krecz prédikációjában a kereszténység buzditására felidézi a Szentföldért harcoló ősök példáját, majd a magyarok vitézségét — „dapffherrn widerstandt dem Türcken gethan haben.“ Megemlítve Zsigmond török elleni háborúit, Hunyadi János nándorfehérvári diadalát, Mátyás harcait és győzelmeit, csak a rövidség kedvéért hagyja abba a magyarok tetteinek felsorolását és az érdeklődőket a magyarok krónikájához utasítja.¹⁵

Johannes Langus a török nagy hatalmát szemléltetve előadja, hogy a török meghódította Európában a görögöket, albánokat, oláhokat, szerbeket, csak a magyarok álltak neki ellen: „Sed gens dura virum magnisque assueta periclis, — Acriter illius restitit impetui (App. 272).

Felix Petancius Erdélynek fontos szerepet szán és nagy reményeket fűz hozzá a török ellen indítandó támadó hadjáratban, mert Erdély „vnüberwindtlich kriegshalben, denn sie gibt strenge, manliche Kriegsleute“ (App. 358).

Pistolocius a keresztényeknek a török feletti óriási fölényét csodálattal bizonyítgatva, az egyes nemzetek erejüket és kiválóságait dicsőíti. A magyarokról így emlékszik meg: — „quis ferocior magisque belliger Hungaro?... Quis in vulneribus ac periculis securior milite Hungaro?“ Ez a felsorolás szinonim jelzőkkel, amelyek mind a hadi kiválóságot fejezik ki, jellemzi az európai nemzeteket, de annyit mégis érdemes megjegyezni, hogy a magyaroknál a vadságot és a harciasságot, s egyúttal a veszélyben való állhatatosságot emeli ki.¹⁶ Ugyanígy Heinrich Müller: „welche

¹⁴ Weltbuch... 1534.

¹⁵ Ein Sermon... 1532.

¹⁶ Ad Invictissimum, Ac Atque Gloriosissimum... 1580.

Nation ist gehertzter als die Vngern? Wer achtet der verwundung, schläge, streych vnnnd geferligkeit weniger als der Vnger“?¹⁷

Az 1588-iki sziszeki keresztény győzelmet ünneplő ének a magyarokról így emlékezik meg:

Haec longo patriam defendere bello
Assueta, et patiens operum, contentaque parvo est,
Gens sumtis non tarda hastis, quam iustus in hostem
Fert dolor.¹⁸

Ugyanerről a győzelemről beszámoló német újság a vezért, Zrinyi Györgyöt így emlegeti: „der Theure Heldt Graff von Serin“ vagy „der küene Heldt Herr Graff von Serin mit seinen theuren Kriegsleuten...“¹⁹ Laurentius Eisler Rueber bárót dicsőítve a magyarokat elismerőleg „gens optima bello“-nak nevezi.²⁰

Általában a magyarság állandó jelzője a német irodalomban: mánlich, stark, ritterlich, vortrefflich, grossmächtig, streitbar.

Bonfinius magyar történetét Sigmund Feyerabend azért fordítja le németre, hogy a magyarság bátorsága és katonai erénye hasznos például szolgáljanak nemzetének:

„Endtlich... hat dess aller hoch vnd veit berühmpten, fürtrefflichsten, grossmechtigsten, vñ streitbarsten Königreichs Hungern Historien, Ritterliche vñ Manlichen Thaten... Bonfinius... Kunstreicher weiss, gantz Europae, vñ sonderlich der Christenheit, zum Exempel stattlichẽ vñ Ritterlichẽ widerstands, wider den Erbfeind Christlichs Namens, verfasst, welche Historien ich mich auss Lateinischer in vnser Teutsche Sprach... zu bringen, hab vndernomen, gemeinem Vatterland, Teutscher Nation, vñ sonderlich vnsern Kriegsleuten... vñ andern Befehlhabern... auch andern Teutschẽ so Lateinischer Sprach vnerfahrn, zum besten, nit allein kurtz-

¹⁶ és ¹⁷ Bartholomaeus Georgievitz nyomán.

¹⁷ Türkische Historien... 1563.

¹⁸ Victoria Pvsilli Christianorum Exercitus... 1588.

¹⁹ Warhafftige Newe Zeytung... 1588.

²⁰ Epinicion Carmen... 1581.

weil vnd belustigung darinnen zu suchen, Sondern viel mehr sich in verwunderung solcher Mannlichkeit vnnnd Tugenden dieses weitberühmpten vnnnd streitbarn Volcks zu gleichen Tugenden vnnnd Thaten zu erwecken (App. 482).

A magyarság tehát a férfias eszménynek, a vitézségnek példája. Épp így példaként hozza fel Georg Scherer a magyarok férfiasságát és állhatatosságát, amellyel a török hatalom sem bír. A magyarok a vitézségnek, lovagi bátorságnak példái:

— „Derhalben handelt die Edel Cron Hungern, gantz weisslich vnnnd hochuerständiglich, dass sie nicht gedencket, wie, sie dem Türcken huldigen vnnnd sich vnderwerffen, sondern wie sie Leib, Ehr, Gut vnd Blut daran setzen, vnnnd jhm Ritterlich widerstand thun wollē inmassen dann der Türck bissher jhr Starckmütig vnnnd Mannhait gnugsamb erfahren vnnnd empfunden. Er streitet vnd krieget schon wider die Hungern vber Zweyhundert Jar, noch hat er mit aller seiner Macht nicht können dises Königreich vnder sein Joch bezwingen, da er doch das Constantinopolitanisch vnd Trapezuntisch Keyserthumb, neben vilen Königreichen vnnnd gantzen Griechenland jnnerhalb 80. Jaren jhm dienstbar vnnnd vnderwürfflich gemecht. Also ist nächst Gott, der Ritterlichen Dapferkeit der Hungern zuzuschreiben das die Tattern... kainen Fuss darinne befestigen können.... Dise Tattern nun welche so vil Land vnd Leuth, Königreich vnd Insel occupirt... haben dem Khönigreich Hungern nichts abgewinnen können, wegen jhrer der Hungern vnnnd jhrer Gehilffen, Redlichkait vnd Dapfferkait.“ (App. 617.)

XI.

A gyűlölt és megvetett magyar.

Utaltam már arra az általánosan elterjedt véleményre, hogy a németiség gyűlölettel és megvetéssel viseltetett a magyarság iránt. Ezt azonban kizárólagosan megállapítani nem lehet, hiszen a németiség elismerte a magyarság kereszténységvédő hivatását, bámulattal és csodálattal adózott a magyar hősiességnek. De az ősi, hagyományos idegenkedés

egy, Európában aránylag későn letelepedett, európainak soha el nem ismert nép iránt, s a gyűlölet és rettegés hunok és a kalandozó magyarok keresztényellenes barbárságával szemben továbbélt a német közvéleményben. Láttuk, hogyan nyilvánult ez meg a XV. században, amikor még Hunyadi János Európa csodálatát kivívó harcai és győzelmei sem tudták ezt a német nemzeti elfogultságot eloszlatni. A XVI. század válltvetett német-magyar törökellenes küzdelmei, amennyire mélyebb megértést és szemléletváltozást eredményeztek, ép annyira elmélyítették az ösztönös ellentéteket, a két nép jobban megismerte egymást és ez differenciálódást hozott létre. A század második felében mind ingerültebbé éleződik a nemzet és idegen királyai közötti ellentét, kölcsönös a gyanakvás, és bizalmatlanság.¹ Láttuk, hogy a századvégi német közvélemény mennyire szószerinti előfálnak, végvárnak, a török elleni háború hadszínterének tekinti Magyarországot, a védőbástya-gondolat él, de mind konkrétabb színezettel. Különösen a magyar köznép és az őket kiszákmányoló, rabló, fosztogató Landsknechtek között eleven a gyűlölet. „A Landsknechtek mihelyt beteszik lábukat hazánkba, már is kezdik gyűlölni az országot, ahol, — úgy érzik — mindenki ellenségük.² Az előző részben tárgyaltuk, milyen általánosan elterjedt a német nép körében az a felfogás, amely a mohácsi katasztrófánál, Bécs ostrománál stb. a török veszedelemért a magyarságot tette felelőssé. Ennek a véleménynek kialakításában nagy része volt a Landsknechteknek. Különösen Mohács után nyilvánul meg erősen és frissen ez az ösztönszerű nemzeti ellentét német és magyar között. Nem elég, hogy a csata elvesztését, a király halálát mind a magyarok árulásának tulajdonítják, hanem még a legjelentéktelenebb dolgok kiszínezésében is csak úgy szikrázik a gyűlölet. Egy újság 1526-ból — Landsknecht a szerzője — leírja, hogy a csata előtt Tolnán az idegen katonának állandóan rettegniök kellett, hogy az áruló magyarok bennégetik őket a faluban. Aztán jönnek súlyosabb vádak:

¹ Az egész német-magyar gyűlölet kérdésére l. Benda Kálmán i. m. 65. 11.

² Böhm Károly: A Landsknechtek. Bp. 1909. 94. l.

a magyarok el akarták adni királyukat, ezt még a gyermek is láthatta. A csatarend rossz volt, először Tomori népe („des Munchs volck“) kezdett menekülni. A kocsiérdítményt, ahonnan pedig lehetett volna a török mészárlása ellen védekezni, a magyarok szétrombolták — „aber da war kein trew oder hilff bey vil Vngerischen bösswichtē, sunder ein grausame flucht. Es was auch ein ganntz gemeyn gerücht in vnserm leger, der Türckisch Keyser hab zwey schaf vol gelts, etlichen Vngerischen herren geben, jme in das lād Vngern zuhelffen.“

A magyarok — e leírás szerint — úgy rabolnak szerte az országban, mint a törökök. Elvették tőle a lovát, mindenét, a magyar asszonyok még a vizet is megtagadták tőlük, szörnyen kiéhezve nagy nehezen kerültek vissza Németországba. Szerinte nem lehetetlen, hogy még a királyt is magyarok ölték meg. „Aber neimant weyss wo er hynkomen ist. Ich glaub warlich, etliche Vngern mügen jn erschlagen vnd verporgen haben.“ Még sok különös dolog is történt a csatában, amit most nem írhat le.³

Zápolya iránt különösen nagy a felháborodás és gyűlölet. Egy újság 1528-ban nagy elégtétellel ad arról hírt, hogy a török elutasította Zápolya segítséget kérő követségét. Még a török is emelkedettebb erkölcsi felfogású, semhogy Zápolyát meghallgatná, mert Zápolya — „verretterischer böszwicht“, — elárulta királyát, hogy maga lehessen a király. Ezért nem hisz neki a török sem (App. 204). Zápolya áruló, nem keresztény, hazáját, amelynek koronájához semmi joga nem volt, eladta a töröknek. A magyarok és a törökök egyesülten támadnak a németsegre. (App. 225.).

1529-ből való újság Buda feladását a várban levő 800 magyarnak tulajdonítja, akik titokban vitték véghez az árulást, pedig a 800 német Landsknecht ellenállt volna a töröknek. A németeket lemészárolták a törökök. (App. 209).

1529-ből való Landsknecht-ének a magyaroknak irántuk való ellenszenvét írja le:

³ Neue zeytung Wie die Schlacht in Vngern... 1526.

man mischt uns kalk under den wein,
 das muss der landsknecht trinken sein,
 Damit thun uns vergeben
 also kumpt mancher landsknecht
 in Ungerland wol umb sein leben.⁴

Az 1537-iki goriani vereséget leíró Landsknecht-ének a vereségért a magyarokat teszi felelőssé:

Diss spil ist durch die Hungern angericht
 Villeicht etlich ander mer
 Die stehen darumb inn grosser gfär
 Gegegen Gott vnd hie auff erden,
 Schwäre verantwortung sy thun werden,
 Iren lohn nach verdienst empfahen wol.⁵

1542-ben egy keserőséggel és panasszal telt Landsknecht a magyarokról így nyilatkozik:

— „Die Vngern vnd Turcken pfieffen eine reihen — Dar-nach wolten wir nicht tantzen“. (App. 288.)

Már kétszer volt a szerző Magyarországon, de harmadik-szor nem kívánczik ide,

Az eleven német-magyar gyűlöletről tanúskodik egy 1542-iki újság is. Azt írja, hogy miután a török bevette Buda várát, a magyarok különös gondot fordítottak arra, hogy a németek lehetőleg ne meneküljenek meg. Különösen Török Bálint ellenszenves a németeknek. Amikor török fog-ságba esik, elégtétellel állapítják meg: „Das hat er damit verdient gz er die teütsche so hat schlagen helfen.“ (App. 290).

A magyarok tehát a német gyűlölet torzító tükrében ke-resztényellenesek, hitszegők, árulók, hűtlenek. Ezt hirdeti Sebastian Franck is:

— „Das volck diss lands ist habhafftig vnd mechtig an vi-he, aber ein treüwloss galubbrüchig vnbestendig volck, wie man teglich erfart.“⁶

De nemcsak a köznép, a Landsknechtek részéről nagy az ellenszenv a magyarság iránt. Hans S a c h s mindent elnémító patriotizmusának rövidlátásával nem tud más nép iránt szim-

⁴ Liliencron III. 608—609.

⁵ (App. 267). Böhm Károly i. m. is idézi. 95. l.

⁶ Weltbuch. Tübingen, 1534. Benda Kálmán is idézi i. m. 69. l.

pátiával viseltetni. Ő egyedül a németekért aggódik és reszket a török veszedelemmel kapcsolatban, a magyarokat alig említi, akkor is közönnnyel, sőt ellenszenvvel. (App. 361).

Luthert mint teológust érdekli a törökveszedelem⁷ csak vallási okokból emeli fel szavát török kérdésben, Magyarország sorsa tehát ebből a szempontból közönyösen kell, hogy őt érintse. Különben Luther elvi okokból veti el „a hit védője” kifejezésnek akár a császárra, akár egy népre, mint a magyarokra való alkalmazását. A hit mindennél erősebb és győzhetetlenebb, halandó ember tehát nem lehet a védelmezője. Maró gúnnyal említi a magyarok kereszténységvédő hivatástudatát: — „Ja die Ungern rhümen sich Gottes beschirmer und singen ynn der Letania „ut nos defensores tuos exaudire digneris. Du volltest uns deyne beschirmer erhören“...⁸

Hutten sem látja Magyarorszáiban a kereszténység védőpajzsát, csak egy tagját a keresztény közösségnek, amelyet a legközvetlenebbül fenyeget a török, amely egyelőre határa még a török előrenyomulásának, és amelynek erejét az attól való félelem megbénítja. (App. 125).

A század folyamán nagyon megromlott a magyarság becsülete a német közvéleményben. Úgyannyira, hogy 1581-ben Schrot Márton kénytelen azt megvédeni, már csak a török elleni sikeres küzdelem érdekében is. A németek, mondja Schrot Márton, azt szokták felhozni saját nemtörődömségük mentségéül, hogy a magyarok közül sokan tartanak a törökkel. De ha néhányan így is cselekedtek, hangzik a védelem, nem kevesen közülük megvédték hazájukat és a kereszténységet, az ellenség ellen mindent kockára tettek és életüket vesztették. Ismeretes a magyarok gyorsasága, amely félelmetes az ellenségnek. Ezért lehet és kell őket a tervezett hadjáratban felhasználni a kereszténység nagy hasznára és dicsőségére. (App. 487.)

A magyarságot gyalázó, gyűlöletszülte véleményeknek ez az egyszerű, nem nagy ékesszólású, a magyarokkal szembeni elfogultság vádjával egyáltalán nem illelhető, de őszinte

⁷ Sólyom Jenő: Luther és Magyarország. Budapest, 1933.

⁸ Zwei kaiserliche uneinige und widerwärtige Gebote den Luther betreffend. 1524. Werke, 15. 254. l.

és az egész kereszténység érdekeit szem előtt tartó cáfolata képviseli a német közvéleményt. Ez minden gyűlölet mellett mégis a magyarság keresztényvédő érdemeit és ennek a török elleni küzdelemben döntő jelentőségét készségesen elismeri.

XII.

Századforduló.

A török elleni harc a XVI. század folyamán mind jobban egymásra utalta a németet és a magyart. A közös veszély, a közös szent hit megvédelmezésének gondolata egyrészt közelebb hozta a két népet egymáshoz. Láttuk, milyen nagy utat tett meg a német közvélemény a magyarság mélyebb megértésében a középkor óta: Attila rettegett hunjaiból, a kereszténység barbár ellenségeiből a kereszténység bajnokai, védelmezői lettek, akiknek hazája a német köztudatban közönségesen mint a kereszténység pajzsa, Németország előfala említetik. A németség megérezte és elismerte a magyarságnak a Nyugattal szemben teljesített hivatását, százszorosan érezte meg ennek a hivatásteljesítésnek magára nézve életbe vágó súlyát és jelentőségét. Gyökeresen megváltozott szemlélet ez a középkorival szemben, de az, ami a XVI. században még átélte valóság volt, a kereszténység pajzsa, Németország előfala-gondolat, a századvégétől kezdve a németség törökfélelmének és török elleni harcainak immár második századba fordulásával megszokott frázissá, a magyarság növekvő gyengeségének és kifosztottságának látásával a múlt hazajáró kísértetévé vált. A XVII. század német irodalmában már valóban csak szállóigévé merevült. Még inkább elhomályosította a kereszténységvédő nép szemléletét az az ösztönös gyűlölet, amely hagyományos érzéseken alapulva, a XVI. század folyamán, amint láttuk, tovább élt, hogy a század végére izzó zsarátnokból lánggra lobbanjon és a magyarság részéről erős nemzeti visszahatást eredményezett. „A XVII. század fordulójától a magyarság kényszerítve elfordul a kereszténység védelmének korábban mindennél fontosabb hivatásától”,¹ küzdelmei már nem a kereszténység megvédel-

¹ Benda Kálmán i. m. 65. l.

mezését, hanem saját, két veszedelemtől fenyegetett nemzeti léte megmentését célozzák. A pogány török és a német elnyomás ellen egyaránt kétségbeesetten védekező, XVII. századbeli magyar már uralkodóan állhatatlan és hűtlen lázadóként, töröknél törökobb árulóként, gyűlölt és megvetett rebellisként élt a német közvéleményben. Csak olyan kivételes egyéniségek, mint a költő Zrinyi Miklós, az ő, ősi magyar királyhűséget és ősi magyar törökgyűlöletet ideális harmóniában egyesítő alakja, emelkedik ki a német közvélemény csodálatától és hódolatától övezetten a megneméртésnek és gyűlöletnek sötétségéből, amely a Nyugat mostoha-gyermekét beborította. A XVII. században a magyarság kereszténység-védő hivatásának fogalmából csak az országára eső rész maradt meg élő valóságnak: Magyarország a török harcok hadszíntere, a Nyugat és Kelet összezapásának színhelye, szószerint a Nyugat végvára a Kelettel szemben.

Horváth Magda.

TUDOMÁNYOS IRODALOM

Irodalomtudományi

Évkönyv

Szerkeszti: Thienemann Tivadar és Pukánszky Béla. Kiadja a Budapesti kir. magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Német Intézete, II. kötet, 1936. 669. l.

Lélektani tanulmányok
Szerkeszti Báró Brandenstein Béla közreműködésével Harkai Schiller Pál. Kiadja a kir. magy. Pázmány Péter Tudományegyetem Lélektani Intézete. I. kötet, 1937. 96. l.

Anton Hekler

Ungarische Kunstgeschichte. Berlin, Verlag Gebr. Mann, 1937.

Halasy-Nagy József

Aristoteles Metafizika. Budapest, Dunántúl pécsi egyetemi nyomda, 1936. 412 l.

A magyarság néprajza
IV. kötet. A magyarság szellemi néprajza. Budapest, Egyetemi Nyomda, 1937. 504 l.

Domanovszky Sándor

Emlékkönyv születése hatvanadik fordulójának ünnepére. Budapest, Egyetemi Nyomda, 1937. 726. l.

Magyar felsőoktatás

Közzéteszi: Hóman Bálint, szerkesztette: Mártonffy Károly. I—III. kötet. Budapest, Egyetemi Nyomda, 1937.

Erekly István

Egyetemi reform. Szeged, A. m. kir. Ferencz József-Tudományegyetem Barátainak Egyesülete, 1937. 215 l.

Szekrényessy Margit

Romantika a német és magyar nyelvfilozófia tükrében. Budapest, 1937. 179. l.

Grünsfeld Miksa

Az utópia. Budapest, 1937. 79 l.

Grünwald Miksa

Zsidó Biedermeier. Budapest, 1937. 166 l.

Czigler Ábel

Felső-eöri Pyrker János László. Budapest, 1937. 120 l.

Berzsenyi Dániel

Költői művei. Kiadta Merényi Oszkár dr. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1936. 438 l.

Iványi Béla

Könyvek, könyvtárak, könyvnyomdák Magyarországon 1331—1600. Budapest, Nemzeti Múzeum, 1937. 135 l.

Bevilaqua Borsody Béla és Mozsáry Béla

Pest-budai kávéházak. Budapest, Athenaeum, 1935. I. kötet, 526. l., II. kötet 1467 l.

TARTALOM.

	Lap
Horváth Magda: A törökveszedelem a német közvéleményben	103
I. Tua res agitur	110
II. „Erbfeind“	116
III. „Bluthund“	121
IV. Történet magyarázat	129
V. Res Turcicae	138
VI. A XV. századbeli közvélemény	143
VII. A kereszténység védőbástyája	149
VIII. Németország védőbástyája	155
IX. Magyar várak	164
X. Magyar hősök	167
XI. A gyülölt magyar	178
XII. Századforduló	183
Kerekes Sándor: Schopenhauer, Petőfi és Meltz Hugó	56
Zolnai Béla: Mikes eszményei	1
I. Rodostói filozófia	4
1. Emberek a könyvek közt	6
2. Rákóczi tanítványa	12
II. A Port-Royal kultúrájában	19
1. Olvasmányok és fordítások	19
2. A klasszikus kor ember-ideálja	33
III. Nemes Asszony, Nemes Ember	44

MINERVA - KÖNYVTÁR

1. Thienemann Tivadar: Mohács és Erasmus. 1924. (Elfogyott.)
2. Huszti József: Platonista törekvések Mátyás király udvarában. 1925. (Elfogyott.)
3. Zolnai Béla: A látható nyelv. 1926. 2.— P.
4. Becker, C. H. porosz kultuszminiszter és Szekfi Gyula: Gragger Róbert emlékezete. 1927. 2.— P.
5. Hóman Bálint: A magyar történetírás első korszaka. 1927. (Elfogyott.)
6. Máté Károly: A magyar önéletírás kezdetei 1927. 2.— P.
7. Szerb Antal: Az udvari ember. 1927. 2.— P.
8. Fábíán István: A francia konzervatívizmus filozófiai alapvetői. 1927. 1.— P.
9. Eckhardt Sándor: Sicambria. 1927. 2.— P.
10. Faludi János: Dudith András és a francia humanisták. 1928. 2.— P.
11. Máté Károly: Irodalomtörténetírásunk kialakulása. 1928. 2.— P.
12. Nagy József: Kornis Gyula, mint kulturpolitikus. 1928. 2.— P.
13. Prohászka Lajos: Vallás és kultúra. 1928. 2.— P.
14. Zolnai Béla: Balassi és a platonizmus. 1928. 2.— P.
15. Tóth Béla: Rousseauista politikusok. 1928. 2.— P.
16. Keresztúry Dezső: A nemzeti klasszicizmus essay-irodalma. 1928. 2.— P.
17. Weszely Ödön: Pedagógiai alapfogalmak változása. 1928. 2.— P.
18. Szerb Antal: Magyar preromantika. 1929. 2.— P.
19. Eckhardt Sándor: Magyar humanisták Párizsban. 1929. 2.— P.
20. Zolnai Béla: Körmondattól és tiráda. 1929. 2.— P.
21. Weszely Ödön: Az egyetem eszméje és típusai. 1929. 2.— P.
22. Farkas Gyula: Romános-romántos-romantikus. 1929. 2.— P.
23. Huszti József: Janus Pannonius és Anjou René. 1929. 2.— P.
24. Máté Károly: Sajtó és tudomány. 1929. 2.— P.
25. Thienemann Tivadar: Irodalomtörténeti alapfogalmak. II. kiadás, 1931. Vászonskötésben 10.— P.
26. Kastner Jenő: Együgyű lelkek tüköre. 1929. 2.— P.
27. Eckhardt Sándor: Az utolsó virágének. 1930. 2.— P.
28. Nagy József: Gróf Klebelsberg Kuno mint publicista. 1930. 2.— P.

29. Zolnai Béla: Mikes Kelemen. 1930. 2.— P.
30. Máté Károly: A könyv morfológiája. 1930. 2.— P.
31. Szerb Antal: Vörösmarty-tanulmányok. 1930. 2.— P.
32. Turóczi-Trostler József: Az országokban való sok romlásoknak okairól. 1930. 2.— P.
33. Becker, C. H. volt porosz kultuszminiszter: Nemzeti öntudat és a nemzetközi megértés. 1931. 2.— P.
34. Farkas Gyula: Táj- és nemzedékszemplélet a magyar irodalomban. 1931. 2.— P.
35. Kardos Tibor: A laikus mozgalom magyar bibliája. 1931. 2.— P.
36. Kardos Tibor: Callimachus. 1931. 2.— P.
37. Eckhardt Sándor: Az összehasonlító irodalomtörténet Középeurópában. 1932. 2.— P.
38. Pukánszky Béla: Hegel és magyar közönsége. 1932. 2.— P.
39. Ligeti Lajos: A magyarság keleti kapcsolatai. 1932. 2.— P.
40. Váczy Péter: A szimbolikus államszemlélet kora Magyarországon. 1932. 2.— P.
41. Hankiss János: Nemzetkép és irodalomkutatás. 1932. 2.— P.
42. Győry János: A kereszténység védőbástyája. 1933. 2.— P.
43. Turóczi-Trostler József: Magyar cartesianusok. 1933. 2.— P.
44. Halasy-Nagy József: Pauler Ákos 1876—1933. 1933. 2.— P.
45. Zolnai Béla: A janzenizmus európai útja. 1933. 2.— P.
46. Birkás Géza: Mistral és a magyarok. 1933. 2.— P.
47. Mayer Erzsébet: Az írói önérzet a renaissance korában. 1935. 2.— P.
48. Juhász Gergely: Klopstock magyar utókor. 1935. 2.— P.
49. Halasy-Nagy József: A fiatal Dilthey. 1934. 2.— P.
50. Prohászka Lajos: A Vándor és a Bujdosó.
51. Zolnai Béla: A gallikanizmus magyarországi visszhangja. 1934. 2.— P.
52. Noszlopi László: A szellem vádlója. Ludwig Klages filozófiája. 2.— P.
53. Kardos Tibor: Az Albertiek édenkertje.

*

101. Szöllősy Klára: A zeneművész. 2.— P.
102. Horvát Edith: Biedermeier-életképek. 2.— P.
103. Schmidt Ilona: A német romantika magyar kritikája. 2.— P.
104. Dömötör Tekla: A passiójáték. 2.— P.
105. Bátorfi Dagmár: A heroizmus az újabb német irodalomban. 2.— P.
106. Pogány Zsuzsanna: Nőemancipáció. 2.— P.